

ШАҚАН-ШЕРІ

роман

БАСТАУ

немесе эпилогқа кіріспе

Жел қаққан қоңырқай. Момақан. Тек салқын ұшқын атқан жанары ғана өжет кейіп, ер мінезін танытқандай. Байсалды кеңдік бар. Қайратына, қажырына сенген, ешкімге ырық бермеген асау жанның салқам бітімі. Бірақ бұл – оң жағынан қарағанда ғана. Сол жақтан... Сол жақ бетте – самайдан иекке түскен бұжыр-тыжыр, терең, үш қатар тыртық. Қиығы кеміс, ызалы шегір көз шапыраштана түйіледі. Ұрты да жырық. Аппақ, өткір, сойдақ тісі жарқырап тұр. Адам шошырлық. Қарсы алдынан қарағанда адам шошырлық. Әйтсе де құбыжық емес. Өзгеше тұрпатты пенде.

Тұтқынның ерекше болмысы жанар мен жарақатта, тіпті, арбиған саусақ, бұлшықты мойын, кең иық, зор кеуделі еңсегей бойда ғана емес-ті. Киімі, киімінде еді ғажап ерекшелік. Тарғыл сары. Қызғылтым реңді сары тарғыл жолбарыс терісі. Үстінде қара жолағы еңдей пішілген, түгі тусырылған жолбарыс жақы. Қайың бұтақ түймелері ағытылған ашық өңірінен іштегі қамзол, кеудедегі көйлекке дейін жыртқыштың терісінен тігілгені көрінеді. Бұттағы шалбар да жолбарыс жонынан. Аяқта – тықыр түк, күлгін сары пұшпақтан құралған жұмсақ байпақ; қылтадан орай жүндес, жағал таспамен тартып қойыпты. Басына киген, екі иықты бүркей жапқан мол пішімді тарғыл шұбар далбайдың омырауға түскен қос құлағы да пұшпақ екен, ұзындығы шынашақтай, имек, өткір, қоңыр қошқыл тырнақтар тізіле саудырап тұр. Тұтқынның жанкешті, жыртқыш кейпін айғақтай түскендей.

– Бас киімді алу керек, – деді тарғыл жігіттің кеудесінен ғана келетін, орысша киінген, тақиялы, шәрке тілмаш. – Мәртебелі төреге құлдық ұру керек!..

Тұтқын сонда ғана төреге – сырмақ, не кілем үстінде емес, жұкаяқ сияқты, бірақ арқалығы бар биік орындық үстінде, малдас құрып емес, тізеден бүгілген сирағы салбырап, өзіне сынай, тексере, бәлкім таңырқай қарап отырған төреге бет бұрды. Шашы ерапайсыз өсіп кеткен екен, түйенің шудасындай, иығына түседі. Бірақ сабалақ емес, майлап, сәндеп, артына қайыра тарап қойған. Бет-аузы түгел түк. Мұрты оқтаудай, сақалы күйектей. Арасынан аузы әрең көрінеді. Қалың сақал-мұрт та, ұзын шаш та сап-сары. Төренің өзі де сары шабдар. Өңі ғана емес, киімі де. Екі иық – алтынды желегі саудыраған, оқалы, алақандай тақта. Омырау – сары алашынжыр, тіпті, домалақ түймелерге дейін сары.

Төре шегір көзін сығырайта жылмиып орнынан көтерілді. Ернін жымырып, қысқа, қан-сөлсіз, бозғыл саусақтарын уқалаған қалпы қадала қарап тұрып қалды. Содан соң екі қолын артына айқастырды. Құдды шабынған жолбарыс.

– Мәртебелі төреге бас ию керек! Шәпкені... мынаны далой қылу керек!.. – деді тілмаш жолбарыстан ыққан қанденше қыңсылап, тұтқынды шыр көбелек айнала шәуілдеп. Енді болмаса аяқ арасына кіріп кетердей. Бейшара...

– Төреге иіліп сәлем беру керек! Құлдық ұру керек! – деді тілмаш үздіге сыбырлап.

Тұтқын сөз мәнісін ұқпағандай, тілмаштың бетіне аңыра қарап аз бөгелді. Содан соң шапыраш көзі жыпылықтап, жарақат бет қатқан көндей жиырыла тыржиды да, сойдақ тістер ырсия ашылып, ар жағынан жөтелге ұқсас, қарлығыңқы үн шықты.

– Һәу-у-унн! Һуу-а-абб! Хуу-һа-а-а-бб!..

Шәрке тілмаш кеудеден ұрғандай қалталақтай шегініп, төрдегі, тіксіне таңырқаған, аңыра бөгеліп қалған төресінің аяғына бір-ақ жеткен. Шибиген саусақтары дір-дір етіп, жанқалтасын қарманды. Орамал іздеген екен. Шұбалта суырып, екі-ақ елі, қырыс-тырыс маңдайын сүртінген.

Төре тез оңалды. Әуелі басын шайқаған. Қырындай шегініп, тілмаштан аулақтаған. Мұртын сылап, қадала қарап аз бөгелген. Содан соң жөтеле мекіреніп зорлана күлген.

– Хо-хо-хо!.. Ху-ху-ху... у...

Шәрке тілмаш жаңғырыға қостады.

– Хо... ху... у...

Төре шытынай түйіліп еді. Лоқсығын қайта жұтқан тілмаш қалтия қалды. Иығы қушыып, көзі төмендеп, мүсәпір, пұшайман кепке түсті.

Бетінде күлкі ізі қайта көрінген, бірақ жанарындағы ызбар тарқамаған төре балағы бұратыла, сықырлай басып, тұтқынның сол жағына шықты. Тесіле қарап, бет-аузындағы жарақат ізін байыптады. Содан соң сыртынан айналды. Оң жағынан қарады. Көңіл қояр ештеңе таппады. Қарсы алдына шықты. Тұтқынның киімінің үлгісін, баға-нарқын анықтағысы келгендей, үңіле бере кегжие серпілді де, иек астынан, жанарға жанар қадап, тіке қарады. Бірақ арбаспады. Түйіле жемірген қалпы аз тұрып, еріне күрсінді.

– М-мм, да!¹ – деді таңдайын тақ еткізіп.

– Так точно, Ваше Высокоблагородие!² – деді аяқ астынан шыға келген, қайта тірілген тілмаш.

Төре самарқау қимылмен тұтқынның кеудесіне сұқ саусағын тіреді.

– Сен ким? Человек-джильбарс?³

– Так точно, Ввве! – деді мүлде күш алған тілмаш шарылдай ышқынып.

Айбарлы төре дәл осы сәтте ақырды.

¹ – Һм-мм, иә! (Орысша. Бұдан арғы сөз, мәтіндер аудармасында атап көрсетілмейді.)

² – Дәп солай, Жоғары Мәртебелім!

³ Жолбарыс кісі.

– Малчаатъ!⁴

Тілмаш қазықтай қағылған. Кеміс иегі ғана дір-дір етеді.

– Ттт... ввв...

Сұқ саусақ кеудеге бата түсті. Найза тырнақ жалаңаш денеге қадалғандай.

Төбеден алақанмен салып қалса ғой, ауыз омыртқасы опырылар еді. Бірақ тұтқынның кеудесінде ыза да, кек те жоқ. Бағзыда ат үстінде, кейін аңшы соқпағында беттеспеген. Ең бастысы – аң емес, адам. Және жүйкесі берік, жүрегі қатты адам. Әсіресе шәрке тілмашқа ақырғаны ұнаған. Тұтқын бет-аузы шалбарлана жымыды. Жымыып күлгені тыржиып мазақтағанға ұқсас екенін білетін. Әмбе бас изеді.

Кері шегініп, төренің быртық, боп-боз, сүйкімсіз саусағынан алыстады да, қолын кеудесіне басты.

– Шақан-Шері! Мені жолбарыс жүректі Шақан деп атайды бүкіл Жетісу. Шақан-Шері менің атым.

– Мм-м, да! – деді төре тағы да тамсанып. Тұтқынның бас-аяғына бажайлай қарады да, манадан бері бүрісіп, сөлбірейіп тұрған тілмашқа иек қақты.

Қайтадан жан біткен, қайтадан кісі қалпына енген тілмаш түкірігіне шашала шәлдүрлеп, ұғындырып жатыр. Әрине, жолбарыс жүрек Шақанның кім екенін. Жаңа қалада бұрын да талай болғанын. Бұл жолы дәл іргедегі ата-бабасының зиратына тәуап ете келгенін. Өзін ұстағанда мылтығы, қаруы бола тұра ешқандай қарсылық жасамағанын. Ақтығын. Заңға залалы, кісіге қастығы жоғын. Екі-үш ауыз сөз. Ашық, айқын.

Бірақ сөз аяғы созылып бара жатты. Сөз аяғы созылған сайын төренің өңі бұзыла берді. Төренің өңі бұзылған сайын тілмаш та нығарлана, жалдана түсті. Төре сазбет ызбар тауып еді. Тілмаш түкірігіне шашала қылқынып, тұтқынға бұрылды.

– Сен... сен – бунтовщик! – деді шарылдай бақырып. – Сен Кенисараға қосылған! Сен Садыққа шпион болған! Сен Его Высокоблагородиеге покушение ойлаған!⁵

Қазақ. Қазақша сөйлеген сияқты. Бұнтопшысы не, Кинасара, Садығы кім? Пөкешен ойлағаны қалай?..

– Теперь не уйдешь! Не уйдешь! – деді тілмаш алақанын уқалай жайнаң қағып. – Сен Көкбелесте болғансың, свидетель бар, ол көрген, сен қашқан! – А то мылтықты қайдан алған? Сен верный сын отечества хорунжий Жантайды атқан! Вот гнида! Вот шакал!⁶

Кенет бәрін ұқты. Мынау... кемиек, талпақ танау, тайқы маңдай – көрден қайта шыққан Жалтақ Жантай ғой! Өзінің аталас туысы. Сасық шибөрі... Ал анау – сары ала жолбарыс. Кәдімгі көп жыртқыштың бірі емес. Кісі етін ғана жейтін жалмауызы. Жалмауыз жүрген жер жемтіксіз

⁴ – Тоқтаат!

⁵ ...бүлікші... Ұлы мәртебеліге қастандық...

⁶ – Енді құтылмайсың! Құтыла алмайсың!.. куэ... әйтпесе... отанның адал ұлы хорунжий... Жексұрын! Қорқау!

болмайды. Шибөрінің де тамағы тоқ. Қазір екеуі бірігіп қараусыз, панасыз жалғыз жаяуды алып жейді.

Денесі дір етті. Өзінің кім екені есіне түскен. Жан адамға кеудесін бастырмаған Шақан! Жыртқыш атаулыға жасындай тиген Шері! Ер туған, ерлікпен күн кешкен жолбарыс жүрек батыр!

– Һугха-угх! Уггх! Һаоуңгх-хх... Угххх...

Жолбарыстың жүрек тітіренер айбатты арылы қалт тынды. Жыртқыш кейіпті, жыртқыш дауысты тарғыл тұтқын өңі қызара көгеріп, зілдене безірейген зор денелі, сары ала төреге бір, қуара қалтырап есі шыққан лак теке тілмашқа бір қарады да, кенет қарқылдай күліп қоя берді.

– Ха-ха-ха-ха!.. Хе-хе-хе-хе!.. Хи-хи-хи-хи!..

Әлде төреге, әлде тілмашқа саусағын шошайтады да күледі, саусағын шошайтады да күледі. Әуелгі, өкіре ышқынған жабайы арылдан өзгеше, табиғи болғанымен, ыза, кекесінге толы ғаламат күлкі. Адамның төбе шашы тік тұрар үрейлі күлкі.

Күлкі. Арыл. Күлкі...

Бәрі күлкіден басталған. Әйелдің ерке, назды күлкісі. Баланың қамсыз, шат күлкісі. Осы, бірі жүрек қытықтар, бірі көңіл марқайтар, қия тасты жарып аққан бұлақ сынғырлы қос күлкіні тұманды шатқалдан лықи төгілген сел жаңғырықты дүлей арыл өшірген. Бар қызығын, өткенін, болашағын мұзарт құздан құлаған ақтүтек көшкін көмген.

– Һугха-угх! Һаоуңгх-х!..

Бәрі де жолбарыстың жүрек шайқар алапат арылынан басталған.

І т а р а у

ҚАМЫСТАҒЫ ҮЙ

1

Қоңыр түндік ауыр ысырылып, әрең ашылғанда жез құрсаулы қара шаңырақтан ұйыған сүттей қою жарықпен қоса ақтарыла төгілген салқын, таза ауа жиһазы шамалы, жасауы шағын, бірақ кең, әрі еңселі, төрт қанат киіз үй ішіне серпінді леп әкелген. Аязды, тымық таң. Бозғыл сары аспан шексіз биік, кіршіксіз таза көрінеді.

– Шашадан қар жауыпты, – деді киіз есікті серпе ашып, сырттан құшағын толтыра қамыс сүйрей кірген Ажар, – Жер-дүние аппақ.

– Алақай! – деді кішкентай Сәмен көйлегі шелтиіп, тұлымы жалбырап атып тұрып. – Сонар! Қан сонар! Ауға шығамыз!.. Ухх... – деді сосын тітіркеніп. – Суық. – Төрді – төсек үстін қаптай жабылған киіз астына қайтадан сүңгіп кетті.

– Қазір от жағамыз, құлыншақ, – деді Ажар. – Көкесі, сен тұра ғой енді, – деді сосын, шаңыраққа қарап, бұйығып жатқан күйеуіне.

Бір-бірден алып, тізелей опырып, қамыс сындыра бастады. Түбі үйде, басы шұбатылып далада, есік сыртында жатыр. Оқтаудай жуан, үш құлаш, төрт құлаш нар қамыс.

– Қандай жақсы!.. – деді Шақан керіле есінеп. – Қоқандаған, дікіндеген ешкім жоқ. Тып-тыныш. Дұрыс болды, өңшең шуылдақтан бөліне көшкенім. Рахат. Иен қамыс, кең дала... А, бәйбіше, ат қайда, түйе қайда?

– Құдай кедейлікті маңдайыңа жазған, – деді Ажар зілсіз. – Аңшы атамның екі үйір жылқы, бір келе түйесінен қалғаны – қара бура мен кер жорға ат еді, оның өзін сәскеде сұрадың...

Қамысы қандай зор бұл Қапшағайдың. “Жансызда қамыс үлкен” деген рас екен-ау... Енді Ажар тезек теріп, шөмшек жинап бейнеттенбейді. Саусақтары сондай епті. Сытыр-бытыр... сытыр-бытыр...

– Менің малым – құмда өрген киік, қырда жортқан құлан, – деді Шақан.

– Тұр сол арқандаған жерде, қамыстың ығында, – деді Ажар жаңағы сөзін сабақтап. – Әлгінде, түндік ашуға шыққанда көрдім.

– Бұлар да соныға бөгіп, қоңдансын, – деді Шақан. – Қасқыр жоқ сияқты ғой бұл жақта.

– Ой, алла-ай, жаңа жұртқа қоңғанда тым құрса алыстан ұлыған бөрі үні естілуші еді. Тып-тыныш. Сауысқанның сарқылының өзі құлақ жарады. Бір түрлі елегізіп, ұйықтай алмадым. Жалғыздыққа мал екеш мал да тосырқайды екен, мен үйден шыққанда кер жорға ку даладан оқыранып, қара бура мойнын созып шыр айналды...

– Бәрі жақсы, – деді Шақан. – Өте дұрыс болды, қайрылмай тартып кеткенім. Өзім би, өзім қожа. Атам көрмеген қорлыққа мен неге көнем? Атам кимеген нөқтаға неге мен бас сұғам? Дұрыс. Бәрі дұрыс.

– Қайдам, – деді Ажар күрсініп. – Төңірек түгел қамыс... Тоғайдан қалың...

– Жалғыздық қиын саған, – деді Шақан қаптама киізді төмен ысырып, басын көтеріп. – Биылғы қысты өткерейік. Жаз шыға... Жаз шыға жалайырға – нағашыларыма барам. Қырық серкешімді алам. Содан соң, саған серік болатын “оймақ ауыз, қиғаш қас”... қалай еді, әлгі, Сүйінбай ақын айтатын жырда...

– Жезтырнақ сұлу! – деді Ажар сынғырай күліп. Түбіт шәлісін шешіп тастап, қолына көсеу алды да, қамыстың бозғыл күлін ысырып, ошак басын тазарта бастады. – Алыстан іздеп қайтесің, төрем, осы меңіреу ішінен қалың бермей-ақ табамыз. Қорқам... – деді сосын тітіркеніп. – Осы үйді бір құбыжық торуылдап жүрген сияқты болады да тұрады.

– Жезтырнақ құрығалы қашан бұл өңірден, – деді Шақан жайбарақат. – Бірден бас салмайды, әуелі бейбіт келіп, от басын барлап, бақылап кетеді екен. Содан соң ғана бұқпалап қайта оралады. Баяғыда Өтеген батыр өлтіріпті дейді ғой сондай жезтырнақты. Елге жайлы қоныс қарап, Жиделі-Байсынды іздеп шыққан сапарында. Кешегі Ағыбай батыр да кездесіпті. Бірақ онікі басқаша. Көзге түрткісіз қараңғы түнде, сабалақ жауын астында, қалың орман ішінде жалғыз аяқ жолмен келе жатса, астындағы Ақ-Ылақ ат пысқырып, тұра қалады...

– Ищан!.. – деді Ажар тітіркеніп. – Баланы қорқытасың...

Бала қалың киіз астында, неше қабат, жылы сеңсең көрпе арасында бұйығып жатыр. Естіген жоқ. Етісе қорыққан жоқ. Қорыққан Ажардың өзі. Шақан қарқылдап күлді. Атып тұрып, Ажарды бас салды. Сүйегін сықырлата қысып, бауырына басты.

– Шын қорықсаң түнде неге мені оятып алмадың? – деді құлағын аймалай сыбырлап. – Екеуіміз де таң атқанша ұйықтамай шығатын едік...

– Қойсай, – деді Ажар қымсынып. – Балаңнан да ұялмайсың.

Кішкентай Сәмен киіз астынан сығалай қарап, әкесі мен шешесінің ойынына күліп жатыр екен.

– Әуппа! Тұрдық! – деді Шақан апыл-құпыл сырт киімдерін киіп. – Құлыншақ, сен де тұр. Жылы қыстау жоқ, үйрену керек. Міне азамат! Қазір қырғауылға шығамыз.

– Өлэ, отым сөніп қалыпты... – деді Ажар ошақтағы бозғыл күлді оңды-солды көсеп, жылтыраған шоқ таба алмай. – Қайран Талғардың тезегі...

– Тезектен басқа нең қалды онда! – деді Шақан кіржиіп. – Ол да жаудың малынікі... Қазір от жағамыз! – деді қайта жадырап. – Қырғауылға шығамыз.

– Қырғауылды қалай аламыз? – деді жақ жүні үрпиіп тоңған, сарғыш кенеп көйлек үстінен қоян кәзекейін киіп, енді қыналы, тері шалбарын тартып жатқан кішкентай Сәмен.

– Қамыстың шоғы қуатсыз екен ғой – деді Ажар. – Ошақтан қызу кеткен соң үй де тез суиды. Алдымен сексеуіл түсіріп таста.

– Бәйбіше! “Атан өлсе сойылар, атаң өлсе қойылар, бірақ мұндай қан сонар, маған қайдан табылар!” – деген кім? Ақылды адам. Аңшы! Яғни, дүниедегі ең адал, ең батыл адам!

– Қырғауылды қалай аламыз? – деді Сәмен сұрағын қайталап.

– Былай аламыз! – Шақан ошақ басында бір тізесін бүгіп, жүрелей отырған Ажарды белінен құшақтады.

– Қойсай... – деді Ажар шынымен ұялып.

– Атқа мінеміз, – деді Шақан баласына мойын бұрып. – Қалай екенін білесің, – деді әйелінің құлағына сыбырлап. Ай орақты күміс сырғаны шайнап тастағысы келді. – Міне, былай, тізгіннен ұстаймыз... – Ажардың мұқият өрілген, жуан, қос бұрымынан ұстады.

– Саған дауа жоқ, – деді Ажар. – Ойынға тоймайды екенсің. Күн құрғатпай...

– Содан соң ғой, Жезтырнақтың қызын кішілікке түсіргелі жүргенім... Атқа мінеміз, – деді даусын көтеріп, баласына. – Мен – атқа, сен – түйеге, апаң екеуің. Қолыма қос айыр дырау қамшы алам. Сен де аласың қамшыны. Барамыз өзеннен алысырақ, қамыстан, тоғайдан аулағырақ жерге. Семіздіктен шайлап жатқан, жыпырлаған қырғауыл. Өзі қызыл, құйрығы ұзын, дуадақтай ірі. Дыр етіп ұшады. Мен соңынан тұра шабам. Қырғауыл тас лақтырым жерге барып жалп етіп қонады. Қашайын десе, қарға малтығып, жүгіре алмайды. Қамшымен бір-ақ тартам. Алда-жалда қайтара ұшып үлгерсе, әуелгіден де жақын түседі. Онда тіпті оңай.

– Егер жыңғылдың ортасына қонса ше? – деп сұрады бала.

– Онда басқа бір қырғауылды көтереміз. Құс көп. Іленің екі өңірі толған құс.

– Содан соң?

– Содан соң, бір қырғауылды қағып түсірген соң, екіншісін ұшырамын.

– Ал мен? – деді бала өкпелі үнмен.

– Сен?.. Сен ғой соның бәрін ұстайтын. Далпылдап жатқан қырғауылды кездігіңмен бауыздайсың да, қоржынға сала бересің, сала бересің.

– Түйе көтергенше! – деді Сәмен мәз болып.

– От тұтатып бер, бала тоңып қалды, – деді бұл екі ортада қаншама камыс сындырып үлгерген Ажар.

– Мен тоңғам жоқ, – деді бала. – Үй жылы.

– Жылы, – деді Шақан. – Іштен қос қабаттап киіз тұтылған. Көрдің ғой кеше, іргені көміп, сырттан неше қабат камыс тартып тастағанымды... Тамнан жылы бұл киіз үй деген. Бірақ қырғауылға шығар алдында от жағып, жылыну керек, қонақ көже ішіп, тойып алу керек... Солай, балақан! Бәйбіше, шақпақ қайда?

– Шақпақ кіседе тұрған да, – деді Ажар.

– Шақпақ – кіседе, кісе – белде... – Шақан келіншегінің тығыз, солқылдақ белінен орай құшақтап, қысып-қысып қойды.

– Тәрде, киіз сыртында ілулі тұр... – Ажар Шаканның бұлшығы білеуленген, жуан, дөкір білегінен жұмсақ алақанымен сипады. – Күн көтеріліп кетсе, қырғауыл жатып қалады, – деді майда үнмен.

– “Қырғауылы қызыл екен, құйрық жүні ұзын екен“... – деді Шақан әндетіп. – Құлыншақ, сырттан қамыстың үлпек қуын сындырып әкелші... “Қырғауылы қызыл екен...” – Әндеткен бойы керегені жағалай тұтқан қалың киіздің басына ілінген ауыр белдікті алды. Оң жағында бүйрекше пішімді, үлкен, күмісті кісе, ортада құты, сол жағында ауыр селебе салынған сүйекті қын, салақтаған оқшантай мен жез жиекті дәндәку. Дәндәкуден шақпақ пен оттығын суырды. Беті жалпақ, жұмырша ақ тас, жапырақтай ғана, қызғылтым жолақты күрең тас. Бірін Талғардың өзенінен, екіншісін тауынан алып еді. Сүйкеп қалсаң от ұшқындайды. Тасының өзі қасиетті сондай қоныстан қуылды. Кеудесі қыж қайнаған Шақан оттықты жанып жіберіп еді, алыс көкжиектен көрінген найзағайдай, көкшіл сары от жарқылдады, ізінше ышқына өкірген үн естілді.

Жалт бұрылған Шақанды қақ маңдайдан жасын ұрған. Маңдайдан ұрған жасын өне бойын көктей тесіп өткен. Төбе шашын үйтіп, қолқа жүрегін суырып, іші-бауырын талқандап, қара табанға темір қазық болып қағылған. Айқайлауға даусы шықпады, ұмтылуға, әлденендей қимыл жасауға аяқ, қолы ырық бермеді. Дем тартуға да дәрмені жетпей, бақырайып қатқан да қалған. Есіктен тайдай сары тарғыл мысық сұғынып тұр екен. “Жолбарыс!..“

Құлағы жылмиған, езуі ақсиып, шегір көздерінен көкшіл ұшқын атқан жолбарыс босағадан аттаған қалпы, басын болмашы шайқап, сәл кідірді

де, салқау басып, көлденеңдей кірді. Ала жыландай шиырылған ұзын құйрығымен қос бүйірін кезек соғып, құныса тағандап, ышқына өксіді.

– Һаоу-у-унңх-х!..

Ошақ пен есік арасында, таудай жолбарыстың қарсы алдында қалқиып тұрған құртақандай Сәмен шыр ете түсті. Сол мезетте қоқсыған күл басында бір тізерлеген күйі мелшиіп қалған Ажар да баж еткен. Шұбар шері дір жиырылды да, жаңағыдан әлдеқайда қорқынышты үнмен айбаттана ақырды.

– Ху-у-Һа-а-абб!.. Уғһа-угх! Уғх-хх!..

Төрде, түскиізге арқасы жабысып, үнсіз, тілсіз қатып қалған Шақанға от шаша қарап, атылуға ыңғайланғандай, жер бауырлап шөге бере кенет лып көтерілді де, кішкентай саусақтары тарбия, екі қолымен бетін көлегейлей кері шегінген Сәменді тышқан ұстаған мысықтай іле тартып, етпетінен түсірді. Оң аяғымен белінен баса домалатып, ышқына арылдаған қалпы кері шегінді. Келер мезетте сойдақ-сойдақ, сап-сары, қарыс сүйем қос-қос азулы жеміт аузын арандай ашқан да, шырылдай дір қаққан дәрменсіз баланы бел ортадан қаржи тістеген; басын кегжитіп, езуінен айбат шаша гүр етіп, бүктеле бұрылған да, киіз есікті серпе ашып, сыртқа бір-ақ қарғыған.

Алдымен әйел ес жиды.

– Ойбай, Шақан!.. Құрыдық! Құрыдық! Жолбарыс! Сәмен! Сәмен!..

Адырайған, қан толған көзінен бұршақтай жас ағып, сүріне тұрды да, далаға ұмтылды. Қолында көсеу. Шақан сонда ғана сұмдықтың бар салмағын санасымен ұққандай, абалақтап жан-жағына қарманды. Қолына не мылтық, не найза түспеген. Буын-буыны дірілдеп, сүйекті қыннан селебені әрең суырып, ентелей ұмтылды. Көзінің алды қарауыта қалбалақтап, оңды-солды соғыла сипаланып, есікті зорға тапқан. Аяз қарыған салқын ауа бірден кеудеге ұрып, жер дүниені жапқан ақ кебін көзін шырадай ашты.

Жолбарыс ұзамапты. Әудем жерде, Сәменді көтере тістеген қалпы, тышқан алған мысықтай, жоны күдірейіп, көлденеңдей шұбалып тұр. Безектей шыңғырған баланың аяқ-қолы тырбаң-тырбаң етеді. Шақанның жан даусы сонда ғана шықты.

– Сәмен!.. Құлыншақ!.. – Селебесін білеп, табаны жерге тимей тұра жүгірген. – Ажар! Ажар!.. Тоқта! – деді келер мезетте ентіге айқайлап.

Ажар тоқтамады. Жолбарысқа жақындап қалған. Көсеуін көтере қоқақтап, ышқына бақырады.

– Кет! Кет пәлекет! Кет! Таста! Таста!..

Тарғыл шері адамның айбарынан ыққандай бұға бере шегіншектеді де, бөксесімен қырындай айналып, бетін бері бұрды. Ширатылған құйрығымен қос бүйірін кезек қамшылап, төрттағандай бүкшиді де, езуінен арылдады. Содан соң сылқ еткізіп баланы тастай салған. Етпеттей түскен, бет-аузын қан жапқан құртақандай бала сары тарғыл денесімен жарты дүниені жауып тұрған жыртқыштың алдынан еңбектей қашты. Жер сүзе жығылып, шатқаяқтай көтерілді. Екі-үш аттап барып қайтадан тоңқалаң асты.

Жолбарыс балаға қараған да жоқ. Аспанды тітірете гүр еткен де, бұл кезде есік пен төрдей келіп қалған әйелдің басына бір-ақ қарғыған. Ажар үнсіз, тілсіз, бүктетіле құлады. Құтырына тарпынған жолбарыс азу тістері ақ қарға шағылыса ырсыды да, сұлық денені желкесінен алып көтере бере қарш еткізіп жалғыз-ақ шайнады. Жалғыз-ақ шайнап, мойнын үзген соң, езуінен қан шаша арылдап, басын кегжете қараған Шақанға. Таяқ тастам жерге келген, бар сұмдықты көз алдынан өткерген Шақанға. Содан соң шегіншектей тағандады. Үлкен, доп-домалақ, шегір көздері от ұшқындай шапыраштанып, арқа жүндері кірпі түктене тікірейіп, жер бауырлай құнысты. Болмашы ғана иірілген құйрығының ұшы дір-дір етеді. Келер мезетте...

Келер мезетте Шақан өзінің шырқырап қашып бара жатқанын аңдады. Күпсек қарда әлдебір түбіршекке соғылып, омақаса жығылған. Сары дию үстіме міне түсер деп басын қорғалай берген. Жоқ. Сары дию артта, арқан бойы жерде, жаңа ғана өзі төбесін ойып, мойнын үзген жемінің үстінен аса күдірейіп, гүрілдей өкіріп тұр екен.

– Нуу-а-а-бб!.. һа-оу-у-убб!..

Жыртқыштың үрейлі, қатқыл үнімен жалғас, әлсіз, бірақ одан әлдеқайда қорқынышты дауыс жетті құлағына.

– Көке-е!.. һөөө.. Ө-ө-ө!..

Жалғыз ұлы, бес жасар, кішкентай Сәмен. Тәлтіректей басып, сүріне етпеттеп, әлдеқайда қашқысы келеді. Тырбандап, еңбектей қашып барады. Жолбарыстың ар жағында. Аулаққа қарай.

Шақан атып тұрды. Қолы бос екен. Қарымсыз селебе де жоқ. Үйде білтелі қара мылтық бар. Бірақ үйден жолбарыс жақын. Ал бала... тіпті жақын... Жолбарысқа. Жүгіру керек. Мылтық... бала...

Жолбарыс Шақанның ойлануына, ес жиып, дәт бекітуіне қарап тұрған жоқ. Өліктің үстінен аттап, бері қарай жүре бере қалт бөгелді. Алғашқы жемін тастамас әдеті ме, әлде дәрменсіз әкеден көмек тілеген сәби даусы өзіне тартты ма, кері бұрылды да, екі-ақ қарғып, жан даусы шыға шырқыраған баланы іліп алды.

Бойындағы бар үрей сап болған, дәл осы сәтте өлім, тек қана өлім тілеген Шақан ақыра ұмтылды. Жолбарыс назар аударған да жоқ. Бұрынғыдан да кішірейіп кеткен, жансыз салақтаған құртақандай сәбиді қапсыра тістеген қалпы орғи жүгіріп, көз көрімге ұзады да, артына бұрылып, қиғаштай бере аз бөгелді. Келер сәтте түйе бойламас қалың камыс ішіне кіріп жоқ болды.

2

Арада апта өтпей, Қапшағайды өрлей, Іленің сол жағасына орнаған барлық ауылға, Алатауды көбелеген Түрген, Талғар, Алматы, Қаскелең бойындағы елге сұмдық хабар тарады.

Кісі етін ғана жейтін жалмауыз жолбарыс шығыпты!

Шақан дейтін жалғыз үйлі аңшының әйелі мен бес баласын қатарынан жепті! Біреу, екеу емес, үйірлі жолбарыс. Тегіс жалмауыз!

Бұл Шақан ешкімге бас имеген ер жігіт екен. Ер болмас қисыны жоқ. Кеше Саурық батырдың үзенгісін ұстаған, Алмалы Сайдағы қанды ұрыста қаза тапқан Масақ-мергеннің жалғыз ұлы!

О, сұм заман! Жолбарыстың жалғыз-жарым малға шапқанын естуші едік, адам аулағанын кім көрген!

Ер туған азамат тегіс қан жұтып өлген соң ит-құс та басынды...

Даланың тағысы тұрыпты, өз ішіндегі бөктергі мен күйкентай самұрыққа жем тасығанын қайтерсің. Ербиіп атқа мінбеген Жалтақ Жантай ақ патшаның сенімді нөкері болып шықты. Үстінен құс ұшырмайды.

Сол Жантай екен, жаңағы Шақанның қыстауына қала түсірген. Жерін тартып алып, малын талауға салған. Аруақты атадан туған ер жігіт топқа қайран, оққа қалқан таба алмай, қорлық пен зорлыққа да төзбей, қылышын сүйреткен қысты Іленің етегіндегі қалың қамыс ішінде өткермек болып, ауа көшеді ғой. Сөйтсе, Шақан қонған қамыс – үйірлі жолбарыстың жатағы екен...

Бұдан ары әңгіме әлденеше тармаққа бөлінетін.

Шақан жалғыз өзі жеті жолбарыспен айқасады. Бірақ өзінен әйелі ер шығыпты. Үйді торыған үйірлі жолбарыстың құрсауы тарылған кезде арлан шеріге қарсы жалаң қылышпен ұмтылыпты дейді. Шақанның кішкене баласына дейін садақ тартып, қайрат қылыпты. Ақыры, тілсіз жау қоя ма, тәуліктен астам айқастан соң дүлей жыртқыш бір үйлі жанды тегіс алып жеген...

Жоқ, түгел емес, әйел ғана қазаға ұшыраған. Жолбарыс құндақтағы сәбиді ала жөнелгенде атқа міне сала артынан қуады ғой, өзі өліп, баланы арашалап қалады...

Үйірлі емес, жалғыз-ақ жолбарыс. Әйел де, бала да аман. Өлген–Шақанның өзі. Азанда, жаңа ғана түтін тұтатып жатқанда үйге жолбарыс кіріп келеді ғой. Есіктен кіреді де, от басында жылынып отырған баланы тышқан ілген мысықша бас салады. Тіс батырмай, домалатып ойнай бастайды. Шақан қанжарын қайрап отыр екен дейді. Арыстанша атылады. Арсыл-гүрсіл айқас басталады да кетеді. Ақыры қайраты асып, жолбарысты өлтіреді, қансырап өзі де өледі...

Қайсы шын, қайсы лақап – біліп болмайды, анығы – күні кеше ғана ер танылған Масақ-мергеннің жалғыз ұлы – дұшпаннан тепкі көріп, иенге ығысқан Шақан тілсіз тағының талауына түскен.

Алдымен Алатаудың етегіндегі ата жұрты жеткен. Садақты, найзалы, сойыл, шоқпарлы қырық шақты кісі. Қаралы үйге ат қойып келді. Өлдіге балаған бауырлары тірі болып, құдайға мың шүкір тәуба айтқан, қазаның артына қайыр тілескен, өз бастарын да қатерге байлап жолбарысқа шыққан.

Шақан әуелде өкпе айтпады, кейін ризашылық танытпады. Тұнжыраған да отырған. Жібімеген. Жібімеген қалпы қаралы қоныста, қалың қамыста жалғыз өзі қала берген. “Балам мен әйелімнің жылын күтем...”

”Шақан! Құрыдық! Құрыдық, ойбай! Сәмен! Сәмен!..“

“Кет! Кет пәлекет! Таста! Таста! Кет!..“

“Көке-е!... өкее...ө-ө-ө...“

Қос қолдап басын ұстады.

”Мен қо... но... рық-тым!.. – дейді өкси күрсініп. – Зәрем ұшқанда... – Екі құлағын ұрғылап, басын шайқайды да, шұбыра ұзап, қырға көтеріліп бара жатқан ағайындарының артынан үзіле көз сүзеді. – Не қалды енді... Не бар...“

”Өткен оңалмайды, берік бол!“ – Ағайынның ақырғы сөзі осы еді.

Ұзамай Іленің арғы бетінен ана жұрты жеткен. Түйе тіркеп, құр ат қосақтаған, қаншама қоржын бөктерген, қарулы жиырма жігіт. Таяу төңіректегі елге хабар салып, қазаның артын өткерді, біреулерге көзінше базына айтып, біреулерді сыртынан батыра сөгіп, өздерінің кең пейілін, таза жүрегін танытты, ақыры ашуға мініп жолбарыстың жымына аттанған.

Шақанның еңсесі жазылмады, көңілі сейілмеді. Ықылас, пейілін танытқан, бірақ жетекке ермеді, үгітке көнбеді. Қаралы қоныста, құм мен ну шектескен меңіреу ішінде жалғыз өзі қала берді. “Балам мен әйелімнің жылын күтем...“

“Һуу-а-а-бб!.. һао-оу-у-унн!..“

“Көке-е-е!..“

”Ойбай!.. Құрыдық!“

”Сәмен!.. Сәме-е-нн..“

“Угха-угх! Уггх!.. Аоуңхх!..“

“Мен... қорықтым...–деді Шақан іші тарыла өксіп. – Қорыққаным сондай...“ – Нағашылары Іленің алашабыр қар басқан көкше мұзынан шұбыра өтіп, қарсы қабаққа, белге шықты. Ошарыла тоқтап, артқа қарап тымақтарын бұлғады. Қимастықпен қоштасып, ары асты.

”Ажар! Ажар!... Тоқта!..“

“Еркесің ғой, Шақан, есіңді жи!“ – Нағашының соңғы сөзі осы еді.

“Угха-угх!“ – Шақанның құлағы төбеден ұрғандай тарс ашылды. Тек екі шекесі ғана ши басын тербеген өлкек желдей әлсіз шуылдайды. Шақан айғыз-айғыз қоңыр бұлтты кірлеуіт аспанға қарады. “Мен... мен қорқар ештеңе қалған жоқ!“

3

Ағайын: берісі – бір заманда жыңғылдай қалың, тораңғыдай биік болған, бұдан бес ата, әлде алты ата бұрын Жоңғардан асып төгіліп, қамсыз елді көшкіндей көмген қатал қырғыннан соң құмға біткен селеудей селдіреп, қатарынан қалған, қауқары қайтқан, бірақ еңсесі басылып, есінен танбаған аз ғана ру Шыбылдың бас көтерер жігіті, ақсақал, қарасақалы, арысы – Алатау мен Іленің ортасын ен жайлап отырған, батыры кетіп, бағы қайтса да барынан арылмаған, тобы тозбаған қалың Шапыраштының тілеуі бір ер-азаматы болатын. Бастап келген –

Жалтақ Жантай атқа мінгелі дүниеден баз кешіп, құрым күркесінде отырып қалған кәрі тарлан Құба-мерген.

Аттары қалжаурап жеткеніне карамастан, жігіттердің бір тобы кеш батқанша жер шалып қайтты. Екінші тобы құмнан сексеуіл тартып, ойдан қамыс шапты. Қалғандары мал сойып, қазан көтерген.

Кешіне шыңылтыр аяз, көбік қарлы алаңқайда, әлденеше жерден үздіксіз жағылған от қоршау ішінде аттар қаңтарыла суып, адамдар ертеңгі айқасқа әзірленген.

– Жолбарыс аулау – қазақтың ата дәстүрі, машықты өнері, – деген ашық аспан астында, алаулы от басында ет жеп, сорпа ішілгеннен соңғы әңгіме-кеңесте Құба-мерген. – Төріне тарғыл жолбарыс ілінбеген үйде найза ұстар ұл тумайды деген бабаларымыз. Ол заманда ұзын аққан Сыр-Дария, қамысы қалың Шу бойы қаптаған жыртқыш екен. Ал Іленің етегінде жыпырлап жүрсе керек. Шұбар шері, тіпті, аң қағып Алатаудың сай-саласына шығып кететін. Күні кеше ғана анау заңғардан – Жасыл көлден балалы жолбарысты өз көзіммен көрдім. Е-е, ол да бір дәурен екен. Ол заманда, біз білген заманнан арғы заманда ұл табар әйел жолбарыстың жүрегіне жерік болады екен. Жолбарыстың жүрегін жеп, талғағы тарқаған ана мың сан жаудан қайтпайтын қара болат батыр туады екен. Қазіргі қатын немене... тұз құрт, ашыған көже... Соны көре тұра кейінгі балаға жасықсың, жамансың деп кінә қоямыз...

– Жолбарыс – ерекше киелі махұлық, – деді содан соң кеудесін кере дем алып, – Бағзы бір кезде тәуіптер сүйегін ұнтап дәрі жасайтын, етін қақтап, өтін кептіріп, майын шыжғырып, ең аяғы ұма безі мен камшысына дейін кәдеге асыратын. Кірпігі ғана қимылдап жатқан зағип құлан таза жазылғанын, қауқары қайтқан шал жас тоқалдың баурын балаға толтырғанын көрдік. Өтіп кеткен соң бәрі ертегі...

– Бұл шеріде диюдың күші, жынның жылдамдығы бар, – деді жұрт жайланған соң. – Ерлігі мен мәрттігі адамда жоқ. Бірақ өз бетімен тимейді ғой ешкімге. Орманның иесі, қамыстың қожасы. Арғы заманда бұл өңірде арыстан да мол болған екен. Аң патшасы деп аңыз қыламыз ғой. Сол айбынды арыстанды қазақ жерінен айдап тастаған – осы жолбарыс екен. Ханның қаһарынан батырдың қайраты басым түскені сияқты. Енді міне... Батыр барымташыға айналды. Адам азғанда аң қайтпек. Ана Жалтақ Жантайдың кісі етін жеген жыртқыштан айырмасы қанша...

– Бұл сойқанды шерінің пысы бар, – деді көнетоз жолбарыс жақысын қымтай жамылып. – Алғаш көрген адам есінен танып, құлап қалса ғажап емес. Табаны жерге тимей тұра қашуға шамасы келсе, жүйкесі берік болғаны. Тарғыл перінің өзін айтасың, ізін көргенде төбе құйқасы шымырлайды-ау адамның. Ал ақырған үні... неше қыр астынан естілсе де үрей туғызарлық. Жолбарыстың ізін көріп тітіренбеген, үнін естіп үрей бумаған, жүзін көріп жүрегі шайлықпаған – жан иесі емес, жын-шайтанмен шатысты дүлей бірдеңе болғаны. Көрген соң, білген соң, бастан кешкен соң айтам, – деді.

– Құдайым адамға өзгеше туыс берген... – Құба-мерген қайтадан көтерілді. – Қайраты кем болар, қажыры артық. Айласы кем болар, ақылы

артық. Аңның тісі мен тырнағы ғана бар. Сенің бойыңда бес қару. Алыстан атасың, жақыннан шабасың. Күш пен құрал, парасат пен амал өз алдына, адаммен айбар таластырар махұлық жоқ. Мен отыз жыл жолбарыс ауладым. Кісінің қаһарынан ықпайтын жыртқыш көрмедім. Адамның аруағы асқар таудан да биік. Ойлап тұрсың, хайуанат атаулы жан үшін, тамақ үшін алысады, ал кісі ұлының керегі басқа. Пенденің қасиеті де, қасіреті де осында болса керек...

– Айтсаң – арман, бүксең – құса, – деді жеңіл күрсініп, – түптеп келгенде, бәрін ақ найзаның ұшы, ақ білектің күші емес, топтың дүмпуі, мылтықтың түтіні шешеді екен. Енді сен тыныш ұйқы мен тәтті тамақтан өзге қамы жоқ жануарға айналып барасың. Елдің тұғыры – ер деуші едік. Онымыз бекер болды. Ез екен. Ту ұстап, тұлпар мінген Саурық қайда? Бұта қорғалап, бас сауғалаған Жантай қайда? Батыр Саурықтың сүйегіне мүк шықты. Жалтақ Жантайдың арқасына жал бітті. Кеше келелі кеңес, ордалы отырыс күні заман бұлай шырқ айналар деп кім ойлаған. Ойлаған. Білген. Білгендіктен басын қатерге тіккен. Ақыры қан жұтып қазаға ұшыраған. Енді міне... Ұлығың – майыр, ұлың – жандайшап...

Кенет шәу етіп ит үрді. Баташыларға жолдағы ауылдардың бірінен қосылған бұралқы барақ төбет. Қан-жынға, кемік сүйекке тойып, адам аяғынан аулағырақта, шабылған қамыс түбінде, құйрығына тұмсығын тығып, бүктеле бұйығып жатқан. Атып тұрып, әудем жердегі бозара сағалданған қамысқа қарап шабалана тызақтап, алға ұмтыла бере, кенет қанқ етіп, кері қашты. Алауды қоршалай отырған кісілердің арасына тығылған. Құйрығын бұтына қысып, бұратыла жаутаңдайды, арық сүйектері ырсиып, дір-дір етеді. Сол мезетте қосақтай қаңтарылған аттар да үбір-дүбір болды. Құлақтарын қайшылай пыскырып, әлдеқайда жалт-жұлт қарайды. Құба-мергеннің ері алынбаған ұзын күрең айғыры ышқына кісінеп көкке шапшыды.

– Жолбарыс! – деді Құба-мерген. – Тыныш! Қозғалмандар, дыбыс шығармандар!

Түнекті тесе қарап, мұрты жыбыр етті де, беліндегі оқшантайдан жеке атар оқ алды, қасында, сексеуіл томарының үстінде жатқан мылтығын ұнғы аузынан сүмбімен оқтады. Отырған орнында еңкейе бере, мылтықтың киік мүйіз қос айыр сирағын жазды, ошақтан шала жанған қамыстың тұқылын алып, білтеге от қойды. Шынтағына сүйене, етпеттей жатып, ұмсына кезенді.

Тып-тыныш. Әлдеқайдан сықылықтай ішек тартқан күлкіге ұқсас үн естілді. Шибөрі. Аттар шылбырын кере тартып, тапырақтай шошынған қалпы қимылсыз тұр. Кенет күрең айғыр баяу оқыранды. Құба-мерген жеңімен басып білтені өшірген.

– Кетті, – деді өкінішті үнмен.

“Уһ...” – дескен жұрт, еркін дем алып.

– Шын... өзі ме? – деді жігіттердің бірі.

– Жезтырнақ не пері, – деді екінші жігіт. Бейқам күлді. – Аспан тұлданып, сел соғардай, адамның еңсесін басып, жүйкесін тұсайтын пәле ғой мынау...

– Тс-с... – деді Құба-мерген... От әпер дегендей, саусақтарын жыбырлата, сол қолын созды. – Жоқ, – деді келер сәтте, сыбырлай сөйлеп. – Кетті, бірақ ұзаған жоқ. Торуылдап жүр. Міне, міне, ну жаққа шықты. Абай болындар! Садақтарыңды сайландар! Маған емес, аттарға қараңдар. Ә, пері...

Қайтадан мазасызданып, пысқыра тапырақтаған аттар бұл жолы тез тыншыды. Оның есесіне жаңа ғана отқа түсе жаздап, жұрттың астына кіріп кеткен бұралқы төбет көтерілді. Арқа жүні тікірейіп, адамның жүйкесін тырнай, дарылдап, үзіп-үзіп үреді.

“Кет!” деп әлдекім теуіп жіберіп еді, бұралқы төбет қаңқ етіп, от басынан атқып шықты да, кенет бойын ыза буғандай, арылдай абалақтап, жаңа ғана қаншама жұртқа қатер ұясы тәрізді көрінген қараңғы қамысты бетке алып, салбалақтай жүгірген.

– Қайт! – деді Құба-мерген айқайлап. – Қап, мына сорлыны-ай. Кә! Кә!

Бұралқы төбет сарабал қамысқа жете бере қаңқ етіп жалт бұрылды. Сол сәтте қалың қау қақ жарылған да, бір шоқ сары ала қамыс жел қуған жалындай лап ұшып, бейшара төбетті ұмар-жұмар көмген. Сары ала құйын түн түнегін көктей тескен найзағайдай жарқ еткізіп, қос жасыл от шашты да, әп-сәтте қалыңға кіріп жоқ болды.

– Алла! – дескен жігіттер. – Жын ба, пері ме?..

– Өзі! – деді Құба-мерген. – Ойпыр-ай, жолбарыстың ит етіне жерік келетінін білуші ем. Бірақ мынау нағыз сойқан екен, а! Қатарынан тізе қосып қырық кісі отырған жерден ойып олжа әкетті!

– Апыр-ай, садақ тартып та үлгермедік қой...

– Садақ тартқанды айтасың, түстеп тани алдың ба?

– Жел ме, құйын ба? – десті жігіттер жамырай дабырласып.

– Кінә менен, қарбаласта білтені уқаламаппын, күйік басып, мылтық от алмады, – деді Құба-мерген.

– Обал-ай, – деді әлдекім. – Ит те болса несібе іздеп соңымыздан еріп еді.

– Итті әкетпесе, атыңа шабатын еді, не өзінді алатын еді, – деді екінші жігіт әзілдей күліп.

– Иттің жаманының өзі адамға ырыс әкелмек, – деді Құба-мерген, мылтық мойнындағы шұбатылған білтенің ұшын тазартып, шиыртпақтап жатып. – Шерінің қанды басы бері бұрылды білем. Құдай қаласа...

* * *

Тоқымдарын астына төсеп, ерлерін басына жастап, ақ қар үстінде кезектесе ұйықтаған, тыныстаған адамдарды, суыған аттарды қоршалай, әлденеше жерден алаулата от жағып, қарулы, сақ, сергек қалыпта түн күзеткен жұрт таң ата жапырлай атқа қонды. Құйысқан түбі – терістік – шұбарта, шытынай мұз қатқан, кең айдыны, ағысы мол тұстары сұрғылт, суық өңмен үйіріле төңкеріліп, тілсіз шымырлаған, төбесін бозара мұнартқан бу шалған Іле өзені. Мандай – түстік бет – берісі қоңыр

алалана мүлгіген жиделі тоғай, жыңғылды жыныс, шоқ-шоқ шилеуіт, арысы – кей тұста қызыл жалқындана, кей тұста ақ күміс ұшқын ата құбылған құм шағылдар. Екі қаптал – бастарын үлпек қар тұтып, жапырақтарын қырау көмген, жоғары мен төменді, көз жетер алапты тегіс жапқан қамыс мұхиты. Үп еткен жел, шың еткен дыбыс жоқ. Тек адам тұрағынан несібе іздеген, таяу маңда ағаш басына қонақтап, қамыс түбіне қорғалап, берекесіз шықылықтаған сауысқан үні ғана тыныштықты бұзғандай.

Өншең қаба жал, құшақ құйрық, қақпан бел, жуан мойын, жүндес аттарға мінген аңшылардың ұзын саны қырықтан астам. Мылтық екеу, садақ жеті-сегіз, қалған жұрт найзалы, шоқпарлы, сапылы – ала-құла қаруланған. Түнде от торып, олжа әкеткен шерінің жұқалтаң, кіршіксіз аппақ қар үстіне аттамалап түскен, тарбақ алақандай, бедерлі ізі әлде доңыз шұбырған, әлде қоян тапаған еңсіз жалғыз аяқ соқпақ – жабайы аң жымына бастап әкелген. Ұшы желек, балағы саржағал, оқтаудай жуан, түйелі кісі көрінбес биік қамыс сыңси тұтасып тұр. Тек әр жерде тарам-тарам үңгіме қуыс – көлденең соқпақтар қарауытады. Аттылар екі үзеңгісін қамыстың сояуы соғып, беттерін қияқты жапырақ сабалап, әрең жылжыған. Тағымен алысу, нысаналы оқ ату қайда, көңілге қорқыныш ұялап, әркім-ақ оң мен солға қауіптен қарай бастаған. Тобы мол болғанымен, аралары ашылып, шынжырдай созылған жігіттердің әрқайсысы өзін қараңғы түнде қалың жыныста жалғыз қалған жетім лақтай сезінген. Тарғыл пері бір бүйірден дүрсе ұмтылса, қарбаңдап қару көтергенше, қай-қайсысын да алып түсердей. Мана Құба-мерген айтып еді, ең алдағы және ең арттағы адамға ғана қатер деп. Алда өзі. Артта Шақан. Екеуінде де білтелі қара мылтық. Жолбарыс ақыра атылса, шақпақ шағып үлгере ме. Шақпақ шағып, білтені тұтатса, кезеніп, атуға мұрша келе ме. Атса, маңдайды қақ жарып, немесе қос жауырынды қырқа тесіп тигізе ала ма. Әйел – шәйіт, бала – құрбан, қалған жұрттың амандығы олжа болар еді. Бірақ мана ешкім тіс жармаған. Енді ешкім күмән танытпайды. Намыс қиын. Жігіттің намысы ғана емес. Рулы ел намысы. “Алаштың алтынды туын көтердік деп мақтанатын Шапырашты, Саурық батыр өлген соң шілдің тезегіндей тозды“. Бұл рас. “Елге сыйлы ердің жалғыз тұяғы еді, қыстаудан қуып, қоныстан аластады, торғай пана тұтар бұта құрлы болмады“. Мұнысы былай, не... артық; қорғауға қауқары жетпегені хақ, түре қуған ешкім жоқ. Шатақ шығарған, ағайынға өкпелеп, ауа көшкен Шақанның өзі. “Інін құм көмген тышқандай көрінгенге жем болып жатыр. Бәрі жабылып бір тарғыл мысыққа шамасы келмеді“. Бұл – жан төзбес қорлық. Сүйекпен кетер сөз. Рас, әзір ешкім айтқан жоқ. Бірақ айтады. Кешегі, кісі жеген жолбарысты тірі жіберсе. Тым құрса, қорқытып, үркітіп, осы өңірден аластамаса.

Аяқ асты, сыңси тұтасқан оң мен сол айқынырақ көріне бастады. Қамыс басы аласарып, күмістей құбылған. Күн шығыпты. Аттар алаңсыз пысқырынады. Адамдар да, көбі алғаш рет куә болғалы тұрған аңшылыққа бой үйренгендей, дәтке қуат тапты. Сәлден соң шұбалаң топ ашық алаңқайға шығып, алды-артын жинаған.

Қар беті қорыс із. Әр жерде шашыраған қан табы көрінеді. Бір жақ бүйірде екі құлаштай жер мұздақтана еріп қатқан екен. Жолбарыс жатқан орын. Қан ізі – кешегі бейшара төбеттің өзі соңынан ерген жұртқа қалдырған ең соңғы белгісі. Тым құрса, сабау құйрығының ұшы да жоқ. Арық ит етінен өзгеше төбет алған аш жолбарыс түк қалдырмай жеген. Тіпті, қан көбірек шашылған жерлерді қарши қауып, құмарын әрең басқан тәрізді.

– Таң бозында кетіпті, – деді аттан түспеген қалпы еңкейіп, қамшы сабымен жолбарыстың орнын түртіп көрген Құба-мерген. – Немесе одан да ерте. Қарны тоқ, қамы жоқ. Сыртқа шықса керек. Қырқа беттегі жиделердің бірінің түбінде, әйтпесе шоқ қамыстардың ығында, жылы күнесте жатыр. Кім біледі, – деді сосын. – Өз ізін өзі кесіп, бірер жүз кадам жерде бізді торуылдап тұруы да мүмкін. Қайткенде де қалың жыныс ішінен таба алмайсыз.

Аңшылар жыртқыш ізін бұдан ары қумай, әуелгі жолдарымен шұбырып кері шыққан. Содан соң ғана қамыс орманын көбелей із кесіп еді. Құба-мергеннің жорамалы дұрысқа айналды. Жолбарыс меңіреуден шығыпты да, асықпай аяндап, аулаққа беттепті. Бірер шақырым жерде, ауыл аумағындай ойпаңда, онша биік емес, бірақ ұйыса өскен қалың қамыс көрінген. Аңшылар алыстан орағытып, айналып өтті. Шыққан із жоқ.

– Ал, жігіттер, – деді Құба-мерген. – Бауырларыңды жеген жалмауыздың тарғыл мойны тұзаққа ілінді. Көрмедім дегенің екінші рет беттескелі тұрсың. Ол – аң, сен – адамсың. Ақылың артық, айлаң артық, қайратың басым, қарымың ұзын. Қазір сойқанды пері ана саржағал қамыстың бір жерінде, сені көріп, жүрегі тітіреп, жаннан күсіп жатыр. Құдай сәтін салса, сүт пісірім уақыт өтпей-ақ шұбар тонын сыпырып, Шақанның иығына жабамыз. Арам етін қарға, құзғынға тастаймыз! Ырысымызды лайлап, тынышымызды бұзған, ананың желкесін қиып, баланың жұрымын үзген жеміт хайуанға не қылсаң да рауа. Тек әркім өз міндетін мүлтіксіз атқарсын. Іске сәт!

Шынжырдай тарқатылған аңшылар оқшау қамысты оқ шалым жерден күргейлей қоршады. Тек өзен бет – қалың қамыс бағдары ашық. Бұл тұсқа араларынан ені жүз кадамдай көше қалдырып, қарама-қарсы екі қатар түзеп, Құба-мерген мен садақшы жігіттер орналасты.

Шөміш шеңбер құраған жұрт қаруын сайлап, демдерін басқан соң Құба-мерген тымағын көтеріп белгі берді. Сол сәтте шептің қарсы, қырқа бетіндегі жігіттер дабыл қағып, улап-шулап алға жылжыған. Мақсат – жолбарысты қамыстан тықсыра айдау. Өзен беттегі қалыңға өтер жолға шықса болғаны, жапырлай, кесе атқан оқ астында қалмақ.

Арғы шеп жолбарыс жасырынған қамысқа тақаған сайын қос бүйір де қысыла түскен. Адам айқайымен қосыла аттар кісінеп, арнайы ала шыққан даңғыра, кепшік, шыңдауыл үні жұқалтаң қар басқан тақыршаққа жаңғырығып, дүние азан-қазан болған. Адам атаулы дегбірінен айрылған. Аттар оскыра тапырақтап, дүние шайқалақтай толқып тұрды.

– Сабыр, сабыр, жігіттер! – дейді Құба-мерген қатқыл күнгірт үнмен. – Қазір шығады. Асықпаңдар... Аралыққа түскенше атпаңдар!..

Астындағы омырауы салқы, кеудесі биік күрең айғыр жолбарыс аулауға емес, жылқы қайыруға мінілгендей, томаға көздері жарқырап, кен танаудан құшақ-құшақ бу атып, серпінді байсал танытады.

Бұл кезде даңғыра, дабылды, шокпар, найзалы қуғыншылардың алғы тобы қамысқа ілінген еді. “Апыр-ай, кісі етін жеп дәнiккен жалмауыз пәле адамнан қорықпайды деуші еді, қарсы шауып, біреуді жазым қылмаса нетті,” – деген ой қинап тұр Құба-мергенді. Бұл қатерден бейхабар жігіттер әбден қызған, тізгіндерін ірке ұстағанмен, тоқтаусыз жылжып, қалыңға кірді. Манадан бері қанша қараса да жолбарыстың қайда жатқанын шамалай алмай тұрған Құба-мергенге кенет ортадан бергі ойдым қамыс басы дір етіп, жапырыла қозғалғандай көрінді.

– Келе жатыр! Сайланыңдар! – деген салқын үнмен садақшыларға. – Саспаңдар... Араға түскенше... Әне!

Жігіттер оң қолдарына ұстап, сайлап тұрған жебелерін қандауызға салды. Бірақ ешкім ештеме көрмепті. “Қайда? Кәне?” – дескен, бұрыла қашуға бейімделгендей, пысқыра тарпынып, тынышы бұзылған ат басына әрең ие болып.

– Қазір толайымен шығады. Алдын барлап тұр, – деді Құба-мерген. Қара мылтығын ыңғайлап, беліндегі дәнәкуден шақпақты қу алды. – Қазір... Иә Алаш! Иә, Қарасай бабам!

Бергі қапталдағы жалдана өскен қалың қамыстың көлеңкелі тасасында, сарғайған сояулармен астаса, тек мойны ғана қылтиып, қимылсыз тұрған – шабдар шерінің өзі екенін Құба-мергеннің қарақты көзі емес, әккі түйсігі таныған. Әлде қабан қорыстаған жерге кеш біткен шолақ қамыс па... Жоқ, бұл ара жаңа ғана бір деңгейлес болатын. Тәжірибелі аңшы қамыстың бергі бетін тегіс тінте қарап шыққан. Сезікті ештеңе жоқ. Кенет жаңағы тапал қамыс үстіндегі биік үлпек болмашы шайқалды да, қалыңнан тайдай тарғыл жолбарыс атқып шықты. Бой сала жүгірмей, желе жортып, тура ашыққа – қарымды садақ, қанды мылтық құрылған аран аузына қарай беттеді. Құба-мерген шың еткізіп шақпақ шағып, білтеге от қойған. Манағы сыбыр-күбір басылып, демдерін ішіне тартқан садақшы жігіттердің астындағы діріл қаққан аттар, бірі кейін шегінсе, бірі бүйірлей ығып, әуелгі, тәртіпті қатар бұзылды. Ал арыдағы, әлі ештеңе көрмеген, қалыңға бойлай кірген үркітушілер дабырлай шулаған қалпы, бастары ғана қалтақтап, әрең жүзіп келеді. Құба-мерген тебіне емініп, берекесі қашқан топтан оңашарақ шығуға ыңғайланып еді. Дәл осы мезетте садақшы жігіттердің бірінің жүйкесі шыдамады. Мезгілінен бұрын, әрі асығыс тартылған жебе нысаналы жерге енді ғана іліне берген жолбарыстың қарсы алдына, жұқа қар, құмды топырақты бұрқ еткізіп, қамыстай шаншылған. Жолбарыс төрттағандап тұра қалды да, бүктеле бұрылып кері салды. Сәтті мезет туар-тумастан істің қисыны қашқанын аңдаған жігіттер жапырлай садақ тартысқан. Орғи жүгірген жолбарыс кенет ұзын құйрығымен бір жақ бүйірін салып қалып, қиралаң ете түсті. Бірақ жығылмаған. Және бөгелмеді. Найзаларын шошандатып,

шоқпарларын бұлғап, қатарласа даңғырлап келе жатқан жігіттерге қарай тура салды.

Адамдар қамданып, аттар үркіп үлгермеді. Арылдай бүктелген жолбарыс серіппедей созылып, басқалардан сәл озыңқы, қабырғасы бітеу кара қасқа ат мінген кара құлын жақылы жігітті тарпа басқан. Кара жақылы жігіт жыртқыштың екпінімен анадай жерге ұшып түсті. Кара қасқа шыңғыра кісінеп, көкке шапшыды. Жолбарыс жығылған кісіге ұмтылған жоқ – мөңкіген аттың үстінен де түспеді. Екі езуінен қан шашып, кара қасқа азбанды қаба жал жуан мойыннан қарш-қарш шайнаған. Шыңғырған даусы шығанға жеткен жануар тізелері бүгіліп, шөкелей құлаған соң арр етіп, қалың қабырғаны қаусата сөкті. Бірақ аял қылмады. Кегі таусылды ма, бір сәт абдырып, артынша ақыра қаптаған жұрттан ықты ма, ырғи жүгіріп, аулаққа қарай қашты.

– Өзен жақ қапталды ал! Шашырай шап! – деген Құба-мерген ышқына айқайлап. – Қырға... қырға қарай тықсыр!..

Қиқулап, ұрандап, екпіндей ұмтылған жұрт жолбарысты қамысқа жібермеді. Бой салып қашса да ұзай алмаған, ыза қысса да, қарасы көп, қайраты мол адам ұлынан ығысқан жыртқыш ойыса жүгіріп, төрт-бес тораңғы өскен құмдауыт белге шықты. Ол арада да табан тірей алмай, ары асты. Тақыршақ, шилеуіт жазық еді.

– Тым жақындама! Тықсыра түс! Ұзаққа шаппайды! – деген Құба-мерген серіктеріне.

Шынында да, арада екі-үш шақырым өтпей, жолбарыс құйрығы салаң етіп, қалт бөгелді. Артына бұрыла бере мойнын күжірейтіп, ақсия ақырды да, созалаң қимылмен көлденеңдей айналып, қарсы қарап тұра қалды. Тілі салақтаған, екі бүйірі солқ-солқ етеді.

– Қоршандар! – деді Құба-мерген. – Қорықпаңдар, қарымы жетпейді. Алдымен мен атам, мылтық даусы шығысымен, оңды солды оқ астына алыңдар!

Жігіттер желе шауып, жолбарысты алыстан шеңберлей қоршады.

– Енді тақалыңдар. Жетпіс қадамға! – деді Құба-мерген айқайлап.

Садақтар сайланған. Найзалар алға созылған. Жігіттер тебіне емініп, алға жылжыды. Аттар манағыдай емес, пысқыра тарпынып, дірілдей елендесе де, тапырақтап шегінген жоқ, иелерінің ырқына көнген.

Төңірегі тарылған жолбарыс теңселе шайқалақтағандай епетейсіз қимылмен алды-артына, жан-жағына қаранып, айбаттана арылдады да, ширатыла сірескен құйрығымен қос бүйірін баяу, бірақ тынымсыз ұрғылап, бауырымен жер сыза тағандады. Жылмиып түрегеле бере азуы жарқырап, езуі айырыла ақырды. Басын шайқап, ауыр басып алға қарай екі-үш аттады да, кенет төрт аяғын бауырына жиып, құныса бере, жойқын қимылмен ырғи атылды. Сол мезетте кара мылтық та гүрс етіп қорғасын құсқан. Жолбарыс ақша қарды бұрқырата тоңқалаң асып жығылды; сол сәтінде ұмар-жұмар атып тұрып, қайта секірді. Созыла серпіліп екі шылбыр бойындай жерге лып түсті де, сәл-пәл бөгеліп, бүгежектей бере тағы қарғыды.

Жолбарыс қарсы шапқан топтың қақ ортасында білтелі мылтығын сайлаған Шақан да тұр еді. Бізгалы жыртқыш жойқын серіппедей, көз ілеспес қимылмен алғаш ырғығанда-ақ аттар ышқына шұрқырасып жалт берген; бір жігіт ерден ауып түсті, екі-үш жігіт жын буғандай тулай қашқан аттарының тізгініне ие бола алмай, айдалаға лағып кетті. Ал Шақанның астындағы Жүндікер төрт табанынан бірдей қазықтай қағылып, тұрған да қалған. Қалшылдай толқып іш тартады. Шақан Құба-мергеннің ауыр оғы дөп тиіп, ұшып түскен, бірақ қайта көтеріліп, екінші мәрте ытқыған жолбарысты асықпай көздеп, шүріппені басып еді, тарс еткен дүмпу орнына майда сытыр – құлаққа ұрған танадай тыныштық орнағанда жүрегі суып кетті: қарбаласта білте тұтатуды ұмытыпты. Бұл екі ортада таяқ тастам жерге түскен жолбарыс үшінші мәрте атылған. Сол атылған беті, Шақанның дәл аяғының астына, мойны ішіне қайырылып, бүктеле жығылды. Жоннан, қос өкпеден, қара қабырғадан – әлденеше жерден сояулана шаншылған бес-алты жебе шерінің ақырғы серпімін ауада қырқыпты.

– Найза! Найза сал! – деген дауыс жетті Шақанның құлағына.

Қанды аузымен жиырыла жер қауып, құйрығы қамшы соққан жыландай шиыршық атып, ышқына өксіп жатқан жолбарысқа бірнеше жігіт қатарынан найза ұрды. Жұрт топырлай аттан түсіп, апыр-жұпыр болысқан.

Шақан сонда ғана өне бойын суық тер жауып кеткенін аңдады. Ал астындағы кер жорға буы қайнаған қазандай бұрқырайды. Сүмектеген қара тер. Шақан буын-буыны әлсіз дірілдеп, жерге түсті. Сол кезде ғана көрді. Жүндікер аттың асты көл-көсір, сап-сары: жолбарыс шапқан сәтте шүмегі ағытылып кеткен екен. “Менің өзім де бұтыма жіберіп қоя жаздадым”, – деп ойлады Шақан.

Жоннан, қос өкпеден, қара қабырғадан, бірі – бойлай, бірі – салақтай кадалған қауырсын жебелер түбі шашырай тамшылап, бүйірдегі қорғасын оқ ойған үңірейген жара шымырлай сыздықтап, қызыл қанға малшынған, созылып, зорайып кеткен, бірақ осыдан бір сәт қана бұрынғы алапат айбарынан айрылған өлі жолбарысты найза бойымен өлшегенде тұмсықтан құйрығының ұшына дейінгі аралық екі құлашқа сәл-ақ жетпеді.

– Өзім алған, жұртпен бірге соққан жолбарыстың ұзын саны осымен он жеті, – деді Құба-мерген. – Бірақ дәл мұндай ірісін көргем жоқ. – Бір қолмен қанды тұмсығынан, бір қолмен жүндес иегінен ұстап, аузын ашып көрді. – Аузы бүтін, тісі түгел... Жалмауыздың дәл осы екеніне көңілім сеніңкіремей тұр-ау...

– Сонда, мерген аға, тісі бүтін, қаруы қапысыз жолбарыс кісі жей алмай ма? – деген жігіттердің бірі күмәнді кейіспен.

– Жейді. Егер жарақатты болса. Біз мана жабыла аттық. Міне, көрдіңдер ме, жанай тиген жебе артқы санын сойып өткен. Жазылып кетеді. Оның есесіне шерінің көңілінде адам баласына деген өшпес кек байланады. Жара өлесі болмағанмен, ауыр болса, айталық, темір масақ, иә қорғасын оқ қара етте қалса, өшпенділік тіпті күшті. Міне, кісі жеу

осыдан шығады. Немесе жолбарыс азу тісі түсіп, әбден қартаяды. Аң аулауға қауқар жетпейді. Сонда адамға шабады. Шынында, адамнан әлсіз, адамнан қорғансыз жандық бар ма. Тырнақ та, тіс те жоқ... Тек әдіс-айласы, білімі мен қаруы. Орыстың өресі неге биік шықты? Ойлаңдар өздерің. Мына, Ысты Көбек дарқан соққан білтелі қара мылтыққа құрметпен қарайсыңдар. Кеше Іледен өтіп, бүгін Есік, Талғарға бекінген майыр Пері-Мешел сүйреп келген топты, асынып келген іштесер, бердеңкені көрдіңдер ме?

Осы мезетте арттан бір атқа мінгескен екі жігіт жетіп еді. Алыстан айқайлап, дабырлай келген. Алдыңғысы – мана жолбарыс атынан аударған бозбала. Амандығын көрген соң қарайлауға мұрша келмеген. Әдемі құлын жарғағының оң жақ өңірі дал-дұл. Артындағы серігі ырғып түсіп, қолтығынан сүйемелдей берген. Аттан ауыр түскен жігіт аяғын еркін ала алмай, тәлтіректей басып, қызыл жентекті аппақ қар үстінде созыла жатқан тарғыл шеріге сұқтана қарады.

– Әй, сен жараланып қалғанбысың? – деп еді Құба-мерген.

– Жай, әншейін, жамбасымды сызып кетті, – деді бала жігіт жайбарақат сөйлеуге тырысып. Бірақ өңі боп-боз еді. Зорлана жымыды. – Екпіні сондай қатты екен... Жылдамдығын айтсаңшы. Найзаны кезеп те үлгермедім...

– Шырағым, тізе бүкші, – деді мосқал қарасақалдардың бірі. – Көрейін, не сызат екенін.

– Атым ат-ақ еді, – деді жігіт бұрынғыдан әрмен бозарып. – Қамбардың қара қасқасындай...

Жігіттің белін шешіп жібергенде жұрт тегіс ах ұрды. Қызыл қанға боялған күдері шалбардың ауы дал-дұл, жігіттің жамбас тұсы алақандай қызыл қошқыл жара. Әлдекім тонын шешіп жайып, жарадар жігітті жерге отырғызды. Етігін суырғанда Құба-мергеннің өзі жағасын ұстаған. Қоныш пен балақ қанға толып кеткен екен. Ең қиыны – жара аузынан әлі де сыздықтап қан ағып жатыр.

– Тез от жақ! Қайсыңның тоқымың ескі, құрымынан кесіп әкел! – деді жаңағы қарасақал.

Келер мезетте бұта, шөп, қу шөмшек жиналып, от жағылды. Әлдекім ескі тоқымынан кесіп әкелген алақандай құрым отқа тосылды. Күңірсіп жанған киіздің бір жағы толқына быжып, ысты, қалың күйеге айналғанда қарасақал, өңі қашып, есінен тануға шақ отырған, бірақ қыңқ етіп дыбыс шығармаған жігіттің әлі де қаны шыпшып жатқан жарасының үстіне басып еді. Бала әлсіз ышқынды да, есінен танып қалды.

– Қан тоқтады! Ер жігітке бұдан ауыр жара да жүк емес! – деді Құба-мерген.

Шынында да, кешке қарай жаралы жігіт есін жиып, әжептәуір көтеріліп қалды. Ал соғылған жерде терісі сыпырылған жолбарыстың денесінен ескі жарақат ізі аңдалмаған.

– Басқа! Бұл – басқа жолбарыс... – деді Құба-мерген түңіле қол сілтеп.

– Басқа емес, өзі, – деді емші қарасақал. – Қазадан бері бір апта өтті, қайда жүр?

– Айналып соғады, – деді Құба-мерген жерге қарап. – Бірақ қашан? Ертең бе, келер аптада ма, арғы айда ма? Міне, гәп сонда...

– Мына Тоқайдың қара қасқа атын улайық, – деді жігіттердің бірі.

– Жолбарыс жемтік жемейді, – деді Құба-мерген. – Басқа аң алған жемге және тимейді.

– Басқа аң емес, жолбарыс алған жылқы, – деді қарасақал. – Өлгі сен айтқан жалмауыз бүгін-ертең келсе, әуелі қарайған үйге шаппай, көрнеу жемге түсер. Қауқары кем, дайын асқа бейім дедік қой...

– Бұл да жөн, зияны жоқ, – дескен қалған жұрт. – Бүгінше ең дұрыс амал осы.

Тоқайдың қара қасқасының мойны опырылып, қабырғасы қақырай сөгілген екен. Неткен дүлей күш. Қарасақал таңырқай жүріп, өлген атты тағы бірнеше жерден қызыл етін көрсете шабақтап тілді, қол сиятындай ғана қуыс жасап, ішін жарды. Артына бөктерген қоржыннан қос уыс күшала алып, жемтіктің іші-тысын, бас-аяғын тегіс улап тастады.

Түн тыныш өтті. Ертеңіне беті бері қараған, тіпті, жолдастарымен әзілдесіп отырып ыстық сорпа ішкен жаралы Тоқай Шақанның қара бурасының қос өркешін орай салған қом үстіне жатқызылды, ағайынтуған арада бес-он күн өтпей қайта оралуға уәде қылып, атқа қонды.

Түнере тұқырған, ешқайда бармаймын, балам мен әйелімнің жылын күтем деген Шақанға уәж айта алмаған, қолқа салмаған.

4

Нағашы – іргедегі Іле мен қияндағы Қаратал арасында кең қонысқа кожалық етіп отырған, қыста қос қапталдағы қос өзеннің бойын, етектегі Көкше теңіздің қолтығын – қалың қамыс, бұқпа ұйықты ықтап, жазда өрге – жүз тарау өзен бас алатын, қалың қарағай, көк шалғын, салқын самал Жоңғардың төсіне көш түзейтін, саны мол, дәулеті ауыр Жалайыр ішіндегі малымен емес, басымен өз тұрғысынан озған әлді атаның бірі еді; жорық жылдары ердің аруағын сыйлап, қалыңсыз ұзатқан қыздарының артында қалған жалғыз жиен жуан ағайындарынан теперіш көріп, ана жұртына қарай ауа көшіпті, жұқа мұзда Іледен өте алмай, түнемеге тоқтағанда үйірлі шері шауып, әйелі мен баласы қазаға ұшырапты, арыстандай алысып, бала мен әйелдің өлігін тілсіз дүлейден арашалап қалыпты, солай да солай екен, ер екен, мәрт екен, енді қазаның артын күтіп, қаралы қоныста, жолбарыс жымының аузында жалғыз өзі отыр екен деген емескі хабар жетісімен, жалаңаш аязда көгере қатқан жалтыр мұздан ат, түйелерін жетектеп, құрық ұстап, жалғыздап өткен, жағаға жиналысымен жапырлай ерге қонып, жапа-тармағай ат қойып, ой бауырымдап түскен жиырма жігіттің көздері құрғақ, қабақтары қатулы еді.

Жігіттің үш жұрты бар; ағайын – күншіл, қайын – сыншыл, шын тілеуқор, ең жақын туыс – нағашы дескен. Құдамыз – Алатауды еңдей жайлаған, тоқсан бақсы, сексен ақын шыққан сауықшыл ел еді, батыры

бөрі басты ту ұстаған, бағланы айыр қалпақ жұрт ұстаған ордалы қауым еді, жетім балаға торғай құрлы пана таппады, ерінен айрылған соң елдігі де тозыпты, бізге өкпесі жоқ десті. Атқа мінгендері жөн, арттан келгендері жөн, бірақ елуі жиылып екі тышқан соғуға жарамапты десті. Үйсіннің үлкені, алаштың ағасы – біз, көрсін, естісін, білсін десті. Жиеннен аяр мал жоқ деп, қаралы үйдің төңірегін қан сасытты. Екі күн тұрып күтіп, ат шаптырым жердегі алыс, жақынды тегіс атқарған соң, іріктеліп, таңдалған, жаланып шыққан жеті жігіт қастарына қаралы Шақанның өзін алып, тура жолбарыстың жымына бет қойды.

Нағашылар қабағы қырауытып аттан түскен алғашқы күні, бел жазып шешінер, шешінбестен, кеше ғана құдалары күшаламен улап кеткен қара қасқа аттың жемтігін барып көріп, ішек-сілелері қата күлген. Бес-алты сауысқан өліпті. Екі қарсақ, әлдеқайдан қаңғып келген арық ақ төбет өліпті. Сауысқан удың басында қатқан, қарсақ әудем жерге жете жығылыпты. Ақ төбет қу бұта шайнап, артқы аяғымен бауырын тырнап, аузынан көк көбік ағып, қатты азаптанған екен, бірер шақырымнан соң құлапты. Текті шерінің өлексе татпайтынын білмеген жұртқа не рауа дескен. Ертемен жер шолып, ескілеу болса да шиыр із түскен, ең бастысы – жан-жағы қалың қамыс, ал бір жақ беті қар суы сойған тақыршақ жылғалы, яғни, адам өтер оңай жолы бар тұйықтың қақ ортасына, ескі түбірге өздері ауылдан арнап әкелген семіз, доп-домалақ өгізшені жуан қыл арқанмен берік байлады. “Сенде жаза жоқ, бізде шара жоқ”, – дескен, әлдебір жамандықты сезгендей, өкіре жұлқынған жануардан кешу сұрай бата оқып. Құрбанға байланған қоңыр өгізшеге жолбарыс үшінші күні ғана шауыпты. Ертемен тақау жерден, биік жиде басынан қарауыл қарап келген жігіт аптыға сөйлеп, жануардың жайрап жатқанын, бірақ жолбарыстың өзі көрінбейтінін айтқан соң-ақ, сапылар сайланып, найзалар қайрала бастаған. Жігіттердің кейбірі өгізді қасқыр жарған шығар дегендей күмән танытқан, барып көру, анығын білу қажет дескен. “Шерінің өзі, – деді ең жақын әрі ең үлкен нағашы Қара-батыр. – Жолбарыстың ізі түскен жерге бөрі жуымайды. Қойға жұт қасқыр – шерінің жеңсік асы. Өгізшені басқа емес, жолбарыстың өзі алуы хақ. Тіпті, қасқыр жесе де қайраның жоқ. Ендеше, артын күту керек. Анық, жолбарыстың өзі. Қазір қарны тойған, жақын жерде баспалап, жемін күзетіп жатыр. Сенімді, сақ. Кешке дейін ол төңіректі жан баспаса, еркінсиді, біржола батылданады. Ал түнде, жас етке, тәтті етке қайтадан тұмсығын тыққан кезде көп сезік туғызбай, жақын келу оңай”. Осыған тоқтаған.

Нағашылар түйеге теңдеп жап-жаңа алты қанат кереге, алпыс уық, қалың туырлық әкелген еді. Жолбарыстың өгізге шапқаны анықталысымен-ақ қарауыл жиде түбіне апарылды. Алдымен, керегені қос қабаттап, қабырғасы бітеу, үш қанат, дөңгелек қаңқа құрылған. Басқұрмен неше қайтара таңып, арқанмен шандып, сықырлата тартып тастады. Содан соң кереге басына қос қабаттай бекітілген уықтарды қатарластыра топтап, өзара, карама-қарсы, көлденең, қиғаштай торлап, оны да қыл арқанмен әлденеше қайтара байлады. Ішіне он шақты адам

еркін сияр, бітеу, асты-үсті торлы, жатаған күрке болып шыққан. Кейбір жігіттердің онсыз да берік, қажеті болмас дегеніне қарамастан, Қара-батыр күрке төбесіне қалың қоңыр туырлықты қаптай жапқызды. Мұнымен де бітпепті. Күркенің сыртына, төрт тараптан бірдей көлденеңдей байланған тіреуіш ағаштар бекітілді. Ал іштен, керегенің үш көгінен жоғарыраққа кесе көлденең айқастырылып екі бақан тағы байланған.

– Пәлі, тұрпатыңа болайын! – деді Қара-батыр күрке жасалып біткен соң өзінен-өзі масаттанып. – Пері соқса да қозғалмас. Төбеміз берік. Уық қанша мықты десеңдер де, жолбарыс секіргенде сынбай тұрмайды. Киізсіз, жалаңаш құрса, опырылып ортаға түсуі де ықтимал. Оны да көргеміз. Тек, жігіттер, бұрын да айтқам, қарбаласта қия жерге тоқтап жүрмейік. Алдың да, артың да тегіс болсын. Шері бар күшімен құйындай соққанда тіреуіш берік ұстай алмайды. Торлы керегенің аударылып түсуі оп-оңай. Ол да өткен біздің бастан. Не керек, түстік қой талай майданға. Ең қиыны – шерінің шабуылы емес. Айбарлы болса да аң, адамның пысы басып, айқасқа шыдамай тайқып кетсе – сол жаман. Бар еңбегің зая шығады. Ал шапса... құдайдың бергені. Ол – ашықта, жалаңаш. Сенің қолыңда қарымды найза, өткір сапы бар. Оның тырнағы мен тісінен келер кер жоқ. Тек шатынай жарқыраған көзінен ықпасаң, өңмендей өкірген үнінен сескенбесең болғаны...

Қызара құлақтанып күн батты. Салбырай қарауытып түн түсті. Шағырмақтана жарқырап ірі, көгілдір жұлдыздар туды. Толыса төгіліп, қамысты алапты тегіс ұйыған боз мұнарға көміп, бір жақ бүйірі кеміс, ақтандақ ай шықты. Сайдың тасындай, атпал сегіз жігіт іргесінен көтеріп, төбесі жабық тор күркенің ішіне енді. Белдерінде сапы, қолдарында шолақ найза. Қара-батыр Шақанға мылтығын да алғызбаған. “Күндіз болса бір сәрі, шақпақты шақылдатып, отты жарқылдатып, білте тұтатқанша жолбарыс бой жасырып үлгереді, алыстан ату қиын, ал бетпепет айқас үстінде қатеден өзіміздің біріміз жазым болармыз, бұл шіркінді бос арқалама” деген. Садақ та біреу-ақ. Қорбаңдап жақ тартар кең жер қайда деген. Тек әуелгі сәтте ғана керек.

Түнгі қамыс тарғылдана қарауытады. Балағы – ақ қар, басы – ай нұрына шағылған сары ұлпа; арасы демін тарта баспалап тұрған жолбарысқа толы сияқты. Бірақ жігіттер сергек еді. Кейбірі кереге көгінен, кейбірі ортадағы ашамай кермеден ұстап көтерген торлы күрке жеп-жеңіл; жерсоғар сағанақ қар көміп ұйыса бұйраланған қалың қауды сипай сызып келеді, бірқалыпты алынған аяқ сықырынан бөтен дыбыс жоқ. Өзен жақта сатыр етіп мұз жарылды. Әлдеқайдан өкси сақылдап шибөрі ұлды. Сол мезетте дәл аяқ астынан тарғыл шерінің қарлығы ышқынған арылы естілген.

– Уггха-ууггх! Уггх!

Жігіттер демдерін ішіне тарта қалт тоқтады.

– Иә, сәт! – деді Қара-батыр күбір етіп. – Иә, аруақ! Саспандар! – деген сосын жігіттерге дем бере сөйлеп. – Әлі әжептәуір жер. Іс оңына келер, жел қарсыдан.

– Ана, қылауыта оқшырайған қамыстан ары айналғанда, – деді карауылшы жігіт.

– Үйді түсіріңдер, – деді Қара-батыр.

Торлы кереге жеңіл батып, қарлы шөп үстіне қонды.

– Тоқпан! – деді Қара-батыр садақ асынып, қорамсақ байланған жасамыс кісіге. – Өзің білесің. Қапысыз көзде. Мүлт жіберме. Жалпасынан түсірмессің, бірақ жебең дарымай жүрмесін. Қайтсең де жарала. Кейінгісі – азаматтың қайратына байланысты. Ал, жігіттер, – деген өзге жұртқа. – Жұмыстарыңды жақсы білесіңдер. Тек қарбалас болмасын. Бет алдарына келгендерің сайысасыңдар, қалғандарың керегенің етегін басасыңдар. Алда-жалда күрке аударылса, тең жартымыз харап боламыз. Кезек тимей найза сілтей алмай қалам деп тарынбандар, шері құтырса, бәріңді де жарылқайды, қарың талғанша қарбаңдайсың әлі. Айналмаға жете бере сәл аялдап, тың тыңдаймыз. Енді дыбыстарыңды шығармаңдар. Жолбарыс күркеге тура шапқанға дейін. Ұмытпаңдар, көрген бетте тоқтап, керегені түсіреміз. Ал кеттік. Иә, Алаш! Иә, Бақтияр бабам!

Айналмаға дейінгі жүз қадамнан астам жер – берекесіз өскен сояулы, түбіртек, ойқы, шойқы, жүріске аса жайсыз болып шықты. Аңшылар аяқтарын бір мезетте алып, шешімтал салмақпен баяу жылжыған. Межелі тұсқа жақындаған сайын жүріс байсалдана түсті. Кенет әлдене күтір етті. Өгіздің ортан жілігі, иә бел омыртқасы үзілгені. Алып мысықтың әуелі азу тісімен қатырлата сүйек уатқан, содан соң салпылдатып ет шайнаған дыбысы, ырсылдай рақаттанып, қайтадан жемге ауыз салғаны анық естілген. Кешкі асына жаңа ғана кіріссе керек, тәбеті қатты, қимылы шұғыл.

– Тоқпан!.. – деді Қара-батыр күбір етіп.

Күркені ортаңғы, керме белдіктен ұстап келе жатқан Тоқпан садағын ыңғайлап, алға шықты.

Осы сәтте жолбарыс та гүр еткен. Аңшылар қалт бөгелді. Қимылсыз, тілсіз қатып қалған. Төңірек тегіс тыншыған меңіреу сәт ұзаққа созылмады. Шері қайтадан жемге бас қойды. Сірескен, мұз-тоң өлімтікті сүйрете жұлқылап, қаржи шайнап жатыр.

– Тез! – деді Қара-батыр ышқына сыбырлап.

Аңшылар нысаналы түбек қамысты орағыта берген. Алдарынан ені мен көлденені алпыс-жетпіс қадамдай, ай сәулесі құйыла төгілген, аппақ далаң ашылды. Далаңның ортасынан ауа бере, арғы бетте, көлденеңдей түсіп, атан өгіздей тарғыл мысық жатыр екен. Алдында теңкие қоқырайған жемтік.

Қырсыққанда, бұлар орағытқан күргей қамыстың іргесі су сойған жыра, төмпешікті түбіршек екен.

– Алға! – деді Қара-батыр жігіттерді асықтырып.

Күрке екі-үш қадам артық жүрістен соң ғана жерге қонды. Амалсыздан.

Бұл кезде жолбарыс бүйі шаққандай атып тұрған. Мойнын бұра бере аспанды қақырата ақырды. Содан соң бөксесі бұралып, алға қарай аттай

түсті де, төрттағандай бере тағы арылдады. Сәл-пәл құныса шегіншектеп, жытыра қашуға ыңғайланған. Осы сәтте Токпанның ұшқыр жебесі де қапысыз ұрып еді. Жартқыш ақыра аспанға шапшыды да, құйрығымен бір жақ бүйірін салып қалып, жасыл көздері жарқ етіп, аңшыларға қарай екпіндей ұмтылды. Токпан екінші мәрте атып үлгеріп еді. Шері қақ маңдайдан күрзі соққандай төрт аяғымен бірдей табандап, тұра қалды.

– Алға, тегістеу жерге! – деді Қара-батыр. – Іргеге берік болыңдар! Найза! Найзаға!

Күрке жаңа жерге қонып үлгермеді. Құтырына өкіріп, сүріне ұмтылған жолбарыс оқ жыландай атқып, жойқын салмақпен үйшіктің қақ үстіне түскен. Айқаса қабатталып, айқыш-ұйқыш байланған уықтың әлденешеуі қатарынан сатырлай сынды. Өкси арылдаған жолбарыс құтырынған қимылмен табан астындағы қалың киізді жұлқылай шайнады. Уық сақырлай үгіліп, үйшіктің төбесі опырыла майысқан. Бірақ қалың киіз жыртылмады. Тәжірибелі жігіттер найза ұрмаған.

– Дайыңдал! Бекем бол! Төрт тарапқа бірдей!

– Қазір түседі!..

– Етекті басыңдар! – дескен бір-біріне күш бере сөйлеп.

Кенет жолбарыс жерге ытқып түсті де, құйрығы шиырыла арылдап, үйшікті шыр айналды. Ашық жер таппаған соң дағдарғандай, мысық табандай шегініп, аз бөгелді. Содан соң төрт аяғын баурына тартып, серіппедей шаншылған. Тор көз керегені тұпа-тура ұрып еді. Үйшік сықырлай шайқалақтап, төңкеріле жығылуға шақ қалды. Бәлкім, төңкеріліп те түсер еді. Шерінің қатты серпіні кереге көзінен ұрмас бұрын кеудеден көк сүңгі қадалған. Найзасы жолбарысқа дөп келген жігіт серпінге шыдамай, қарсы қабырғаға ұшып түсті. Бізальы жыртқыш ышқына өкіріп, сағанаққа ауыз салған. Осы кезде тор көзден өтіп тағы бір найза ұрылды. Жолбарыс жаңа алғаш қадалған, иесінің қолынан шығып кеткен найзаны сүйрете шегінді де, тіксіне арылдап, қарыс сүйем жерден қаржи қыркып тастады. Сосын тағы да өндірішектей ұмтылған. Керегеге алғы екі аяғын тіреп, қауырсын жебе салбыраған қызыл тарғыл арқасы айға шағыла, аузынан қан шаша күркілдеп, торлы сағанақтарды қарш-құрш шайнайды. Қос бүйірден қатарласа, тағы да екі-үш найза ұрылды, қарсы алдынан селебе сілтенді. Өне бойын қан жапқан, омырауы дал-дұл, тайдай жолбарыс қанша жерден шабақталып жатса да шегінбеген. Көздері ажал отын шашып, ұзындығы сынық сүйем, өткір, жуан азулары ақсия арылдай қан бүркіп, қолдарындағы қаруларын суық еппен қапысыз сілтеп жатқан екі аяқтыларды қалқалаған тор ағашты тынымсыз шайнай берді. Ақыры, қос табандай кергіген беті, алдыңғы екі сирағы кереге көзіне кептеліп, қабырғаға асылған күйі бір сәт бөгеліп қалып еді. Қара-батыр қолтық түбінен найза салды да, шірене итеріп, сағағына дейін бойлата тықты. Мойны кілт тартылған жолбарыс қанды ауызы қарыса ашылған қалпы, дірілдей серпіле бере, кенет оқыс босап, бүктеле құлады.

Төбесі салбырай опырылған, бір жақ қанаты талқан болған көлеңкелі күрке ішінде өлі тыныштық орнады. Келер сәтте бойды құрсаған ауыр салмақ қапыл босап, екі иінінен дем ала ентіккен жігіттер жадырай

күліскен. Күркенің іргесін көтере шығып, жаңа ғана қаншама жұртқа қатер төккен, енді төңірегін тегіс жентекті қанға бөктіріп, қимылсыз, тілсіз жатқан, ай жарығында сары тарғыл емес, үсті-басын әлеміш қоңыр бояу басқан, қызғылтым шұбар көрінген тайдай жолбарысқа сұқтана қарасты. Қай-қайсысының көңілінде де жеңіл кірбің, аз-маз аяныш бар еді.

– Неткен ерлік! – деді алғаш найза ұрған жігіт. – Апыр-ай, бір қайтпады-ау!..

– Әуелгі жебе құйымшақ түбіне қадалыпты. Тіпті жеңіл жара. Бас сауғалауы оп-оңай еді...

– Кекшіл екен...

– Мәрт десеңші!

– Иә... – Қара батыр мұртын ширатып, жеңіл күрсінді. – Ер. Мәрт. Бірақ ерлік – еңсе жаздырып, мәрттік – мұратқа жеткізер заман өтіп кеткен. Қас батыр қазаға ұшырамақ. Қас жаман жан сауғаламақ. Өлі арыстаннан – тірі тышқан. Жүрмес пе еді мына шері де өзінің қалың камысы арасында. Қорлыққа көнбеді, басынғанға шыдамады – қарсы шапты, қазаға ұшырады. Жасанған жауға, жаңбырдай оққа қарсы ұмтыл – сен де жалпаннан түсесің.

– Сонда... қалай?.. – деп еді жас жігіттердің бірі күмілжіп.

– Осылай, – деді Қара-батыр кеудесін кере бой жазып. – Қорғалап күн кешкен қорқаудан жасанған жауға қарсы шауып қаза тапқан жолбарыс артық. Қаншама қоян алдың, қайсысы есінде. Ал мына жанкешті шеріні ұмытып көрші. Балаңның баласына айтып кетесің... Жүрек пен жасыннан жаралған жолбарыстың тұқымы құрыр күн де алыс емес!... – деді сосын сәл мұңайып.

* * *

Шақанның: “Ешқайда көшпеймін, әйелім мен баламның жылын күтем“, – деген сөзі тым тосын естіліп еді. Нағашылар тағы бір күн бөгелді. Қамыстың ең қалың түкпіріндегі неше тарау жолбарыс жымына бірнеше жерден аумағы арба дөңгелегіне жуық, ауыр қақпан құрды, қос құлаштай сүйретпе шынжыр ұшына балуан жігіттің екеуі жабылса әрең қозғардай дөңбек ағаш, түбірлі томар байланған. Иісшілдігі шамалы, қадамы ауыр тарғыл патша тап басса, қуатты серпінмен шарт шауып, қапысыз арқандамақ. Атып жығу оп-оңай. Жілігі үзілген, жансыз темірді жың буа шайнап, азу тістеріне дейін сынған, бұрала ашығып, қауқары қайтқан, қарымы қысқа жолбарысты арылдата шапшытып тұрып, шоқпармен ұрып алу да қиын емес. Бірақ мұның бәрі – қақпанға түскеннен соңғы іс. Ал оған дейін... қамыс қалың, жым – жүз тарау, қатер мол. “Апыр-ай, – деген Қара-батыр қиналып. – Тым құрса, ел аралап, қайғыңды сейілттіп қайтсаңшы. Мен білсем, кісі жейтін жалмауыз жер басып, осы Іленің бойында әлі жүр. Қатер аузына қалай тастап кетеміз...” Шақан шынымен босаған. Нағашының пейіліне. Қазаның қырқын өткізген соң ойланып көрмек болды. Оған дейін де жалғыз қалмақ емес.

Бүгін-ертең Құба-мерген қайтып келмек. Қара-батыр да үйіне барып, шаруасын қамдап, бірер аптада кері оралмақ болды. Одан соңғысы... Оған дейін өте көп уақыт бар. Шақан әлі ес жимаған. Әлі ой тұйығынан шықпаған. Кесімді тоқтамға келмеген. Жоқ, ой да бар, мақсат та бар. Тек... осы қоныста, дәл осы арада шешілмек бір түйін қалған. Содан соң... Оны өмір, тағдыр біледі.

5

Кіндік әке Құба-мерген мен нағашы аға Қара-батыр Іленің иен жағасында, қопалы қамыс ығында қалған тұл үйге бір шамада қайтып оралды. Құба-мерген алғаш қауышқаннан аттанып кеткенге дейін сүлесок, мәнгүрт кейпінен жазбаған, өткенге қайғысы көрінбеген, барға қанағат, ризашылығы танылмаған, меңірейген де отырған талайсыз баламен бірге қыстап шығуға, қатерді бірге бөлісуге бекінген. Ал Қара-батыр қазаның қырқын атқарған соң, өз ортасынан опа таппаған бақытсыз жиенін қайтсе де көшіріп әкетпек ниетпен келіп еді. Қаралы қос иесіз болып шықты.

Үстін қалың қар басқан, ақ шатырлы, абажадай төрт қанат қоңыр үйдің біржола адыра қалғаны қу даладан танылған. Төңірегінде шұбыртқан із, қарайған белгі жоқ. Киізі қайырылған, жармасы жұлынған есік қана жер түбінен үңірейіп көрінеді. Бір үйлі жанды тегіс жалмап жұтқан, жаңа құрбандық тілеп тұрған дию-перінің жеміт өңешті аран аузы сияқты.

Бірі түстіктен, бірі терістіктен шыққан, иен жұрттың сойқанды кебін алыстан танып, ат басын іріккен, көздері көріп, жүректері түршіксе де, күні кеше ғана Саурық, Байзақ батырлармен үзеңгілесе атқа мінген Масақ-мергеннің шаңырағы құлап, түтіні өшкеніне көңілдері сенбеген екеу бірінен бірі сүйеніш іздегендей, қарсы жүрді.

Бауырларына мұз қатып, солықтай танаураған екі ат ауыздығын қарш-құрш шайнайды. Еңселері басылған, қабақтары түскен екі кісі әлде шарасыз өкініштен, әлде дәрменсіз реніштен үзеңгіге шірене шырығып, тістерін шықырлатады. Батыр мен мерген тұнжырай табысып, тілсіз ұғысқан, сол үнсіз, тілсіз қалпы, оқтын-оқтын ауыр күрсініп қойып, өнімсіз аяңмен қаралы үйге әрең келген.

Көрініс сырттай қарағаннан әлдеқайда үрейлі болып шықты. Қос жармалы сары есік шотқа шалынып, тоқпаққа түскендей мылжа-мылжа: бетін зерлеген оюлы сүйектері пышырай сынған, ағаш жақтаулар жаңқалана уатылған, топса үзіліп, ілгектер опырылған. Үй іші астан-кестен: ошақ аударылып, қазан төңкерілген, киім, төсек шашылып, текемет, кілемдер ұйпалана жапырылған. Есіктен төрге дейін, кей жерде шашырай төгілген, кей жерде ұйыса аққан қан; ыдыс-аяқ, кереге, ши, жер мен төсеніш – тегіс қып-қызыл ала. Адам мен ажал бетпе-бет келген, арпалыса айқасқан ғаламат күрес ізі айқын танылады.

Батыр мен мерген бойларын бекітіп, сыртқа шықты. Ақ қар. Меңіреу тыныштық. Тым құрса сауысқан шықылы естілмейді. Дәл іргеден

басталып, үш тарапты тегіс жауып жатқан қалың қамыс бозара сыңсып, мүлги шытынап тұр. Аласа аспан сұрлана шаңытады.

– Сорлы бала қайтпай қаржысқан екен! – деді Құба-мерген көкірегі қарс айрыла күрсініп.

– Атадан асып туған ер... қадірін білмедік, – деді Қара-батыр түнере тұнжырап.

Екеуі құбылаға бет қойып тізерлей отырды да, дұға қайырды. Бар мақамына келтіріп, құран оқыған – Қара-батыр еді, еңсегей бойлы, арық Құба-мерген ұзын сүре аяқталғанша неше бүктеліп, қозғалақтап, үңірейе ызғар төккен есікке қарағыштап, әбден берекесі қашқан. “Аллаһу-акбар” айтылып, бет сипалар-сипалмастан атып тұрды да, еңкейдеп үйге кірді. Абалақтап әлдене іздеді. Текемет, кілем астын, ірге, бұрышты қарады.

– Мылтық қайда? – деді сосын. – Найза мен кісе қайда? Жолбарыс кісі жейді, ағаш пен темірді жемейтін еді ғой... Өлә, – деді сосын. – Шақанның өзінің сырт киімдері де көрінбейді...

– Апыр-ай, – деді Қара-батыр да дағдарып. – Адамда иман қалмады. Ойран болып жатқан үйді тонаған қандай бейбақ!

– Батыр-еке, – деді Құба-мерген өңіне қан жүгіріп. – Біз тірі адамға жаназа оқыдық білем... Әлдебір сұғанақ келсе, өзге дүниеге тиіспей ме? Мұнда басқа гәп бар. Меніңше, жиеніңіз жолбарыспен алысқан. Алып жыққан. Содан соң... әлде ауыр, әлде жеңіл жаралы, әйтпесе, он екі мүшесі бүтін, киімін киіп, жарағын асынған, атқа мінген де елге қарай тартқан... Көрмейсіз бе, қалың қар жауып, бар ізді жасырғанын. Әйтпесе сайрап жатар еді...

– Аузыңа май, – деді Қара-батыр күмәнді үнмен. – Тек... кешелі, бүгін өткен іс емес, бір хабары естілсе керек-ті. Әйткенмен сөзің қисынды. Бірақ жолбарысымыз қайда? Шелекті қан, ойранды топырға қарағанда, өлімсіз тынған кеп емес...

– Терісі сыпырылған жолбарыстың сүйегі, тым құрыса, сүйектен қалған қаңқасы таяу жерде жатуға тиіс, – деді Құба-мерген.

Екеуі үй іргесінен бастап, таяу төңіректі – жерошақ басын, қамыс қалқасын тегіс тінтіп шықты. Ағайындар мен нағашылар келгенде сойылған малдың қар астында қалған, сыртынан қарға, құзғын шоқыған қан-жынынан басқа белгі көрінбейді. Жіптіктей үміт оңай үзілген. Үй ішін жинастырып, маңдайшаға қайырылған киіз тұтпаны түсіріп, сыртынан тақтай жарманың жұқанасымен бастырып, үстінен қамыс жауып, үңірейген есікті біржола бекітті. Тұл қалса да адам тұрағы, жайрап жатпауға тиіс. Атқа ауыр отырысып, қырға – бірер шақырым жерде, жатаған төбешік басындағы Ажар келіннің моласына бет түзеген.

Етекке жетіп, аттан түсер-түспесте көрді. Көздеріне сенбеген. Өткен аптада, осыдан он шақты-ақ күн бұрын өздері басына келіп кеткен жалғыз қабірдің қасынан дәл сондай, үстін аппақ қар басқан, бірақ аласа, жатаған жаңа бір үйіншек пайда болыпты...

ІІ т а р а у

ЖОЛБАРЫС ЖЫМЫ

1

Құмдақ сарғыш топырақты алаңқайларын ұйысқан өлең, түп-түп қияқ, сирек сояулы ши басқан, тілше жапырақтары құм теңізді Сары-есік шөлінен соққан аңызак лебімен бозара қалтыраған, тырбық бой, тікенек бұтақ жыңғыл тоғайы тұтаса жиырылып, қамысты алап – неше жылғы қуы сарғая қатып, жаңа өскіні бунақтан-бунақ қуа жарыққа бой созған, асты қорыс, қау, үсті тұяқ батпас тұтас көрінетін, желекті көк боз кілем кейіпті, мүлгіген меңіреумен астасар қалың жыныстың қақ ортасында, діңі құшақ жетпес жуан, бұтақтары арбақ-сарбақ, неше тарам, жапырақтары қалың, еңсесі биік, андағайлап ай даладан көрінетін жалғыз түп жиде астында жолбарыс жатағы бар еді. Аң патшасының әлденеше әулеті тұқым өсіріп келе жатқан құтты ұя.

Аумағы оншақты қадамдай жайдақ жатақтың үсті көлеңке, асты қу шөп, ескі жапырақ. Қабат-қабат, құрғақ әрі жұмсақ. Төңірегі тұйық – қу томар, тікенекті бұта, ұйысқан шырмауық – тышқан жорғалап өте алмас бітеу қабырға. Тек жыңғылды тоғай жақта қалыңның астын көктей тескен, жер астынан қазған ін сияқты, тар әрі ұзын үңгіме бар. Сырт дүниемен қатынасар жалғыз жол. Көздерін жақында ғана ашқан, бастары үлкен, аяқтары добал, құйрықтары қысқа, тықыр қызыл тарғыл жүнді үш шөнжіктің енесі – қабырға жабағысы жартылай ғана түскен, бауыры босаң, емшектері салпыңқы қаншыр жолбарыс жаңа ғана осы жолмен өз ұясына оралған. Аузында бел омыртқасын опыра, кесе көлденең тістеген, жоны күдіс, мойны бітеу, өне бойы қылшық түкті тайдай қабан бар. Төрттағандай жылжып, ішектей созылған тар үңгімеден әрең өткізіп еді. Қаншыр осыдан үш қар бұрын күшік өргізгеннен бері бас сұқпаған, бойы тағы да ауырлаған шақта үйреншікті әдетімен қайта оралып, ұяның аумағын кеңейтіп, астын жөндеген соң, тіпті, күшіктеп, біржола орныққан соң да тек өзі ғана жүрген қатынас жолы жаңа өскін шығып, бұтақ басып, еңсіз, тар, үңірейе қарауытқан, бұрма-бұрма ұзын қуысқа айналған-ды. Осынысы жақсы. Қаншыр жатақта күнұзақ отырмайды. Ауға шығады. Ал күшіктерге қатер көп. Бөрі емес. Қаракшы болса да, қауқарын білетін, есті мақұлық. Шерінің иісі шыққан жерден айналып өтеді, ал жатақтың маңынан жүрмейді. Қатер – түлкі, қарсақ сияқты жылпың, мәліш тістілер. Доңыз сияқты тоңмойын тұяқтылар. Бірі алып жесе, бірі жарып өлтіреді. Болашақ аң патшасына бәрі қожа. Әзірше. Жаз ортасына дейін. Одан соң... тіршілік жаңа бір арнаға түседі. Қарсақ, түлкіден бойлары озып, анасымен бірге ауға шығады. Күн өткен сайын бұғанасы бекіп, денесі тұлғалана береді, күш үстіне күш қосылады, кешегі дәрменсіз, маубас тарғыл сапақ үш-төрт қар басқан соң алып денелі, алапат күшті жыртқышқа айналады. Аң патшасы. Қамыс пен тоғайдың қожасы. Бірақ...

тіршілік оңайға түспейді. Өйткені патшалық – тырнақ пен тісте. Бәрі қорқады, бәрі ығады. Бәрі де жек көреді. Бәрі де өздерінің өнімсіз өмір, болмашы тірлігін сақтағысы келеді. Жолбарыстың тартып алғаннан басқа амалы қалмайтын. Тынымсыз күреске – өз өмір, өз тірлігі үшін алысуға мәжбүр болған.

Бүгін де сондай алыстың бірін басынан өткерді. Әдеттегідей сәтті шешілді, жеңіспен аяқталды, олжамен тынды. Жатақтан бірер шақырым жерде, тоғай ортасындағы ашық алаңқайда шоқ қамыс түбін қопара ақтарыстап жатқан, азу тісі ырсиып, жотасы дөңкіп, анда-санда рақаттана қорс етіп жем алған, шиыртпақ құйрығын шолтаңдатып, сығырайған көздерімен жан-жағына жіті қараған қоңыр қабанды көп торыды. Әуелде жер ыңғайы келмеген, одан соң желдің ығы түспеді, бәрі оңалғанда доңыздың өзі мөлшерден тыс сақтық танытқан. Ақыры, әбден тояттаған қабан жиырыла жер бауырлап жатқан жолбарыстың тура өзіне қарай жүрген. Бетпе-бет келсе алғызуы қиын. Әрі жер тар. Әккі жыртқыш арылдай атып тұрған. Қапелімде қатты шошынған доңыз ышқына қорс етіп, құйрығын көтере жалт берді. Есебі түзу жыртқыш серпіле атылған. Бірақ қабанды бел ортадан баса алмады, сәл-пәл жетпей түскен. Төрт аяғын бауырына жиып, екінші мәрте атыла беріп еді, әуелгі үрейі тарқаған, енді қашса басын жоярына көзі жеткен тоңмойын доңыз шыр айналып, қарама-қарсы қарап, төрттағандап тұра қалды. Қабанның езуін айыра сорайған аппақ азуына іреле түсуге шақ қалған жолбарыс арылдай айбаттанып, жалы түксиген, көздері шытынай тесіп, құйрығы тынымсыз шолтаңдаған тайдай қабанды шырқ айналды. Қайда барса да алдынан күржиген мойын, өткір тұмсық, сойдақ азу қарсылаған. Аздан соң доңыздың өзі шабуылға шықты. Ентіге қорсылдап, тапырақтай айбаттанып тұрады да, дүрк ұмтылады. Шегініп барып, қайтадан сестенеді. Алғызар түрі көрінбейді. Мұндайда өнімсіз андысты қойып, басқа жерден басқа бір нәпақа іздеген тиімді. Бірақ жолбарыс аш еді. Соңғы екі күн бойы ештеңе ілінбеген. Кейінгі екі күн ғана емес, ілкідегі бес-алты апта бойы – іші бауыры тартыла, сүйек-сүйегі шытынай, жаны ышқына ыңыранып, үлкендігі мысықтай ғана, шибиген арық, едірейген үлкен, ақтандақ қара құлақты добал бас, тіссіз қызыл иек, саңылаусыз жұмық көз, бірінен бірі әдемі үш шөнжік тапқаннан соңғы күндерде әбден арып-аршыған. Ұяның дәл іргесінен аң аулауға болмайды, тым алыс шығу – бөпелер үшін қатерлі. Оның үстіне, дәл биыл қыс қатты, қар қалың болып еді, шошқа азайып, қаракұйрық ауып кеткендей. Қоян мен түлкі де, құр мен қырғауыл да жылдағыдан кем. Әйтеуір сәтті ау сирек. Әлде қимыл бұрынғыдай емес, қартая бастады ма... Құрсағы қызыл етке толмаған, бойындағы бар сөлін бауырындағы күшіктер сорып алып жатқан, әбден арықтаған қаншыр бүгін айрықша ашулы еді. Қайраты мол, ақылы келте қабан да қаһарына мінген сияқты. Шегіне қорғанып, қалыңға сіңіп кету орнына шерімен күш таластырып тұрып алды. Сонысы түбіне жеткен. Жолбарыс шыр көбелек айналып, оңнан, солдан құйындай соғып, екпіндей шабуылдады. Ақыры денесі бітеу, епетеісіз қабан еркін айнала алмай қалған бір мәурітте жолбарыстың қарыс қайшылы азуы бөксені

еңсере қаржып өткен. Жатаған құйымшақтан сүмектей аққан қан жыртқыштың тәбетін ашып, қайратын арттыра түсті. Көп ұзамай төрт аяқтай секіріп, доңызды шөке түсірген. Әуелі жуан желкесін қиып, содан соң қалың май астындағы қабырғасын қақырата талқандап, керден қабанды біржола тыныштандырды. Өзі де ентігін баса алмай бірталай жатқан. Әлі құрып шаршапты, ең қиыны – қаталап өліп барады. Бірақ су алыс еді. Оның үстіне ұядан таң бозында шыққан, шөнжіктер аш, әрі қарауылсыз жатқанына көп болды. Алдымен қабанды жатаққа жеткізіп тастау керек.

Дөңкиген доңызды көлденеңінен, қапсыра тістеп, ұя аузына қажымай жеткізіп еді – қалың жыңғыл, бытысқан шеңгел, мия мен шошқатікен арасындағы үңгіме жол мүлде титықтатты. Әйтеуір бәрі аман. Бәрі орнында.

Жиде түбінде, ұнтала ұйысқан жапырақты, шөпті қалың төсеніш үстінде біріне-бірі иек сүйей, бұратыла мүлгіп жатқан үш шөнжік енелері келмек қуыстан бітеу, қап-қара пәле көрінгенде бастарын оқыс көтеріп, біріне-бірі тығылыса, қалт тынған. Ізінше енелерінің тарғыл төбесі, одан соң керіле аттаған төрт аяғы көрінгенде ырсылдай масаттанып, атып тұрысты. Енелері мойнын кегжите, қаржи көтерген қара пәлесін сылқ еткізіп тастай салды да, етпетінен жата кетті. Арсаландай жүгірген шөнжіктер енесінің баурын тұмсықтай бастаған. Қаншыр амалсыз орнынан тұрды, теңкиіп жатқан қабанды желкесінен сүйреп, жатақтың бір жақ бүйіріне шығарды. Шөнжіктердің ештеңеде шаруасы жоқ, енесінің аяғының астында, дымқыл тұмсықтарымен қатар-қатар салбыраған емшектердің бірінен соң бірін түрткілейді. Бойлары жетпей, ауызға түсіре алмай жүр. Жолбарыс қабанды жаралы бүйіріне аударды да, ұйыса қатқан қанды жалады. Тышқан алған мысықша рақаттана быр етіп, шөнжіктеріне қарады да, ұзын, қып-қызыл тілімен тағы жалады. Басқа бір астан дәм татуға, табиғат еншілеген сыбағаға бет бұруға шақырғаны. Шөнжіктердің алдымен туған үлкені, әрі ең ширағы енесінің айтпағын басқадан бұрын түсінген. Алдыңғы екі аяғымен қабанның кеудесін баса көтерілді де, ақ май, қызыл ет аралас жаралы қабырғаны жалап көрді. Ұнамаса керек, қайтара татпады. Екінші шөнжік иіскеген де қойған. Ал үшіншісі әлі де емшектен дәмелі, әбден ызаланып, пырсылдай ентігіп, төрт аяқтың арасына ерлісі-қарсылы соғылып жүр. Бір сәт бойы иіген қаншыр күшіктерінің кешеден бері аш екенін жаңа ғана түсінгендей, жиде түбіне қарай еріне аттады да, бауырын созып, бір бүйіріне жата кетті. Шөнжіктер ысылдай, пысылдай жарысып, қу шандырды аяусыз созғылауға кіріскен.

Аш күшіктеріне амалсыз тоқтаған, іші-бауыры ауырлап, ең жаманы – өңеші құрғап, тілі кеуіп, қаталаған жолбарыс аса жайсыз күй кешіп еді. Бар медет – таяудағы үш күнге жетер мол азық бар. Шөнжіктер де сүтке тоймақ. Әрі қан иісіне үйрене бастайды. Енді бірер аптадан кейін – келесі сәтті олжа үстінде жас етті жұлмалап ойнап, тәтті сөлден дәм алады, тағы үш-төрт сәтті аудан соң аз-аздап жеуге де үйренеді. Көп ұзамай емшектен шығып, таза етке көшеді. Бірақ туған ұядан жерімейді. Үйіне толып,

бұғанасы бекуі қажет. Сонда ғана жаңа өмір басталмақ. Шөнжіктер қайда барса да енесінен қалмайды, күн озған сайын зорайып, тұлғалана түседі. Аңшылыққа, әдіс-айлаға жетігеді, өмір сүру тәсілдеріне машығады. Ақыры, өздері де тайдай тарғыл шеріге айналған шақта туған анадан, бірге өскен бауырлардан ажырап, өз тірлігін ғана күйттеген, жеке жортар жыртқыш кебін таппақ.

Кәрі қаншыр өзі есебін білмейтін, нешеме қар басқан ұзақ ғұмырында әлденеше рет ұя баурады. Қақаған аязда күшіктеп, бар шөнжігі аштық пен суықтан қатып қалғаны бар. Жазғы аптапта күшіктеп, бар шөнжігін шибөрі мен түлкі жем қылғаны бар. Көктемгі жылымықта да, күзгі қара суықта да басы түгел болған емес. Төрт шөнжіктен біреу, үш шөнжіктен екеу қалады. Оның өзі өсіп, өне келе әр түрлі пәлеге, көлденең кеселге ұшырайтын. Тек биыл ғана бауырындағы үшеу шетінемей, аман-есен бой көтеріп келеді.

Талай майданды басынан өткерген кәрі қаншырдың өзі де дәл осылай өскен. Бәрі емескі, бәрі бұлдыр. Алыс. Сол алыста қалған, күңгірт көп суреттің ішінде айқын таңбаланған, ешқашан ұмытылмас бір көрініс бар. Туған, өскен жері биік еді. Дәл іргеде сұрғылт шудалы ақбас тау. Төңірек тегіс қалың ағаш, сылдыраған су. Қыста қалың қарлы жұмсақ аяз, жазда тамылжыған ашық күнді қоңыр самал. Аң жырттылып айрылады. Бірақ кәрі қаншыр, – ол кезде, әрине, сүйкімді шөнжік, – созыла сомданып, енесімен бой таластырған жылы бұлар мекендеген аңғарды қорқынышты қос аяқтылар басып алды. Шөнжік, кейде қалтиып өздері жүретін, кейде көнпіс, төрт аяқты, әлдебір мақұлыққа мініп алып, ой, қыр, орман, тоғай демей, шарқ ұратын тынымсыз құбыжықты бұрын да білетін. Алыстан бой созып та, жақыннан баспалап та көрген. Енесі буын-буыны қалтырап, арқа жүні дірілдей қорқушы еді. Алыстан қарасы шалынса, тайқып кетуге, қапелімде таяу жерден ұшырасып қалса, дыбыссыз, қимылсыз, үрейлі кейіпте қамыс, қоғамен, бұта, талмен астаса бой жасырып, қайткенде де көзге түспеуге тырысатын. Енді міне, осы қорқынышты қос аяқтылар дәл іргеден шықты. Қарсы беткейдегі аз-маз ғана тайқы, түгі тусырылған тепсеңге жапырлата, дөңгелек, аппақ бірденелер орнатты. Ұялары екен. Иісі бой тітіретер ащы түтін салып, қызыл тілі қу даладан үрей туғызар, лаулай жалаңдаған сансыз от жақты. Оңды, солды қапыла қозғалысып, шулап, дабырлап, тау арасын, кең аңғарды азан-қазан етіп жіберді. Қаншама мал жығылып, төңірек қан сасыды. Қос аяқтылардың өзгеше жат, үрейлі лебімен жарыса, майда, сүйкімді, тәтті тағы қаншама иіс жеткен. Шөнжік әуелде қорықса да, бойы үйрене келе, жақынырақ барып көруге құмартып еді. Енесі артына қарайлатпады. Екеуі түн жамыла жортып, ойға түсті. Ал ойда сау тамтық жоқ, қос аяқтылардың мекен-жайынан, ізінен, сайман, мүлкінен, әйтеуір бір белгісінен бос жер көрінбейді. Екеуі таудан тарамдана басталып, төмендеген сайын ұлғая берген, асыға, сарқырай аққан өзенді құлдай жортқан еді. Ұшан сулы кең дарияға жетіп бір-ақ тоқтады. Қамысы мол, тоғайы қалың, аңға бай. Қауіп-қатері де аз сияқты. Бірақ ең үлкен сор – аранын ашқан ажал осы арада күтіп тұр екен. Жаңа қонысқа бой үйренген, орныға бастаған

алғашқы қыстың қапалақтаған, аязды, тымық түні болатын. Ауға шыққан. Бітік қамыс арасындағы көне жолбарыс жолмен сыбдырсыз, жеңіл басып келе жатқан. Енесі алда. Бұл көбік қар үстіне бадырая түскен үлкен іздерді нақпа-нақ, толтыра басып, артта келе жатқан. Өзінің өсіп, жеткенін, күш-қайраты кемелденгенін айқын сезінген, үлкен айқасқа асыққан кейіпте, сабырсыз қимылмен ентелей түседі. Кенет тұн тыныштығын қақ жара әлдене сарт етті. Енесі өкіре тулап, көкке атылған. Ышқына ақырып, әлденені шақырлата шайнаған. Жер тырналап, өзімен-өзі жағаласып, қамысты жапыра ойран-топыр салған. Жас жолбарыс әуелде шошына жалт бергенмен, ытыра қашпай, анадайға барып, состиып тұрып қалып еді, ұзамай қайтып келді. Енесі өкіре ышқынып өзінің алдыңғы аяғын шайнап жатыр. Сонда ғана сұмдық қайдан келгенін аңдап еді. Алдыңғы аяққа жіліншіктің қақ ортасынан бір пәле жабысыпты. Енесінің қашырлата қан шашып шайнап жатқаны – сол, жуандығы өзінің құйрығындай, дөңгелене шиырылған, екі шетінде жалпақ қос құлағы бар, әлденеге тіркелген, әлденеге байланған жансыз жау екен. Енесі мойнын қайыра көкке қарап, іші тартыла ақырды да, көзі түнекті тесе жарқ етіп, бір сәт солықтай тыншыды. Бұған қарап, жарасын ауырсына өксіген. Жас жолбарыс енесінің қан саулаған аяғын жалады. Сол кезде шын түршігіп еді: алдыңғы сирақты қос қабаттай сығымдап, берік қапқан имек пәледен қос аяқтының иісі шығады!.. Қарыса қатқан пәле, енесі қанша қаржыса да, майып болмады. Сүйретіп кетуге төрт тараптан бірдей бекітілген, ұшы сом қазықтарға байланған жуан шынжырлар ерік бермеді. Бейшара анасы алыспен, арпалыспен таңды әрең атырып еді. Күн шығар-шықпастан дүниедегі бар сұмдықтың ұйтқысы, ереуілдей атқа мінген қос аяқтылар да келіп жетті. Жас жолбарыс жан сауғалай қашқан. Аяғы шырмалып, қарымы қысқарған анасының ең соңғы майдан үстіндегі, қорқыныштан, жалыныштан ада, айбарлы үні мәңгі-бақи құлағында қалды. Кешіне жүрек тоқтатып, пәлекетті жерге қайта оралған. Неше айналып, тың тыңдап, баспалап, әрең келіп еді. Күндізгіден де кеңейе түскен опыр-топыр алаңда кей жерде шашырай, кей жерде ұйи төгілген, енді бір жерде молынан аққан қара қаннан басқа белгі қалмапты. Сынған қамыс ұшына жабысқан бір шоқ жүннен енесінің өзгеше иісін таныған жас жолбарыс ажал алаңынан өкіре қашты.

Өзенді құлдап иенге бет түзеді. Қалың нуды басты, сыңсыған қамыстардан өтті, тоқтаусыз жүре берді.

Әуелде жалғызсыраған. Бірақ өзі тектестермен кездесу – онша үлкен қуаныш емес екен. Ашыққан. Алайда, табиғат сыйы – тырнақ пен тіс, еп пен айла, ең бастысы – енесінен үйреніп үлгерген азды-көпті тәжірибе өзегін талдырмаған. Қырғауыл мен қоян қалың. Ірі, қайратты, әйтсе де өзінен әлсіз аңдар да көп. Бірде үйірлі шошқаның қорығынан шыққан. Әуелі тарпа басып мегежінін алды. Екі күн армансыз жеп, әбден тойынды. Ізінше таяу төңіректі тіміскілей сүзіп, арқалары қоңыр жолақ жеті-сегіз торайды кезекпе кезек, түгел аузына түсірген. Содан соң-ақ машықты аңшыға айналды.

Жалаңдап жалғыз жортқан. Қамыс пен тоғай сырына, әрқилы аңдар мінезіне, үлкен тіршілік заңына қаныққан. Қыраулы күзде сүйкімді серік тапты. Астыңғы бір азуы сынық, сары тарғыл, зау арлан еді. Екі аптадай тынымсыз ойын салған. Қыс бойы бірге жүрді. Жылымық түспей оңай айрылысқан. Қаншыр қопалы ну ішінде алғаш рет бауырынан иіді.

Жем мол еді. Тіршілік жеңіл еді. Тек... баяғы салқын ауа, сылдыр бұлақ, өзі бауыр көтерген көк алқап есінен кетпей-ақ қойғаны. Аңсары ауды да тұрды. Ақыры, екі шөнжігі де соңынан еруге жараған шақта ескі мекеніне тартты. Кесапаты мол қос аяқтылар кеткен болуға тиіс. Кетпесе де өркеш-өркеш сенгір таудың етегін түгел жауып, әр ағаш түбінде біреуден карауылдап тұрмаған шығар. Ақбас тау қайда, көкжасыл қолат қайда, өзен бойындағы, баяғы енесі қазаға ұшыраған тұсқа да жетпеген. Тапа-тал түсте сүргінге ұшырады. Екі шөнжігінен қатар айрылып, соқа басы әрең құтылған.

Үрей буып, елес қудалаған қаншыр өзінің үйреніп қалған жаңа мекеніне қайтып оралды. Біржола орнықты. Тек бауыр жазып, еркін бастыға алмай-ақ қойды. Қыста шақылдаған аяз. Жазда аңызак ыссы. Аязға үйренгенмен, ыстыққа шыдамайды. Бір жақсысы, сарғыш суы иіріле аққан үлкен өзен дәл іргесінде. Қаншыр айрықша ыстық күндері суға түскенді жақсы көруші еді. Су бетінде тұмсығы ғана көрініп, қаптал шомады. Арғы бетке өтіп, қайнап тұрған құмға созылып жата кетеді. Суға қайта түсіп, ағынға қарсы жүзеді. Бойы сергіп, күші тасқындап шығады, дүр сілкініп, ойнақтай секіріп аз-кем тұрады да, созыла басып ауға аттанады. Бірақ салқын сулы өзен артта қалған, ал қайнай өртенген күн қайда барса да төбеңде – көлеңкелі, саялы жердің өзі бұқ, ыссы. Жолбарыс қамысты шарлайды, тоғайды тінтеді, шығандап құмға да кетеді. Тәтті еттен тарыққан емес. Ыстық қаннан тұмсығы ажырамаған. Бірақ кеңірдектей тойған, алаңсыз, қамсыз жатқан сергек күндердің өзінде көкейінде бір түйткіл болатын, ішінде әлденендей олқы қуыс тұратын, көз алдына үзік-үзік, буалдыр сурет келетін. Ол – заңғар тау етегіндегі орманды, самалды көк белес еді, ол – көз ашып, бауыр көтерген, тіршілік кебін алғаш түйсінген туған жерге сағыныш еді.

Аштықтан дымы құрып, шөлден ындыны кепкен кәрі қаншыр, салақтап бос жатқан қу шандырды езгілеп, іші-қарын суыра созғылаған, тұмсығы жұмсақ, демі жылы үш шөнжігі, әлде көңіл жұбатар бірдеңе тапты ма, әлде ештеңе шықпасын аңдады ма, емшектен ажырап, әдепкі ойынға кіріскенде, бүгінгі ау сәтті аяқталғанмен, біржола титығын құртқанын, бұдан былай қара күш, ұзақ күрестен гөрі еп пен айлаға көбірек жүгінуі қажетін түйсінді. Бұл кезде шөнжіктер енесінің үстіне шығып алып еді. Бірі арқасына асыла мінсе, екіншісі құлағын тістелейді. Үшіншісі тұмсығын жалап, күндегідей ойынға шақырады. Қаншыр тұра қоймаған соң шөнжіктер сұлық созылған ұзын, шұбар құйрыққа жармасты. Бірі ұшынан тістеп, шірене созды, екіншісі бел ортасынан алып, бір бүйірге сүйреді, содан соң кім жеңсе, сол жұлып әкететіндей-ақ, әрқайсысы өз жағына тартып таласа бастады. Ақыры еңтіге бырсылдап, өзара алысып кетті. Тістерін батырмай созғыласып, кезектесе аударысып, үшеуі үш жақ

болып күрескен ойын да ұзаққа созылмаған. Ақ таңдақ қара құлақты кенже шөнжік аяқ астынан әлдебір қу сүйекті ала қашып еді, дөңгелене жүгірген, жеткен, ұстаған жерде аз-маз алысып, қайтадан айқыш-ұйқыш шапқылаған қуыспақ басталып кетті. Бірінен бірі сұлу үш шөнжіктің камсыз ойынына қарап көңілі өскен, жатақтың бір жақ шетінде азу тісі ырсиып, бүйірі қызыл қанға малшынған, теңкие жығылған қоңыр қабанға көзі түскенде мүлде тоғайған кәрі қаншыр су ішіп келмек болып, орнынан қозғалақтай беріп еді. Кеудесін тіктегенмен, бауырына аяғын жиып, бөксесін көтеріп үлгерген жоқ, дір етіп, қайта шөкті. Тарғыл белдеулі ұзын құйрық өзінен өзі ширатылып, жер сабады. Арқа жүн тікірейіп, желке күдістеніп, іш тартылған да, сойдақ азу арасынан, бүрлене толқыған көмейден айбатты арыл шыққан. Қосаяқ!

Бұл – жолбарыс туысты, өзгеше Қосаяқ еді. Үсті басы түгел сары тарғыл. Тіпті, төбесіне дейін шұбар түк. Жатаққа қатынар жалғыз жол – үңгіме ішімен тоңқандап жылжып келеді. Жолбарыстан аумайды. Тек беті ғана басқа. Беті емес, жарқырай ұшқын атқан сәулесі өңменнен өтіп, тұ құйрыққа, төрт аяқтың мүйізгек табаны мен шенгелі тастай төрт бақайына дейін көктей шанышқан ғаламат көзі. Төрттағандай жылжыған жаналғыш пәлекеттің алдыңғы, оң аяғында жүзі суық, ұзын қара таяғы бар. Қосаяқ үңгіме аузына екі қабан бойындай жер қалғанда етпеттеп жата кетті. Сүйретіп келе жатқан, түбі шомбал, ұзын таяқ алға созылды. Сол сәтінде жарқ етіп от жағылған. Күңірсіген, жіптіктей ғана от. Жалынды өрттен де қорқынышты.

Жолбарыс мысықтабандап шегіне бере, бауырына аяғын жиды. Жалғыз-ақ секірім жер. Бар бөгет – үңгімені қаптай жапқан қалың бұта. Бірақ серпіле қарғып, бар екпін, қуатымен төбеден түссе, Қосаяққа қорғаныш бола алмайды. Жолбарыс жер бауырлай созылып, өткір құйрығымен өзін өзі қос бүйірден кезек қамшылады да, ышқына ар етіп, бар күшімен жиырыла берген.

Дәл осы сәтте аспан қақырай күн күркіреді. Қара жер қарс айрылып, ортада үңірейген қара құрдым пайда болды. Аяқ астындағы тиянағы ғайып болған жолбарыс терең құз түбіне құлдырай жығылған. Жерге түскенін, бар сүйегі уатылып, борша-боршасы шыққанын сезген жоқ. Бірақ құлаш қуыс темірден тұтанған жай оты мың батпан салмақпен кәрі қаншырды қақ маңдайдан ұрған еді. Жыртқыштың тұяқ серпуге де шамасы келмеген.

Қырқылған бұтадай үнсіз, дыбыссыз сылқ түсті. Сәулелі дүние мен меніреу түнек арасындағы меже – жарқ еткен жалғыз-ақ сызық екен.

2

Қосаяқ қарқылдап күлді. Еңбектей жылжып үңгімеден шықты. Қара мылтықтың буалдыр түтін сыздықтаған, оқ-дәрі иісі мұңкіген аузынан сүйді де, керіле бой жаза беріп тағы күлді. Айғыз-айғыз, бүртік-бүртік жарақат басқан беті быржия қатпарланып, күн күйдіріп, жел қақан қоңыр

өңі суық ызбар шашып, дүниеде жоқ, ерекше тұрпат, қаһарлы мақлұқат кейіпке түскен. Күліп емес, айбат төге арылдап тұрғандай.

Арыл күлкі қалт тынды. Қосаяқ серпіле атылуға ыңғайлана берген қалпы шөкелей жығылған жолбарысқа да, әуелде не болып кеткенін андамай, үрпие үдірейген, ежелері етпеттей құлап, көк түтін тараған соң, күн сайын өздеріне тек қуаныш қана әкелетін, беймәлім сырлы үңгіме қуыстан әлдебір қорқынышты жау шығып, алдыңғы екі аяғын көкке көтеріп, бауырын жаза шаншылып тұрып арылдай айбаттанғанда домалана сүрініп тұра қашқан, бой жасырар пана таппай, жиденің жуан діңін қалқалаған, тарпа басар қатер белгісі танылмаған соң, қылт-қылт сығалай бастаған шөнжіктерге де назар аудармады. Алдымен қу бұтақ жинап, ағаш сындырып, сыртқа шығар жалғыз жол – үңгіме аузын бітеді, сыртынан иықтан сыпырған жолбарыс жақысын жауып, үстінен ауыр мылтықпен бастырып қойды. Басынан мол пішімді жолбарыс далбайын алып, самайдан, мойыннан сорғалаған терін ысқылай сүртінді. Жолбарыс жатағына тән, көңіліне соншалық байсал берген, қолқа қабар, күлімсі ауамен кеудесін кере дем алып, аз бөгелді. Содан соң білегін сыбанып жіберіп, шөнжіктерге қарай қадам басты.

Үшеуі үш жаққа тым-тырақай қашқан. Бірақ жер өлшеулі. Жан-жағы берік, үй орнындай ғана дөңгелек алаңқайды айнала жүгіргеннен басқа шара жоқ. Кеңже шөнжік оп-оңай тұтылды. Қалған екеуі жан-дәрмен жидеге өрмелеп шығып кеткен. Екеуі екі жақта, жуан, әрі биік бұтақта тырмыса күжірейіп отыр. Тіпті оңай болды. Ағашқа мысықша өрмелеген Қосаяқ желкелерінен қыса ұстап, тырнамақ болып аяқтарын тарбитқанына, қызыл иектен жаңа ғана қылтиған кішкене азуларымен тістемек болып, аузын аша тыпырлағанына қарамастан, екі шөнжікті бірінен соң бірін жерге түсірді. Ұялас үшеуін мойындарынан күрмей іліп, қатарластыра көгендеп, жиде түбіне байлады. Бір бұрышта теңкие созылып жатқан қоңыр қабанға қарап, тыжырына жерге түкірді де, беліндегі қыннан қайқы бас, өткір кездігін суырып, өлі жолбарыстың қасына келді. Екі көз ортасынан тиген, тайқи ұрған ауыр қорғасын оқ төбе сүйекті қақ айырып, көгілжім сұрғылт мыйды қызыл күрең қан араластыра ірей талқандап өткен екен. Бір жақ шекеден жылыстай аққан қан әлі тыйылмапты. Қосаяқ тізерлей отыра қалып, жылы қанға сұқ саусағын батырды да, тілімен жалады. Тамсана жұтынып, тағы батырды. Тағы да рақаттана жаланды. Осы ретпен жолбарыс қанынан жеті мәрте дәм татқан.

Жеңісті жекпе-жекпен кейін жау қанын ішетін көне рәсімді атқарған соң Қосаяқ былқ-сылқ жатқан өлі жолбарыстың зілмауыр денесін шалқалата аударып, екі қабырғадан екі томаршамен орнықтырды да, табанынан іріп, терісін соя бастады. Машықты жұмысы болса керек, түндіктей теріні әп-сәтте-ақ сыпырып тастаған. Жаңа, жұмысқа кірісер алдында белінен шешіп, ағаш бұтағына іле салған кісесінен аузын түйе байлаған дорба алды. Іші толы тұз екен. Теріні қаудыр жапырақ үстіне кере жайды да, үстіне тұз септі. Уқалап, барлық жеріне бірдей езе таратқан. Қапырық күн әсеріне қарсы алғашқы амал.

Олжасын ыңғайлап біткен соң, енді не істесем екен дегендей, үйме-жүйме тығылысып, үрпиіп отырған, мысықтан сәл ғана қалқыңқы, бірақ мойны жуан, кеудесі зор, омырауы салқы, аяқтары сом, тықыр, тығыз түкті қызыл тарғыл шөнжіктерге қараған. Не білді, не сезді? Көрді, андады. Өте дұрыс. Енесі алып келсе ғой, дәл өздеріндей адам баласын – кішкентай сәбиді қабырғасын қаусата шайнап, рақаттанып тұрып жер еді. Дәл қазір жей алмас, енді бірер айдан соң құныға бас қояры анық. Өскен соң... Өскен соң өзі-ақ аттанады. Енді үш-төрт жылдан кейін қалың тоғай ішінде, ну қамыс арасында, кез келген жерде бетпе-бет кездессінші... кімнің өліп, кімнің қалары белгісіз. Аңшылық атаулы бүгінгідей сәтті аяқтала бермейді.

Жолбарыс аңшысы ұйып қалған аяғын жазып, еріншек қимылмен, қыл шылбырға көгендеулі тұрған шөнжіктерге жақындады. Дәл алдарына келіп жүрелей отырды. Ешқайсысы ықпады. Қимылсыз күйде қалт тынған. Аңшы ышқына ыржиып, итше ырылдап еді. Қорықпады. Қол созып, шеткі, ең кішкентайын ала берген. Құртақандай қызыл тарғыл шөнжік лып етіп алдыңғы оң аяғымен салып қалды да, ызалана ырылдап, білектен қарпыды. Күш аз, тіс тұқыл. Аңшының қолы ауырған да, қанаған да жоқ. Бірақ ішін тарта таңырқаған. “Шөнжік деп қомсынба, мысық емес – жолбарыс“. Жолбарыс. Жолбарыс болғандықтан да... Аңшы шөнжікті желкесінен қысып тұрып, көгеннен босатып алды. Тарғыл күшік қайтадан дәрменсіз, сәби кепке түскен. Сәби... Кенет Қосаяқтың кеудесінен өксіген айқай шықты. Тырбаңдап тұрған шөнжікті шолақ құйрығымен қоса, артқы екі сирақтан ұстады да, керіле құлаштап, жерге соқты. Қолы-басы дірілдей, құтыра қимылдап, қалған екі шөнжікті де шешіп алды. Екеуін екі қолымен шиыра сілтеп, жиденің жуан дініне ұрды. Жасына жетпей жау қолына түскен, бір салғанда-ақ бастары айрылып, омыртқалары үзіліп, қабырғалары қаусаған жолбарыс балалары шик етіп дыбыс шығаруға да шамалары келмей, демдері үзілген.

3

Мейірімсіз Қосаяқ – Шақан еді. Елден аулақтап, иенге шыққалы, аптап жазда жастыққа басы тимей, тоғай тінтіп, қамыс сүзіп, құм кешіп, қақаған қыста қар астына түнеп, мұз үстіне от жағып, тынымсыз із кескелі, бөріше бой түзеп, жолбарысша жалғыз жортқалы қаншама заман. Күн, ай есебін білмейді, жыл санамайды. Тәңірінің төрт мезгілі онсыз да алмасып жатыр. Күн мен түн тынымсыз кезектеседі. Бәрі де адам еркінен тыс. Бұлт шығады – жаңбыр, иә қар жауады. Жел тұрады – дауыл, иә боран соғады. Тоқтата алмайсың. Ендеше, құмырсқа, жолыңды біл.

Шақан өз жолын білетін. Қапшағайдан Құйғанға дейін Іленің екі жағасын, Топар, Қара өзек, Жиделі аталатын үлкенді-кішілі тарамдарын тегіс сүзіп шықты. Аумағы айшылық Көкше теңізді қыс, жаз демей, барлық түбек, қойнауын тазарта тінтіп, екі мәрте айналып өтті. Әлі талай сүзбек, талай айналмақ. Өйткені Шақанның өз есебі бар еді. Ай, күн есебі емес. Мал, жан есебі емес. Жолбарыс есебі.

Балқаштың сыртында – Арқа бетте бес-алтау. Шығыста – Алакөл атырабында, Лепсі, Ақсу өзендерінің етегінде оншақты. Берірек – Қаратал аңғарында екі-үшеу. Қайда барсаң сыңсыған қазақ, қаптаған жылқы мен қой. Жолбарыс түгілі бөрі бой тасалар жер қалмағандай. Тек Іленің етегі ғана. Қоныстан тысқары емес. Бірақ тоғайы бітік, қамысы тұтас. Әрі жазға қарай, ел қан жайлау – салқын самалды Көкжотаға шығып кеткенде мүлде иен қалады. Сондықтан да көп. Әлде қырық, елу. Әлде жетпіс, сексен. Жүзден асып кетуі де мүмкін. Көп. Бірақ сансыз емес. Сансыз болған. Ел өскен сайын азая берген. Енді міне. Көп болса жүз.

Бұл – тірі жолбарыстың есебі. Өлі жолбарыс – ата-бабасы нешеме ықылым заманнан бері соғып алған тарғыл тағы емес, тек өзі – осы жолға түскеннен бері өзі ғана аулап, терісін сыпырған жолбарыс саны нақты – осымен отыз бес. Үлкенді-кішілі шөңжіктерімен қосып санаса екі есе.

Отыз бес. Өзі тілеп отыз бес мәрте ажалмен беттесіпті. Отыз бесінде де жеңіп шығыпты. Ойлап тұрса, ең оңайы, ең олжалысы – бүгінгі айқас екен. Істің сәті ғана емес, жігіттің еп, қайраты, әдіс, айласы шешкен. Бірақ жүйкем тітіркенбеді, кеуілім қобалжымады деп айта алмас еді. Тітіренген, қобалжыған. Жолбарыстың ізін көргенде дір етпес жүрек жоқ. Шерінің қылпуын шалғанда лоблымас дәт жоқ. Ал бетпе-бет келгенде... темір өзек, қорғасын табан керек. Ізденіп, тіленіп жүрсең де.

Бұл жолы да солай болған. Кәрі қаншырды өзеннің арғы бетінен көріп еді. Бірнеше күн із кесіп, ештеңе іліндірмеген. Із бар, жаңа із. Тоғайдағы саздауыт көгалдан көреді, жағадағы қиыршық құмнан көреді. Тіпті, қамыс арасынан екі-үш күн қатарынан желініп, төрт бақайы ғана қалған мегежіннің қан-жынды қалдығын тапқан. Қаптаған із. Бірақ өзі жоқ. Із ойламаған жерден шығады, күтпеген жерден үзіледі. Ақыры тапты.

Аспандағы күн дөңгелене зорайып, балки ұшқындаған қызыл сары шок темірге айналған. Қамыс іші қою ұйыған қапырық ауа. Тоғайдың өзінде кең тыныс жоқ. Шақан талды, жайпақ жағаға тыр жалаңаш шешініп, бұл тұста ағысы баяу, беті тымық Іленің суына шомды. Малтуы шамалы болғандықтан, айдыңға шықпай, жиектей жалдап, ағынға қарсы жүзген. Бойын сергіткен салқын суды қызықтап, шешінген жерінен әжептәуір ұзап кетіпті. Сол кезде көрді. Әуелде қарсы беттен сары ала көлеңке селбең еткендей еді, ізінше үлкен балықтың шоршып құлағанындай, бірақ одан әлдеқайда зор дыбыс естілді. Үлкен суда кісі жұтатын жайын болады десетін. Бойы сескенген Шақан суға төнген тал бұтағынан ұстап, жағаға шықты. Шыққан бетте ішегін тарта таңырқаған. Тура қарсыда, өзеннің қақ ортасында суды сүзе айырып, әлденедей наһан балық жүзіп келеді. Қалтқыша қылтиған тұмсығынан үшкіл бұрышты толқын тарап, бүкіл денесі су астында найқала малтыған – балық емес, жолбарыс екенін Шақан келер сәтте ғана андады. Жүрегі зырқ етіп, табанына түскен. Қару алыста. Шыға қашуға жар жағасы бітік. Тіпті, ойланар уақыт қалмаған. Жолбарыс тұпа-тура жүзген беті өзеннің ортасынан аса берді де, өрге қарай, бір қырын салды. Кісіні көрмепті. Бірақ кез келген сәтте көруі мүмкін. Шақан қалың бұта арасына тығыла түскен. Жолбарыс иманын айтып, дәтін әрең бекіткен Шақаннан он шақты қадамдай ғана жерден,

түктері ағынмен толқына құбылып, әсем жүзіп өтті де, қалт бұрылып жағаға беттеді. Тұмсығы тықыр, тарғылы қалың, зор денелі жолбарыс шылбыр бойы ғана шамада, өзенге көлденеңдей жығылған ағаш сыртында судан салп етіп атқып шықты. Дөкір үнді алып мысықша бырс етті де, дүр сілкінді. Жолбарыстың үстінен шашыраған су тамшыларының жапыраққа сіркіреген дыбысына дейін естілген. Шақан демін ішіне тартып, бүрісе түсті. Бірақ өзінен бес-ақ қадам жерде ата жауы отырғанын аңдамаған жолбарыс оны көп қинамаған. Тағы бір сілкініп, керіле есінеді де, қалт тынды. Төбе құйқасы шымырлаған Шақан ақыра тұруға шақ қалды. Бірақ келер сәтте әріректен бұтаға бұта соғылғандай әлсіз дыбыс естілген. Тағы да өлі тыныштық. Шақан қимылсыз, тілсіз қалыпта көп отырды. Көлеңкеше қозғалатын, қандай қалыңда да сыбдырсыз, тысырсыз жүретін жолбарыстың бұл арадан алыста екенін толық түйсінгенмен, сақтықтан зиян жоқ. Ақыры су кешіп, мылтығына әрең жетті. Жар басынан аңдып отырып, кешке қарай жолбарыстың қарсы бетке қайта жүзіп өткенін көрді. Білте тұтатып, су ішінде алақандай ғана тұмсықтан, жағаға шыққан соң қақпақтай қос жаурыннан нысанаға іліндірген, бірақ шүріппені баспады, мүлт кетермін, тигізсем де жалпасынан түсірмеспін, шошытып алармын деп қауіптенген. Ертеңіне тосқауыл жасады. Мылтығын құрып қойып, екі-үш күн күтті. Ақыры бұл – арлан емес, қаншыр екеніне, арғы бетте шөнжік толы ұясы барына көзі жеткен соң, сал буып, өзі де өзеннен өткен. Жолбарыс жатағын оңай тапты. Алыстан, биік ағаш басынан қарауылдап, азаннан аңға шыққанын да, түс ауа тайдай қабан алып, қайтып келгенін де көзімен көрді. Мана барлап қойған ін аузына келгенде бір сәт қобалжып, тәңіріден күш, аруақтан медет сұраған. Дәтін бекітіп, жолбарыстың үңгіме ініне еңбектей кірген. Осыдан бұрын неше мәрте атқанындай, бұл жолы да қас жауын қақ маңдайдан жайратып саларына сенген. Бірақ сенімнен ерлік басым болатын. Ал ажалға бас байлаған жанкешті қимылға нәр берген – өшпенділік еді.

4

Жылдан астам ұзақ сапардан соң Арқадан жақында ғана оралған. Ол жақтағы қаймағы бұзылмаған қалың қазақ риясыз қарсылап еді. Алаштан асып туған ұл деген. Батыр барымта қуып, бүркіт тышқан аулаған заманда кейінгі жас балаға жол көрсетер аға деген. Ақсақал батасымен алқады. Аналар ортадан ойып, отау көтеріп беруге құмартқан. Ару қыз... аяулы жар бар бақытын осының жолына байлады. Өшкені жанып, өлгені тірілетін еді. Бірақ өшпенділік – кеудеде қыж-қыж қайнаған асау ыза еркіне қоймады. Тұрақтай алмаған Балқаштың жонын еркін жайлаған қаны бір қарындас арасына. Қанша толқығанмен, етігінің басы бері қарай бұрылды да тұрды.

Бұл – көк теңізді жағалап, сары даланы көбелеп жүрген екінші сапары еді. Алғашқы жол аса қиынға түскен; жемнен тарықпаса да, Балқаштың

шығыс бөлігіне қарай ауысқанда, бір жақ қапталы – жағасы қалың қопа, сынсыған қамысты ащы теңіз, екінші қапталы – ақ селеу, боз жусанды сұр жазық болып келетін бірнеше күндік жолда шөлден ұша жаздаған. Ойламаған жерден қалың жаңбыр жауып қана тірі қалып еді. Шақан көп жерде теңіздің дәл жағасындағы саздақтан жарты құлаш құдық қазса, мөлдір, тұщы су табарын білмепті. Білмегендіктен де атынан айрылды. Өзі итжандылығынан ғана аман шықты. Бірақ бұл тарапта жолбарыс жоғын анықтаған.

Ол – жаз еді. Елдің қарасын көзі шалса да, маңына бармаған. Көлденең жұртпен ұшырасудан қашқан. Солай қашқалақтап жүріп қой, жөн білмей шөлге түскені. Балқаштың түстік тұмсығы – батпақты шығанақтан айналып жаяу аттанған екінші мәрте сапарында да елден қашты. Бірақ ұшыраспай тұрмаған. Арқаның алапат боранды қысы жақындағанда қаншама мал мен жан Көкше теңізден пана табады екен. Құрағы тұтас, қопасы мол түбек атаулы толған қой. Жел өтінен тыс тымық ұйықта жауын-шашынға ұшырамай, алты ай қыс бойы соныға бөгеді де тұрады. Ой мен қыр қаптаған жылқы. Боран соқса, қалың қамыстың ықтасын қойнауларына түседі, күн ашылса, түгі жалтырап, құрым көде, қалың қияқты беткейде тебіндейді. Әлбетте, мал бар жерде адам да бар. Орны тұрақсыз жылқышылар қостап отырады. Ұзақ қысқа бір-ақ қонған қойшылар қараша, құрым болса да қазан ошағы мол, жатар орны кең үй тігеді. Қыстау салуды ін қазып, үңгір қалаумен парапар көретін, бір мезгіл болса да жерге орнығуды аса қолайсыз іс, керек десеңіз, қорлық санайтын біраз жұрт ауыл-аймағымен ықтасын қолтықтарға қоныпты. Туырлық, үзік қос қабаттан. Іштен қалың киіз тұтылған. Ортада алаулап от жанады. Жылы үй, таза ауа. Өздері қыстауға қонып, басы артық мал мен малшыларын бөліп шығарған, иіс, көңіс үстінде отырған ағайындарын қыжыртып күледі. Дарқан өмір бізде дейді. Кең дүние біз үшін жаратылған дейді. Ал Шақанға бәрібір еді. Ешкімге ұқсамас өз тірлігі бар. Өз жолы бар.

Алғашқы қарды Сарышыған түбегінде басты. Желсіз, тымық, ұзақ түнде бірқалыпты, тоқтаусыз қапалақтаған қар таң ата аяқ астындағы сортаң жазықты, алыстағы қырат, белесті, көз көрім алапты тегіс тап-таза, қалың, аппақ мамықпен бүркей жапқанда, кеше ғана бозара сұрланып жатқан теңіз шаңқан көк түске енген. Алыс көкжиектен, теңкие төңкерілген ұшан су үстінен қинала қызарып шыққан күн шапағының өзінде көгілжім рең бар. Кең тынысты шыңылтыр ауада салмақсыз, ірі түйіршікті, сиқырлы құмдай сусыған көбік қарды тобықтан кешіп, соншалық жеңіл жүрген. Кеше, жер қарада сұлбасы шалынған ну түбектің қайың, теректі, иіле сіресіп, тығыздала түскен қалың қау басқан жіңішке мойнағынан жүрегі дүпілдей аттады. Құба-мерген талай әңгімелеген сырлы қоныс. Баяғыда, ақ патшаның дүмпуіне шыдамай, Арқадан ауған бүлікшіл хан осы, қорғанышы берік, малға жай, жанға тыныш түбекте ең қатерді қысты өткеріпті. Неше жылғы тынымсыз сүргіннен ес жиып, түстіктегі елді дәргеіне келтіріпті, қылышы қынабына сыймай, тағы да жорық жолына түсіпті. Шақанды толқытқан – хан бас тіккен қатерлі іс

емес, Құба-мерген куә болған қанды ұрыстар да емес, әкесі – сол дүбірге қосылып, дүрбелең жылдарда басын жойған, ат жалына қолы еркін жетпеген жалғыз ұлын жетім қалдырған қайран көкесі; ол да осындай қыраулы күндердің бірінде осы мойнақтан аттаған, дәл осы түбекте шерік түзесіп, қараңғы көрге қарай нық қадам басқан. Шақан осыдан екі жыл бұрын, қақаған қыста тал, терек жапқан жіңішке мойнақты аңдамай, тұсынан өте шығыпты. Қайырылуға кеш болған. Енді арнайы келіп тұр.

Түбек иен екен. Көлендеген қара, көлбеген түтін жоқ. Адам лебі, мал ізі байқалмайды. Бірақ иесіз емес. Биік терек түбінде, жапырақ төсеніп, камсыз, еркін тыныстаған Шақан таң алдында жолбарыстың өктем арылынан оянған-ды. Тұспалы тура шықты. Түбекке бойлап ене бергенде қарсы беттен – қалың түкпірден өкси іш тартқан мауығыңқы үн естілді. “Һуун-уунн!..” Қыналаған қаншыр. “Һу-унн.. – Кел! Кел! Мен мұндамын!” Ішін жалаған ыстыққа ем іздеген, үміт пен торығу аралас өзгеше әуен. Кенет әлдеқайдан үзіліп-талып, нақты жауап жетті. “Һауңгх!! – Мен! Мен бармын!” – дейді жалғызсырап, әлде айқас тілеп шабынған арлан жолбарыс. Бір сәт құлақ шыңылдаған тыныштық орнады. Келер мезетте екі жақты жұбаптасу айқын мағына тапты. “Кел, кел! Мұнда, мұнда!..” – “Қазір, қазір! Барам, барам!..” Кенет қақ желкеден, тым жақын жерден аршынды, ызалы дауыс шықты. “Һауңгх-ауңгхх!.. – Жоқ, мен! Менікі!”

Тың тындап, із бағып, өте сақ келе жатқан, мауыққан қаншырдың алғашқы әнінен соң-ақ бұта тасалап, бой жасырған Шақан қай дауыстың қай шамадан шыққанын нақты танып та үлгермеді, қалың қар жапқан, бітеу шалғын ұйыса бұйраланған ашық аласқа шері-мияуға басып, ыңырси үздіккен үнмен жеңіл жортқан сары бауыр, үлкен қаншыр шыға келді. Көлденеңдей бере қалт тынған. Сол мезетте Шақанның дәл қасынан әлденедей сары жел зу етіп өте шықты. Артта жолбарыс барын, оның қазір таяу жерден өтерін біліп, қай жақтан қараса да көзге оңай шалынбас қалың бұта ішінде отырған Шақан сескеніп те үлгермеді. Бауыры жазылып, секіре жортқан арлан қаншырға қарай тіке тартқан. Екпінін бәсеңдетпеген қалпы есік пен төрдей келгенде қар боратып, төрт тағандай тұра қалды. Қаншыр дөрекі дауыспен мауыққан мысықша пыр етіп, құйрығын соза, белін қайқайта, жер бауырлай керілген. Содан соң майыса толқып, арланды айналып өтті. Айрықша ұнаса керек, пысқыра пырылдап, тұмсығына тұмсық тигізіп жаланды да, еркелей сүйкенді. Содан соң бауырын қарға көміп жата кеткен.

Осы мезетте мана алысырақтан үн қатқан екінші жолбарыс та жетті. Бауыр жүні толық түлемеген, шабысы ауыр, бесті аттай ұзын, дөңбектей жуан, төртпақ, кәрі арлан екен. Қаншырға қараған да жоқ. Бұрын келген, түр-тұлғасына салса өзінен әлдеқайда еңселі, бар бітісі қайрат пен қажырдан ғана құйылған айбарлы жас арланға бас салды. Қайтпас жаулық жолындағы қос жыртқыш шапши тіктесіп, аяқтары айқаса арылдасты да, қаржыса шайнасты, езулерін қан жуып, құйрықтары жер сабалап, жұлқыса бұратылып, қабаттаса құлады. Тымық ауаны ызалы айбат шашқан арсыл-гүрсілге толтырып, қар бората алысып, төңірегін ақ түтек

топырға айналдырды. Келер сәтте қақ айрылып, мысық табандай шегіністі, құйрықтарымен қамшыласа жер бауырлап, қаһар шаша айбаттанып, аяқтарын бауырға жиды да, құйын көтерген қызыл сары жалындай атылысып, өзін-өзі жұлып, өзімен-өзі арпалысқан үйдек-түйдек, біртұтас денеге айналды. Бұталарды жапыра тапап, оқшау өскен жас қайың, топтана шыққан ешкі талдарды сытырлата сындырып, тепкінді серпін, қуатты тегеурінмен, қайыспас қайрат, мұқалмас қажырмен, күшке күш, ызаға ыза қоса, өшпенді кекпен ғаламат күреске түскен қос жолбарыстың тұншыққан арыл, қыстыққан айбат толы үндерінен қақырай сөгілген жара, шашырай төгілген қан ғана емес, азапты айқас боршалаған тәннің түршіге тітіренген қиналысы айқын аңғарылған. Бірақ шегініс жоқ, не салтанатпен, не қазамен аяқталар жанкешті соғыс. Өйткені бұл – ер намысы таразыға түскен айқас еді. Одан да мәндісі – ертеңгі нәсіл үшін, өзінен соңғы ұрпақ жалғастығы үшін талас еді. Ал ұрғашы – дәл осы сәтте араздық себебі болған, екі арланның біріне ажал шақырған, енді алапат айқастың тезірек бітуін ғана күткен қаншыр шыдамсыздана орнынан тұрып, сынған бұта, жапырылған шөпті иіскелеп, кеудесін керіп, құйрығын созып, мауыға жер бауырлап, әбден берекесі кетті. Оған да кінә жоқ. Өмір еншісі, табиғат сыйы. Әуелі кім кездесе. Сосын кім жеңсе. Ал мына, бірі – жас, қайратты, бірі – әккі, қажырлы екі арланның оңайлықпен жеңісер түрі көрінбеді. Үсті-бастары қызыл қанға батып, айрылыса тоғысып, шапши шайнасып, түйдектеле алысқан беттері қалыңға кірді. Шақан мойнын қанша созғанмен, әр тұста, биік теректердің басына қонған ұлпа қарлардың дір етіп төгілгенінен бөтен ештеңе көрінбеді. Арыл мен гүжіл де алыстап, әлсірей түскен. Бірақ айқастың тоқталмағаны, қайта әбден қызып, ең қанды, ең қатерлі, шешуші сәтіне жеткені аңдалған. Қаншыр құлағы жымыып, мойнын соза тың тындаған қалпы, мысықша шоқиып, теріс қарап отыр. Не болса да ақырын тосқан, келешектен үміті кесілмеген кәрі жесір сияқты. Шақан бұта, талдарды тасалап, айнала жылжып, майдан алаңынан елу-алпыс қадамдай ғана жерге жетті. Қапысыз нысана. Бірақ мылтыққа от қоюдан тартынған. Арландар айқасының артын күтпек. Көп уақыт өткен жоқ, тоғай түкпірінен ышқына қарлыққан арыл естілді. Әлде дәрмен кетіп, қансыраған тәсілім дауыс, әлде жауын бүктеп жыққан, өзінің де дымы құрыған жеңіс үні. Қаншыр дір етіп атып тұрды. Бауырын жазып керіле бере, төрт аяғымен бірдей тарпи шашып, қар боратты. Үздіге дауыс салды. “Һәууун-һуунн... – Сен екенсің ғой... бар екенсің ғой! Кел! Кел! Мен мұндамын – ...уунн...” Сол сәтінде қалыңнан көзі шатынаған, езуі жыртылған, үсті басын қызыл ала қан жапқан, жатаған бітімді бесті айғырдай зор жолбарыс шыға келді. Кеуделей желген беті қаншырдың қасына тақай бере, екі бүйірін соға еңтігіп, тілі салақтап, теңселіп тұрып қалды. Бұл – мына арттан жеткен, сабалақ бауыр кәрі арлан еді. Жаңа ғана жас арланға қылымсыған қаншыр мынаның қан төгіп, қыршын қиып келгеніне де, әлі құрып, есеңгіреп тұрғанына да қарамады, шыр айналып қызықтыра бастады, тұмсығына тұмсық тигізді, бауырындағы қанын жалады, бөксесімен сүйкеніп, кеудеден итермеледі, ақыры ырқына

көндірген. Жас жолбарыспен қан кешіп алысқан, бар қайратын сарқыған кәрі тарланның әлі де бір тарпым қауқары бар екен. Шақан мылтыққа от қойды да, қаншырды желкеден бүріп, төрт аяқтай сауырлаған қақсал арланды күдірейген қос жауырыннан нысанаға ала бере, білтені қайта өшірді. Обал болар деген.

Адам ұлы ғана емес, жан-жануар атаулының бәріне тән, дарқан тәңірі сыйын лайламайын деп отырып, апаш-құпаш, сәтті мезетін өткізіп алыпты. Енді жолбарыс екеу. Маужырай керіліп, қатар жатыр. Біреуін жалпасынан түсірдің. Екіншісі көрмей ме. Ұңғысы ұзын қара мылтықты қайта оқтағанша төбенді ойып, желкенді қимай ма. Батырлық жолын – жолбарыс аушы дейтін ата кәсібін жаңа бастаған, әлі тәжірибе жинақтап үлгермеген Шақан жүрегі ер, мінезі мәрт жолбарыстың жолдасқа опасы жоғын, дене қызған, таң ауырлаған кезде ғана серіктесетінін, әманда жалғыз жортып, жеке басы үшін ғана тірлік кешетінін әлі бағамдап, танымаған еді. Қайраты кемел жыртқыш тобымен жүрген кездің өзінде адамнан ығатынын, қазір орнынан айқайлап атып тұрса, нешеу болса да жылыстап жөнелерін білмейтін.

Көңілі шынымен-ақ кілегейлене бастады. Шегінер жол тағы қиын сияқты – тысыры, сыбдыры аңдалмай қалмайды. Артын күтіп, бұға түскен. Бірақ қаруы сай, айқасқа әзір. Сүт пісірімдей уақыт өткен жоқ, ендігін басып, есін жиған, үстінен жылыстай аққан қан қарақошқылданып қата бастаған саркідір арлан қайтадан күшіне енген. Білтеге от қойған Шақан тағы да шүріппеге қолы бармай, бөгеліп қалды.

Енді ғана шын жарастық тапқан егіз жолбарыс орындарынан созалаңдай тұрды да, қалың қауды бүркей жапқан күпсек қарды кеуделей тіліп, еркелене ойнап, алаңқайдың екінші жағына шықты. Қатерден жаңа ғана аулақтаған Шақан уһ деп дем алып үлгермеді, кәрі тарлан жаңағы алмағайып, қатерлі күресінің тағы бір төлеуін сұраған. Шақан басын шайқап, жерге түкірді. “Пәтшағар, жан иесінде мұндай ынсапсыздық та болады екен-ау!..”

Анық аңдады, қос жолбарыс тым қамсыз. Таяқ тастам жерге барсаң байқамайтын. Бірақ... дәл қазір емес. Қайткенде де аң патшасы. Қайткенде де тәңірі ісі. Бауыры жазылсын, жұбы ажырасын деген. Оның үстіне кешеден бері тамақ ішпеген. Келген жолымен кері қайтты. Арғы бетке шыға бере, өзінің мана, таңертең жүріп өткен ізі үстіне баттиған үлкен, үлкен болғанда, әрқайсысы қарсақ ізіндей жуан төрт бақайлы, үшбұрыш түйе табанды – тарбия жазылған алақан аумағындай зор, доп-домалак жолбарыс ізі түскенін көрді. Бір жерде төрттағандап, қимылсыз тұрыпты. Табан астындағы қар еріп, мұздақтанып қалған. Сонау, түбек мойнағынан арыдан соңына түскен екен. Мына жерде артынан аңдып, баспалап тұрған. Сосын, қаншырдың жалғызсырай мауыққан үні шыққан кезде бәрін ұмытып алға – ауыр жара, артық бейнетке, немесе, аяусыз ажалға қарай тұра шапқан... Шақан жолбарыстың адам ізін басудан именбейтінін бұрын да аңдаған – әлде әуесқой әдет, әлде әккі жыртқыштық, қайткенде де ауыр салмағы бар іс, дәл осы сапарда үлкен қатерден қалғаны анық-ты. Қалай аңдамаған. Не қар сықырын, не бұта сыбдырын естімепті. Әрине,

шерінің жүрісі, қимылы өзгеше. Бірақ бұл да саппас. Иә... Шаршаған. Тынығу керек. Екеу болар, үшеу болар, тұйық түбектегі жолбарыс ешқайда қашпайды. Тек осылар ғана емес. Теңіздің қолат, қойнауы толы сияқты. Биыл осы маңайды қыстайды. Қырып салады. Тек сабыр, сабыр керек...

Шақан түбектен ұзап шығып, өзі кешке, түнемеге аялдар алдында алыстан көзі шалған, теңізге мінбелей біткен тар сайлы белеңге ден қойды. Аса қолайлы көрінген. Етегі қалың қарақат екен. Ағып кеткен, сауыстана тізілген. Кеш пісіп, бітеу қатқандары да бар. Шақан бірнеше уысын теріп жеп, таңдайын жібітті. Содан соң күркеге орын таңдаған. Алдыңғы беті ғана ашық, төңірегі бітеу ұйтасқа тоқтады. Қатерсіз, әрі отын-суы жақын. Көңілі жайланған соң, қонышынан жіңішке, ширата өрілген, шумақ-шумақ қыл алып, тоғай бойлап, құрға, қоянға тұзақ құруға кірісті. Қысқы қонысқа қолайлаған қуысына қайтып келіп, күрке тігілмек жерді тастан тазартты. Сосын таяу маңнан бітісі тұзу қайың қия бастады. Сүйретіп әкеп, бұтақтан арылтып, бастарын байлап, кісі бойынан биік, шошақ қаңқа тұрғызды. Тал кесіп, шыбық өріп, қамсаған соң, бау-бау қамыс орып, қабырғасын қалындап жапқан. Етегін таспен бастырып, қармен көміп қойды. Еңкейіп әрең кірер кішкене есігі бар, кісі созылып еркін жатар жып-жылы қос пайда болған. Тіпті, аяз қақап кетсе, қамысты ысырып тастап, от жағуға да болады. Шақан беліне байлаған бақырын алып, босағаға қойды. Кісесін шешіп, төрге ілді. Мылтығын қабырғаға сүйеді. Баспана. Адам мекені. Тек төсек жоқ. Әзірше құрақ төсеген. Ертең қызыл тарғыл түгі құлпырған қымбат тері салынады. Тек оқ-дәрі өлшеулі. Бірақ Балқаштың жыртқыш жалмауызын тұқым-тұяғымен құртуға жетеді. Жолбарысқа ғана жұмсау керек.

Қос құрылып біткен шақта кеш те батқан. Өзегі талғанын айрықша сезінген, жүріс діңкелетіп, ұйқы жеңіп, әбден қалжыраған Шақан кеш бата тұзақтарын қарауға шықты. Арқада қырғауыл болмайды. Бірақ аң, құсы мол сияқты. Үйден қырық қадам ұзамай жатып, аяқ астынан пыр етіп үйірлі шіл ұшқан. Көз көрім жердегі ағаш басы ескі ұядай қарауытқан, тоқ-тоқ шоқынып, бүршік шаққан құр. Қар беті шимай-шатпақ ізден көрінбейді. Тышқанның неше атасы. Күзен, қарсақ, түлкі. Бірақ ең көбі – қоян сияқты. Жеке-жарым жортқан емес, шұбыра із салған; жалғыз-ақ күнде адам аяғы әрең батардай тапалған тарау-тарау жым. Осындай жым бойына, қатар өскен екі ағаштың арасына құрылған алғашқы тұзақтың өзіне лақтай ақ қоян түсіпті. Тағы бірнеше қадамнан соң, тал басында далбырлай асылып тұрған үлкен қара құр көрінді. Бар тұзағын адақтамай-ақ олжаға кенелген Шақан қолма-қол бауыздалған, қызыл қаны ақ қар бетіне тамшылаған ақ қоян мен қара құрды салақтата ұстап, жедел басып қосқа келді де, лаулата от жақты. Алдымен жүнін асығыс жұлып, қарнын тазалап, істікке шанышып, сумаңдаған жалынға майын шыжылдата, семіз құрды қақтаған. Дүниедегі тәтті тамақ екен. Жұқ болмағанмен, әжептәуір әлденіп қалды. Бөгелмей қоянның терісін сыпырып, аяқ астында тұрған көл суына жуып, мүшелеп бұзып, бақырашқа асты. Түннің бір уағында, самсаған суық жұлдызды ашық

аспан астында, ұядай жылы қос алдында, қызара толқыған шоқ басында жылы ет жеп, ыстық сорпа ішіп отырғанда өзін дүниедегі ең бақытты, ең азат адам сезінген. Күрке есігін жаппаған қалпы, босағадағы толқи құбылған қызыл шоққа қарап жатып, қамсыз ұйқыға кірген.

Шақан ертеңіне де, арғы күні де үйінен ұзамады. Күрке болса да, көсіліп жатар баспананы сағыныпты. Күздің қара суығында тынымсыз тіміскіленген, еш жерде бел бүкпеген азапты сапардан шаршапты. Еркін тыныспен шымырап ұйықтамаған суық түндерден қажыпты. Ет жеп, сорпа ішіп әл жиды. Армансыз ұйықтап, әбден тынықты. Қос төңірегін барлап, аң мен құстың молын көрді. Әйтсе де, қыраулы, боранды күндерде астан тарығып қалмас үшін қырға шығып, шаңырақ мүйіз зау құлжа атып алды. Қарнын ақтарып, қан-жыннан арылтқанмен, көтеріп жүре алмады, көк талдан сүйреткі жасап, үйге әрең жеткізген. Енді қос артынан шарбақ тоқып, шағын шошала жасады. Арқардың етін мүшелеп бұзып, көлденең сырықтарға самсата байлап қойған. Арада апта өткен соң ғана, жаңа қар жауған қан сонар күні таң бозында жолбарыс жайлаған тұйық түбекке келіп кірді.

Қай тарапқа барсаң да қайнаған тіршілік еді. Қырда қаптаған киік, тауда шығандай өрген арқар. Тоғайда бұқа мойын бұлан, елең құлақ елік. Қамыста шұбырған шошқа. Ағаш басы қаптаған құр. Аяқ асты – секендеген қоян, пыр-пыр ұшқан шіл мен бұлдырық. Мың тарау шимай із. Сан қилы дыбыс. Бір кезде дүбірлі қиқуға толған, енді қоныстан тыс қалған, тай шаптырым аумағы бар шағын түбек те мүлде қараң емес сияқты. Қар беті толы айқыш-ұйқыш тышқан ізі. Көсіле жортқан қоян. Баспалай баққан түлкі. Енді бір тұста кең алаңды көлденеңдей кесіп үлкен қабан өтіпті. Бірақ бұршақты сел алдындағы тымырсық сезіледі. Тіпті, үйір-үйме, сида көк тал басында әредік отырған құрлардың өзі сақтықпен, еппен шоқынатындай. Тек ала қанат сауысқан ғана еркін. Осы өңірдің шын қожасы солар сияқты. Жекелей де, тобымен де ұшып жүр. Әрине, жолбарыс жайлаған жерде жемтік мол. Жемтік мол жерде ең алдымен құзғындардың құдайы жарылқайды. Бірақ ақыр түбінде өздеріне азық тауып берген иесін аранға жығады. Бұл жолы да солай болды. Шақан сауысқандардың ұшып, қонғанынан, әртүрлі үнмен шықылықтаған даусынан қай тұста жемтік жатқанын ғана емес, жолбарыстардың өздерінің де қай шамада жүргенін анық шамалады.

Алдымен бұқпантайлай, еппен жылжып, із кескен. Түбек түкпіріндегі қалың қамыс жақтан шығып, қайың, тал аралас тоғай бетке өтіпті. Кең адымдап, бірінің ізін екіншісі дәлме-дәл баса жүрген. Әлде екеу. Әлде үшеу. Бес-алтау болуы да мүмкін. Жоқ, ең үстіндегі із үлкен арландікі. Кәрі арлан. Табанының бүріне дейін тозған. Үйірлі болса, артта жас жолбарыстар, ересек шөнжіктер жүруге тиіс. Солай болды. Ойпанға біткен, жеке өскен қара ағаш түбіне жете бергенде, алда келе жатқан қаншыр көлденеңдей ойқастап, арланға еркелеген сияқты. Бір орында шыр айналып, әжептәуір жерді тапап тастапты. Бірақ арлан бөгелмей, алға жүре берген. Енді бармақтары тарбиған, дөп-дөңгелек, үлкен

іздердің үстінде қаншырдың сида, сопақша ізі айқын көрінеді. Арлан ізін дәлме дәл баса да бермейді. Алға еміне асыққаны байқалады.

Шақан жолбарыс соқпағымен тура жүрмей, көлденеңдеп, елу қадамдай қырын шықты. Әу баста жіберген қатесін жаңа ұққан, ендігісі тек өлермендік қана. Ашыққа шыққанда, әрине, көзге түсті. Қазір қос жолбарыс қатарынан баспалап, мұның әр қимылын бағуда. Енді атылған бетте алып түсер он-он бес қадам жерге келуін ғана күтіп жатыр. Көлеңкесі қашып, сида теректер тарамдана, айқын көрінген, жап-жарық тоғай ішін қанша тінте қарағанмен, сезікті ештеңе шалынбады. Анау – жартылай қар басқан, жапырағы түгел түспеген көлденең бұтақ, анау – шіріп құлаған қу ағаш... Жолбарыстар тоғай шетіне тоқтамай, ары асыпты. Әйтсе де Шақан сақтығын күшейте түсті. Мылтығын ыңғайлап, шақпағын қолына алған. Шиырылған шерінің серіппедей созылып, ытқи атылар сәтінен қас қағымдай ғана озса бітті. Жерде болмаса, ауада атып үлгереді. Үлгермеуі де мүмкін.

Жолбарыс ізімен қапталдаса, қырындай жылжыған беті тоғай шетіне ілінер-ілінбесте шақпақ шағып, қара мылтықтың майлы білтесіне от қойды. Неге екенін өзі де білмейді, жолбарыстың тым жақын екенін, тіпті, аяқ астында жатқанын бар жүйкесімен сезінген. Жүрек қалыпты соғады. Қол дірілсіз. Дем салқын. Қисық өскен қайыңға мылтығын арта сүйеніп, ілгеріге, жан-жағына қараған. Ештеңе жоқ. Бекер сезіктеніпті. Білтені өшіре бере дір етті. Манадан бері қаншама рет көрген, жыртылай қар көмген қу бұтағы – бауырын, тамағын ақтаңдақ түк басқан, сары тарғыл жолбарыстың өзі екен. Он-ақ қадам жерде. Жалғыз емес, екеу. Әнеугі ойын әлі тарқамапты.

Шақан бір сәт аңырып тұрып қалды. Неткен тойымсыз пәтшағар. Баурынан жараған бедеу ат үстінде шалқая шіренгенде қола үзеңгіні қак айырар ер жігіттің жылдық жұмысын жолбарыстың кәрісі айналасы бірер аптада атқарып кететін болды ғой!.. Шақанның қараптан қарап тұрып ызасы келді. Мұның обал, сауабын ойласа, ай бойы артын күзетеді екен. Қазір арланды жусатады. Одан соңғысы құдайдың қолында.

Нысана өте қолайсыз еді. Төстей шоңқиған арлан ары қарап, қиғаш жатыр. Шақан құлақ шекеден кесе көздеді. Қарауылды мүлтіксіз алып, шүріппені дірілсіз тартқан. Мылтықтың құлағы оттықа кептеле тірелгенде аспаннан жай ұрғандай селк етті. Қырсыққан құдай. Әлде жолбарыстың пысы, әлде білтенің қарая жанып, күлденіп кетуі – мылтық от алмаған. Шақан майлы шуданы укалай тазартып, қолы сәл-пәл дірілдеп тұрып, қайтадан шақпақ шақты. Әдетте бірден ұшқын шашып, қу тезекке шок түсіретін асыл жарқырай қылауланғанмен, жіңішке білте әрең тұтанды. Ал жолбарыс тас атып, дабыл қағып жатсаң да ештеңе сезер емес. Сол ес пен түс арасында, ажалдың қайдан келгенін аңдамаған күйінде, арттан, құлақ шекеден ұрған ауыр қорғасын қак маңдайды қақырата талқандап өткенде қасасы жиылмаған, өңкие созылған қалпы сылқ түсті.

Шақан таңғы аязбен шытынаған тоғайды жаңғырықтырған гүрсіл басылып, көз алдын көлегейлеген қара көк түтін тарқамастан, жіті қимылмен мойнындағы оқшантайдан жеке атар оқ алып, ұңғыға салды да,

ұзын сүмбімен нығыздап оқпанға түсірді. Қолма-қол шақпақ шағып, білтеге от қойған. Бірақ атып үлгермеді. Жан серігін аударып тастап, ышқына қашқан екінші жолбарыстың шұбатылған құйрығы мен боз ала таңын ғана көзі шалып қалды.

Бірақ адам сияқты, жан-жануардың да кесімді тағдыры бар. Қаншыр тіпті оңай түсті. Ертеңіне, анада кәрі арланмен таласта қирай жеңілген, бауырдағы көк ет ескі торсықтай сөгіліп, ішек-қарны шұбатылған, ақыры қансырап өлген жас жолбарыстың өлігін тапты. Сауысқан шоқып тастағанмен, аязда сіресе қатқан терісі көп бүлінбепті. Еншілі олжасын тастап кетуге қимай, қалай сыпырудың амалын ойлап отырып, арлан жолбарысша ақырып көріп еді. Ұқсайды. Өзіне-өзі риза болып, тағы дыбыстады. Сол кезде әлдеқайдан қаншырдың созыла уілдеген даусы жетті. Серігін жоқтап жүрсе керек. Шақан тағы да арылдай жөтелген. Енді қаншырдың үні жақынырақ жерден естілді. Шақан биік айыр бұтақты, жуан еменнің басына шығып, мылтығын сайлады. Танылып қап, үркітіп алармын деген қауіппен одан ары жұбаптаспады. Тек бір рет қана, қысқа қайырып, ышқына өксіген. Көп ұзамай қаншыр да көрінді. Жеңіл жортып, дәл емен түбіне келді. Қауіпсіз жерде отырған Шақан өкпесін тесе, кара қабырғадан атып еді. Жолбарыс етпетінен түсті де, атып тұрып, қайта жығылды. Ағаш басындағы ажал мергенін осы кезде ғана көрді. Алып түспек болып, шапши атылды. Биік бұтаққа жете алмаған. Бірақ тайсалмады да қашпады. Арылдай қан құсып, үсті-үстіне секірген. Емен түбі опыр-топыр, қып-қызыл қорыс болды. Шақан айқайлап көрді, мылтығын шошандатып көрді. Жолбарыс бұрынғыдан әрмен ызаланды, әлсіреп, құлау орнына күш үстіне күш қосылғандай. Бір жолы, тіпті, Шақанды аяғынан іліп түсуге аз-ақ қалды. Омыртқасын үзген екінші оқтан соң ғана құлаған. Арты салбырап қалса да, алдыңғы аяғымен тыпырлай қар боратып, қан-қан, сойдақ азуларымен опырып мұз шайнап, көп қиналды. Әрең тыншыған.

5

Балқаштың қамысы енсіз, тоғайы жұтаң Арқа бетінде жолбарыс аз еді. Тұйық түбектегі жеңіл еңбек, мол олжалы сәтті аудан соң теңіз жағалап, әлденеше күн сонарлағанда көмескі, жалғыз-ақ ізге жолықты. Қырға шығып кетіпті. Қалың күртікті омбылай ойған, үстін қырбақ қар басқан сорап жетегімен бұл да ошақты қос іргесінен аулақтаған. Жолбарыс әуелде жеңіл жортып, түп-түп ши, қалың қияқ өскен жазанды кесіп өтіпті де, қары күпсек, тобылғылы шұбарға ілінген соң, әр төбенің басына бір шығып, қарауыл қарапты. Одан ары қайтадан ойға түсті ме деп еді, ап-айқын, аумағы атан түйенің табанындай ғана, бес-алты жасар жолбарыс ізі алда қарауыта керілген қалың қараған жаққа беттепті. Әлде қаңғыбас, әлде машықты сүрлеу, үйреншікті кәсібі бар пәле болды. Қайткенде де кара мылтықтың қанды аузынан құтылмақ емес.

Кеш батып қалған еді. Шақан бір түп тал өскен ықтасын мүйіске бұрылды, көде жұлып, шөпшек сындырып, шырпы тұтатты, қу ағаш, үлкен томар жинап, алау жақты. Белде, кіседе жүрген, қатқан-құтқан жол азығын қау жап, от басына, қар үстіне қисая кеткен.

Түнере көлеңкеленген ақшулан қар мен самсай жанған жұлдыздан басқа сәуле жоқ, қап-қараңғы түн ортасында кермек дәм, жайсыз сезіммен селк етіп оянды. Әлдеқайдан жылқы шұрқырағандай. Басын көтеріп, тың тыңдап еді, тып-тыныш. Түс көрген, не құлағы шулаған болды. Жолбарыс жақы қанша жылы болғанмен, тоназып қалыпты. Ошақта қабара қызарған бозғыл күл ғана көрінеді. Қайран сексеуілдің шоғы. Шақан от орнын қағыстырып, күйелеш, шолақ шалаларды қайта тұтатты да, үстіне мол етіп отын үйді. Сапымен кесіп алған көк тал бықси бытырлап, шалқи түтіндеп, әбден берекені кетірген. Ақыры пысылдай шыжылдап жана бастады. Енді қауіп жоқ. Жолбарыс дәл желкенде тұрса да отқа шаппайды. Шапқан қайда, қыр асып, бой тасалауға тырысады. Бірақ ұйқыдан маза қашты. Шақан кісе түбінде жатқан, қол басындай арқар етін отқа қалап, жылытып жеді, шөлдеп, тал түбіне тұнған аппақ қардан уыстай шайнады, алыста, жайқын теңіздің арғы бетінде қалған, табиғаты да, болмыс, бітісі де мүлде бөлек, қысы жұмсақ, саясы мол, туған өлкесін есіне алды. Ол жақтағы ел-жұрт, мұның өлі-тірісінен бейхабар ағайын-туған, Іленің ұйығындағы адыра, тұл, қараша үй... Аса жайсыз хал кешкен. Дөңбекшіп, отыра алмады. Ақыры таңды күтпей, шығыс жақтан жарқырай толқып Есекқырған туысымен, елең-аланда кешегі ізге қайта түсті.

Долбары дұрысқа шықты. Жұлдыздар көмескіленіп, жарым аспан сүтті мұнарға шомғанда жылқы тебініне кездесті. Ізден жаңылды, бірақ барар бағыты айқын. Көп ұзамай, азынай кісінеген айғыр дауысы, шұрқыраған қалың жылқы дүбірі естілген. Алда кең ойпаң, қопалы көл көрінді. Төңірегі бозара қарауытса, ортасы әр жеріне бір қылтанақ біткен ақ тақырдай жазылып жатыр. Жылқы үйіріле жосып, қырат бетке шығып кетіпті. Бір шеті мүлде шашырап, әлдеқайда маңып барады. Баран атты жалғыз жылқышы құрығын шошандатып, малдың артын жинап жүр. Жіңішке дауыспен ышқына айқайлап қояды.

Шақанның алдынан өзі шауып шықты.

– Әй! Елмісің, жаумысың? Адамсың ба, аңсың ба? – деген анадайдан. Астындағы есік пен төрдей торы айғыр ауыздығын кере шайнап, оқыра тапырақтайды. Маңдайы биік, құлағы ықшам арғын тымақ киген бала жігіт екен. – Ой, артқы аяғымен жүріп келе жатқан жолбарыс екен десем, шошайған мылтығың бар ғой, – деді содан соң ақсия күліп. Тебіне жақындап, ізетпен сәлем берді. – Ассалаумағалейкүм, аға! – Бірақ қол ұсынбады, атынан да түспеді.

– Жолбарыс шапты ма? – деді Шақан.

– Ой, аға, зәремнің ұшқанын көрсеңіз... – деді бала жігіт қыз дауысты, әуезді үнмен. – Үзеңгіден аяғын шығарып, керіле дем алды. – Бір жетім емген саяқ көк тай бар еді. Түн ортасында ғой деймін. Тіпті шет кетіпті. Қайырайын деп жүре беріп едім... сап-сары сапалақ... көзі тура шоктай

жанады, шайтанның отындай жап-жасыл... Оқтай атылғанда... бейшара тай шөкесінен жығылды. Ат үстінен қалай түсіп қалмағанымды өзім де білмеймін. Астымда жуас кер бесті бар еді, қалай ұйықтасам да қалт етпейтін. Жолбарыс та қарғыды, бізге емес, жаңағы тайға, кер бесті де шұрқырай қашты... Ал менің үнім өшіп қалды ғой деймін. Сондай қорқақ екем... Ал сіз ғой, ештеңеден қорықпайсыз.

– Оны қайдан білесің? – деді Шақан салғырт қалыпта.

– Білем, – деді бала жігіт. – Сіз – Үйсін Шақан-Шері батырсыз.

“Шақан-Шері...” Шақан екені анық. Шерісі тағы рас. Дәп солай. Шақан-Шері!

– Ел айтады. – Бозбала барлай қарап, азғана бөгелді де, аттан түсіп, Шақанның қасына келді. Көксауыр саптама етік, оқалы сары тон киген, нәзік бітімді жас екен. Үлбіреген дөңгелек жүз, жапақтаған үлкен, қара көз. Бетінің ұшы шыққан күнмен лыпи қызарып, қорғаншақтап тұрып қалды. – Ел айтады, – деді сосын ұзын, қайқы кірпіктерін тура қадап. – Шақан кеше Қоқанды Алатаудан асыра қуған, ханның өзі қайрылып кеңес сұраған Саурық батырдың немере інісі екен дейді. Ағасы жаудан арманда өлген соң, елін аздырған, жерін сатқан жуандардың қорлық, зорлығына шыдамай, жапан түзде жалғыз жортар жолбарысқа айналып кетіпті дейді. Күндіз – адам, түнде – жолбарыс... Шақан-Шері!.. Бірақ мен сенбеймін. Әкем айтады, үстіндегі киімі тегіс жолбарыс терісі екен дейді, киім тапшылығынан, немесе сән үшін емес, ау кезінде оңайлықпен көзге шалынбас үшін. Жұрттың айтып жүргені сол дейді. Өткен жылы, жоқ, алдыңғы жылы, мен онда әлі кішкентаймын, біреулер көріпті сізді. Әкем іздетті, таба алмай қалды. Біздің бір жылқышы ізіңізге түскен екен, кәдімгі адамның ізі дейді, содан күн ұзақ жүріпті, сосын кешке қарай... – бозбала Шақанның жел қағып, аяз сорған қызыл шырайлы жүзіне қадала қарап сәл бөгелді, – кешке қарай әлгі адам ізі өзінен-өзі жоғалып, жолбарыс ізіне айналып кетіпті...

– Апыр-ай, – деді Шақан таңырқап. – Мүмкін, жолбарыс кісінің ізін басқан шығар, – деді сосын жігітке жақындай түсіп. – Із үстімен жүретін әдеті бар ол шіркіннің.

– Ой, көп сөйлеп кеттім, – деді бозбала. – Жолбарыс анау, тайды жәукемдеп жатқан. Жылқы анау, бытырап кеткен. Мен тұрмын мұнда. – Шегіншектеп барып, атына мінді.

– Қорқасың... – деді Шақан.

– Қорқамын, – деді жігіт. Ақсиып күле бере езуін жиып алды. – Әлде... Сен қайдан шықтың? – деді тізгінін қымтай ұстап. – Түнде жылқыға шапқан сен емеспісің? – Атының басын тартып, шегіншектей түсті. – Қазір адамсың, – деді сосын жайбарақат. – Тиіспейсің. Ал ана жерде... барсың ба, жоқсың ба, қазір анығын білеміз... – Аулаққа, жолбарыс жылқы жыққан қалың қопаға қарай тұра шаппақ ыңғай танытқан.

– Әй, әй... – деді Шақан қолын ербеңдетіп. – Өзің қорқақтың ішіндегі есері екенсің. Әй, ана, жем үстіндегі жолбарыс күндіз, түнге қарамайды, алып түсіп жүрмесін!

– Бар ғой?.. – деді бозбала бүктей ұстаған қамшысын әлдеқайда шошайтып.

– Егер түнде жылқы алғаны рас болса, бар. Жемге тойса да сол төңіректе жатыр.

– Сен мұнда тұрсың ғой?.. – деді бозбала қамшы басын Шақанға тіктеп.

– Сен де жігіт атанып жүрсің-ау, – деді Шақан мына қорқақтан біржола түңіліп. – Жылқыны қалай бағасың мына түріңмен?

– Мен жылқышы емеспін, – деді бозбала. – Жылқышылар ауылға кеткен, көш алдынан. Қорқақ та емеспін. Қорықсам қайтып кетер едім, түнгі күзетке шыққан өзім, жылқы шұрқырай берген соң... Сынай қарап аз тұрды. – Мен жігіт те емеспін, – деді сосын сақылдап күліп. Басынан тымағын жұлып алды. Төбеге шиыршықтай салған қос өрім шаш тарқатыла төгіліп, иыққа оратылған.

Шақан Меңсұлумен осылай кездесті.

Арқа қыздарының мінезі ашық келеді екен. Сөзі сынықсыз, жүрісі еркін. Алдымен Шақанға ат ұстап әкелді. Шылбырымен ноқталап, астына ішпек салып берген. Содан соң екеуі түнде жолбарыс жылқыға шапқан жерге қарай жүрді.

Тай да, жолбарыс та жоқ. Жылқы тебіндеп, ойыла көгерген қалың шалғынға бата түскен із ғана жатыр. Жолбарыс ізі. Тек ойлы-қырлы, төмпешікті жерлерде ғана тайдың артқы сирағы қарды сыза осып өткен. Меңсұлу жолбарыстың алып күшіне қайран қалып, бас шайқаумен болды. Жыртқыштың қайратын жақсы білгенімен, бұрын мұндайын көрмеген Шақан да таңырқап келеді. Алда, қыр астында қорысы мол, қалың қамыс бар деген Меңсұлу. Қозы өрісіндей жер. Ауыр жүк көтерген жолбарыс мойны талып, белі қайысып, бір сәт бөгелместен, сол қалыңға келіп кіріпті. Дәл қазір соңынан бару тым қатерлі. Бой тасалауы қиын емес. Қарсы шабуы тіпті оңай. Білте тұтатып та үлгермейсің. Бірақ әбден тойынған жолбарыс жем қасында жата бермесе керек. Күн еңкейе баспалап барып, тайдың қалдығын табады да, не қамыс ішінде, не қар астында жасырынып, шерінің қайта оралуын күтеді.

Кешіне қыз әкесі Атабек ақсақал жібермеді.

“Жалғыз қызым ағаларына еліктеп, ерке-шора өсіп еді, соның садақасы, жемтік үстінде олжа дәметпеймін“, – деген.

“Аң болса да киелі, өзіңмен табыстырды, менен салауат, қасқырға беретін қотыр тай, жесін, тойсын, жөніне кетсін“, – деген.

“Апта аспай төрт жолбарыс бір басыңа ауыр болар, ерліктің өлшеуі, тәуекелдің шегі бар, сақалымды сыйласаң сабыр ет“ – деген.

Алайда, дәніккен жолбарыс он шақты күннен соң тағы да жылқыға шауып, малға шығын салмағанмен, жұртқа үрей туғызып, береке кетіргенде өз қолымен бата берді. Төрден ұңғысы қырлы, сұп-сұр, дүмі жылтыраған жап-жаңа орыс мылтығын әперген. Шақпақ тегіршікті, желге, жауынға қарамай, жедел атылатын жойқын қару. Шақан сырмінез нәрсе, өзім үйренген білтелі артық деп, алмаған. Атабек ақсақал әлдеқайдан, сандық түбінен жағасы биік, жеңі ұзын, етегі бітеу, сауытқа ұқсас, шұбар ала киім шығарды.

– Жолбарыс көбе! – деген. – Осы үйдегі, атадан қалған ең асыл мұрағат...

Жайланып отырып, жолбарыс көбенің хикаясын айтып еді.

– Баяғы, қара қалмақты жұртынан бостырып, біржола жеңіп алған кез болса керек. Біздің Арғын-Ата баласы Сары-Арқаны еңдей жайлап, салтанатқа бөгіп отырады ғой. Мыңғырған мал, майлы қоныс елге байсал, берекет берсе, ерге күш, қуат құймақ. Жылқы – жалды, жігіт – жоталы заман. Үлкен әкеміз Жауқашар батыр он жетіге келгенде күші бойына сыймай, мұнартып жүреді екен дейді. Мен туғанда жаугершілік біткенін қарашы, елден ерлігімді асырар едім деп. Сонда бабам жарықтық осы жолбарыс көбені өз қолымен жасап, ұлының үстіне кигізеді де, бар, мықты болсаң, мына, бізбен құдандалы үйсін ішінде, теңіздің арғы бетінде кісі жейтін жалмауыз жолбарыс шығыпты, сонымен алыс деп қоя береді ғой. Қақаған қыс екен, соңында қаншама нөкері бар, көкше мұзбен Балқаштан өтіп, Іленің сағасына шығады. Сіздің ауыл болса керек. Кісі жер жалмауыз заман азып, ел тозғанда, жүз жылда бір-ақ рет көрінсе керек. Өз ғұмырымда ондайды естігем де, білгем де жоқ. Ал жылқыға қасқыр да шабады. Сонымен, Жәкең Ілеге жетсе, ондағы ел ұлардай шулап отыр дейді. Әлгі жолбарыс жалмауыз ғана емес, зымиян да болса керек. Жұрттың жаппай қарулы кезі, әйткенмен, ешкім шара таппапты. Көзге көрінбейді, қолға түспейді. Бірақ апта аралатпай бір кісі жейді. Жалғыз-жарым адам ауыл арасында жүруден қалыпты. Мал – бағусыз, от – жағусыз дегендей. Атыңнан айналайын Жауқашар бабам өңшең балуан, шетінен садақшы нөкерлерін тастап, осы жолбарыс көйлегін киіп, беліне қылыш байлап, қолына найза ұстап, жалғыз өзі жаяу шығыпты дейді ғой. Іздегенге – сұраған, көп ұзамай-ақ кездеседі. Атан өгіздей жолбарыс арқан бойы жерден атылғанда найзамен қарсы алыпты. Өндіріштен енген көк сүңгі қара қабырғаны жарып шыққан екен дейді. Сонда жолбарыс, кейінгілер асыра айтпаса, Жәкем шірене толғап тұрған найзаның қайың сабын қарш шайнап тастап, батырдың өзіне бас салған екен дейді-ау. Теке тірес алыса кеткенде, арыстан Жәкем шерінің екпініне шыдамай, шалқалай жығылыпты. Жолбарыс үстіне қона түскенде көтере тұрған екен. Көтере тұрғаны – денесіне зақым келмеген. Қыл арқаннан жолбарыстың тырнағы, тісі өтпейді. Күш алған соң қоя ма, қылышты қиғаштай суырып, бел омыртқадан оса шапқан екен дейді. Е-е, жалған-ай десеңші... Содан, Жәкең жарықтық нағашыларынан біздің әкемізді алып, батыр аты шығып, елге оралады. Тағы да отыра алмайды. Бар ермегі жолбарыс аулау болады. Сол әуелгіше, шолақ найза, жалаң қылышпен жаяу шығып кете берсе керек. Жан-жануар, құрт-құмырсқа, бақа-шаян – он сегіз мың ғалам ішінде тәңірінің өз шапағатынан қаққан, басқаға басыбайлы құрбанға берген жан иесі жоқ. Кісі баласы оны ұқпайды да, астам іске барады. Жәкең жарықтықтың да мейманасы тасыса керек, жауға түспеген қаруын жазықсыз жануарға жұмсай береді, қырған сайын құнығады... Содан артық айтқандар қырық жетінші дейді, кем айтқандар жиырма бесінші дейді, әйтеуір пәленбайыншы жолбарыспен алыс үстінде өзі де иман табады ғой, жаның жанатта болғыр. Мына қыл көбеден кінә

жоқ, денесіне тырнақ, тіс тимеген, жарықтық, ажал ғой, шерінің ізіне түскенде бір сәт қана қалт кетсе керек, жолбарыс айналып, арттан соғады дейді ғой, артынан келіп қарғығанда төбесі ойылып, мойын омыртқасы үзіліп кетіпті. Ол да тегін кісі емес, жолбарыс тимепті дейді, кешіккен соң іздеп барса, мәйіті сол қалпында екен... Е-е, фәни дүние, одан бері де қаншама заман өтсе керек. “Елу жылда ел жаңа, жүз жылда – қазан” деген. Ел екі мәрте жаңарып, ғұрып, салтың, жарғы, низамың мүлде өзгереді... Жә, балам, бір көбе ішінде екі өлім жоқ, киіп ал...

Жолбарыс көбе өгіз тарамыспен сірестіре тігіп, шеңберлей өрілген жуан қыл арқаннан жасалыпты. Жылқының ту құйрығынан тығыз есілген, бітеу шығарылған арқан сауыт ақ, қара, күлгін жүйкелері кезектесе алмасқан, шұп-шұбар. Сүңгі өтіп, қылыш кеспестей берік. Ақсақал бісмілләсін айтып, өз қолымен кигізгенде етегі тізеге түсіп, жеңі алақаннан асты. Көлкілдеп тұр. “Денесіз жігіт емессің, Жауқашар атаң тым ірі болған екен-ау”, – деді Атабек ақсақал. Көбенің жеңін қайырып, белін буды. Межелі жерге Шақанды өзі апарып тастаған. “Артыңа абай бол!” – деген айрылысарда.

Жолбарыс көбе біршама ауыр болғанымен, қимылға қолайлы сияқты. Шақан өзін жеңіл, әрі қауіпсіз сезінді. Ал малшабар жыртқыштың кешегі ізіне түскен соң, көңілі айрықша көтерілген. Көз алдына ерке-шора Меңсұлу – құрық алып, тымақ киіп, жылқы қайырған бозбала кейпінде емес, қосетек көйлек, кәмшат бөрік, алтын теңгелі өңіржиек таққан мақпал қамзолды бойжеткен қыз кейпіндегі Меңсұлу келе берген. Осы, жылы жүзді сурет жетегімен атты кісі көрінбес биік боз қараған ішіне кірді.

Арқадағы жолбарыстың әдеті де өзгеше. Қамысқа үйірсек емес. Несіне қызықсын. Аумағы шағын, тұрқы аласа, мал тапаған, ұйпа-тұйпа қамыс арасында Іле бойындағы қаптаған шошқа жоқ. Аң атаулы ойдым-ойдым, үзік-үзік тоғай ішінде. Көбіне табылғысы қалың, қарағаны бітік қырда. Атабек ақсақал: “Бұл жақтың жолбарысы да көші-қонды тәуір көреді, жазда өзен, жылғаларды қуалап, Қорғалжынға дейін өтіп, Арқаның беліне шықса, қыста киік соңынан Бетпақтың шөліне де өтіп кетеді, бірақ қайда шығандаса да Балқашқа қайтып оралады, бұрынғылардың айтуы солай”, – деген. Рас болар. Алғаш келгенінде дәл осы атыраптан жолбарыс ізін ұшыратпаған. Енді міне, екі белес арасындағы кең қолатта кейде тұтаса, кейде үйіріле өскен, аумағы құнан шаптырым, арасы қалың қау, биік, бітік боз қараған ішінен жолбарыс іздеп келеді. Қыста жылы, жазда қоңыржай, аңызак құмы, шақырайған күні жоқ, шаруаға қолайлы қоныс екен. Қар қалыңдап, аяз қатаяр мезгілге сақтап отырған қорық. Меңсұлу ауылының құтты ұйығы. Кенет аяқ астынан қоян қашты. Ірі, тушадай ақ қоян. Жолбарыс алыс деген сөз. Бірақ Шақан өзінің не мақсатпен келе жатқанын жаңа ғана толық түйсінген. Сейіл, серуен емес. Қатерлі ау. Ширап, жинақылана түсті. Өзінің әдепкі кебін тапқан. Шақан-Шері! Тағы да Меңсұлу. Ажар... тым ұяң еді. Жасқаншақ емес, биязы. Ер екен. Ер ұл табар ана... Ерге серік асыл жар... Шақан қатайып алды.

Қараған іші тарам-тарам. Қоян жымы шұбырынды жол сияқты, сайрап жатыр. Шанжау елік ізі, әр бұтаның түбін тіміскелеген, шиыртпақ бұлынды түлкі, қарсақ ізі. Көбі ескі. Ал түнде, жылқыға шабуыл сәтсіз аяқталған соң қалың қарағанға келіп кірген жолбарыс ізі әр қадам сайын айқындала түсті. Бір көлденең қайырмада аулағырақтан қылпуы байқалған әлде қоян, әлде еліктің жолын тосып, төрттағандап ұзақ тұрыпты. Табан асты көк мұзға айналған. Баспада соншама баққан сабырдан нәтиже шықпапты, жолбарыс еріне аяндап, ары қарай асқан. Таң алдында ғана. Немесе таң ата. Осыдан ет асым бұрын. Яғни, жақын маңда жүр. Аяқ астында жатуы мүмкін. Тоқтаусыз жүріп, ұзап кетуі де ғажап емес. Шақан беліндегі селебесін ыңғайлап, шақпақты дәндәкудің тиегін ағытып қойды. Жер тар, атып үлгерсе жақсы. Жаңа, ақсақал ұсынған орыс мылтығын алмаған екем деген өкініш бар. Бірақ ол ойынан тез айықты.

Ілгері, оң қапталдан, әжептәуір жерден сауысқан сарқылдады. Шақанның іші жылып қоя берді. Енді жобадан жаңылмайды. Жұрт жек көреді осы сауысқанды. Қанатының аласы үшін. Ал Шақан қаншама қарыздар. “Сарқылдай түс, сауысқаным, – деген күбірлеп. – Тарғыл қарақшыны көзден таса қылма. Жолбарыс жемтігіне армансыз тойғызам өзінді бүкіл әулетіңмен!” Бірақ дәл мынау – берекесіз сауысқан болып шықты. Аздан соң осы қалыңдағы аң, құс атаулыны Шақанның өзінен сақтандырып: “Ойбай, ойбай! Әне жүр, әне жүр! Кеп қалды, кеп қалды! Сақ бол, сақ бол!..” деп, бір ұшып, бір қонып, тынымсыз сарнай бастаған. Бұдан жаман болмас деген тәуекелмен тас лактырып қуып, әрең құтылған.

Мана сауысқан сарқылдаған тұста неше күннен бері аш жолбарыс қоян алған екен. Бір-ақ секіріп, тарпа басқан. Ақ қар үстінде бата түскен екі-үш тамшы ғана қан көрінеді. Жеп үлгермеген сияқты. Кеуделеп жата бере атып тұрып, секіре қашыпты. Сезік пе, сақтық па. Көп ұзамай, қалың қараған ортасындағы ашық алаңға шыққан соң көлденеңдей тоқтап, аз бөгелген де, кере аттаған жедел аяңмен ары асқан. Шоқ бұтаны айнала бере, асығыс талқандап, азғана жемін жепті. Жерде ор қоянның құйрығының ұлпа ұшы мен жарты құлағы ғана қалған екен.

Осыдан соң-ақ аң мен адам арасында біреуінің басы бәйгеге тігілген андыс басталды.

Бұрын кісі тарапынан қудалау көрмеген, малға шауып, қорқауланған жолбарыс бой салып қашпады. Қалың қарағанды шыр айнала із тастаған. Екі-үш жүз қадамдай ілгеріде жүрген де отырған. Бір рет қарама-қарсы, шабынып жата да қалып еді. Шақан білте тұтатып үлгермеді, әрі жер алыс, нысана қолайсыз. Мылтықтың зәрі өңменінен өтті ме, әлде адамның пысы басты ма, құйрығын шұбалтып, көлденеңдей бере, қайтадан ығыса жөнелген. Із ыңғайымен жүрсе де жолға емес, алға қарап, әр бұтаны, әр шөпті бағып келе жатқан Шақан, қоян алған соң бұрынғыдан да ашыға түскен, ызалы жолбарыстың жүйкесі жұқарғанын анық пайымдады. Бірақ қарсы шаппаса керек. Оңнан, не солдан. Баспалап жатып, тұсынан өткізе бере. Немесе арттан. Қайырылып ізге түсіп. Артыңа абай бол деп еді

ақсақал. Бірақ жолбарыстың төтенше қимылға шешінер түрі көрінбеген. Ұзап барып жата кетеді. Шақан тақағанда қайта жылжиды. Тек аралық жақындаса түсті. Қылпуын шалмағанмен, ізінен танылды: арда шері дегбірден айрылыпты. Енді аңшының да төзімі таусыла бастап еді.

Кенет арт жақтан, тым тақау жерден сауысқан шықылықтады. “Келе жатыр! Сақ, сақ бол!” Кім? Шақанның өзі, әрине. Жолбарыс ізі қалың карағанды айналып, бір бүйірге тартқан екен. Шақан да із жөнімен айнала бере, кенет қос жаурыны бірдей шым етіп, қалт бұрылды. Тізерлей отыра қалып, қара мылтықты киік мүйіз сирағына орнатты да, шақпақ шақты. Майлы білте бықси түтіндеп, сыздықтай тұтанған. Шақан етпеттей жатып, он шақты қадам жердегі, жаңа ғана өзі өткен қысаң жолды нысанаға алды. Ешқандай дыбыс жоқ. Тып-тыныш. Күйе бастаған білтені өшіруге ыңғайланды. Сол сәтінде сықырсыз, сыбдырсыз, мысық табандап, көлеңкедей жылжыған зау шерінің ақтаңдақ омырауы көрінді. Бетпе-бет кездесуді күтпеген жыртқыш дір етіп, тұра қалған. Шақан демін тарта бере шүріппені басты.

Төңірек тегіс отпен жарақтанып болған бағзы бір заманда, басқаның өнерін көзбен көрмесе де, көңілмен ұққан, ағашқа түйін түйіп, темірге тіл бітіре алатын қазақ дарқаны соққан, өз бойынан он есе артық міндет атқарып, талай сыннан өткен білтелі қара мылтық көк жалын шашып, иық соға тарс атылғанда, құйрығы шиырылып, төрт тағандай берген жолбарыс кеудеден жүз батпан шокпар ұрғандай, лықси шегініп, шоңқайып отыра кетті. Бірақ жығылмаған. Шақан жолбарысты астылы-үстілі, қарыс сүйем, сап-сары төрт азуы аз-маз ғана айқаса, бозғыл тілі мен қан қызыл көмейі ажал төге ашылған аран ауыздан көздеп еді. Ауыздан кірген ауыр қорғасын мойын омырқаны үзіп, желкеден шықса, жолбарыстың сырттаны болса да жер тарпуға шамасы келмей, етпетінен құлары хақ. Құламады. Әлде толқыныстан, әлде асығыстан сәл төмен ұрыпты. Өндіршегінен қызыл қан шапши саулаған жолбарыс шайқалақтай тұрып, аспанды қақырата ақырды. Аспанды қақырата ақырды да, тәлтіректей басып, алға аттады. Алға аттай бере, аузынан қан шашып, ышқына өкірді. Шиырылған құйрығы аш бүйірін сабап, төрт аяғын бауырына ала бере, жел көтерген қызыл жалындай атылды.

Шақан жолбарыс ақыра көтерілгенде мылтығын лақтырып тастап атып тұрып, қорғануға қам жасап еді. Сол мезетінде-ақ қуатты серпіннен анадай ұшып түсті. Аралық алыс па, ауыр жара адым тұсады ма, жыртқыш еркін іліндіре алмапты, еш жері мертлікпеген. Бірақ орнынан тұрып үлгермеді, арылдай құтырып, лоқси қан құсқан жолбарыс тышқан басқан мысықша, төбеден қона кетті. Бырғиған бақай ұшындағы жуан, өткір, ілгек орақ тырнақтарымен тарпи тырнап, жөтеле қан шашқан аран аузы тура тамаққа төніп келе жатты. Үстінен ауыр салмақ басса да, денесіне тырнақ батпаған Шақан жолбарыспен жанталаса алысқан қалпы, сол жақ білегімен басын қорғалап, оң қолымен беліндегі селебесін суырды. Дөп-дөңгелек, үлкен жасыл көздері шатынай ұшқындап, ауыр, ыстық демі бет шарпыған долы шері қыл арқанды жуан жеңді жұлқи тістеп, шақырлата қысқан сәтте Шақанның қылпыған сұр селебесі де аш

қолтықтан бойлай сұғылып еді. Адамның аруақ шақыра ышқынған, аңның жаны шырқырап, қинала өкірген үні қабаттаса шықты. Сол қолы білек ортасынан сақыр етіп сынғанын анық естіген, еш жері ауырмаған Шақан селебені бойлата толғап барып, қайта суырған. Дәл осы сәтте бір жақ бетін үш тармақ жалын шалып еді. Сол жақ көзін қызыл жалқын, көк теңбіл толқын басып, аузына қан толды. Бірақ бойына тың күш кұйылғандай. Жыртқыштың аузындағы жаралы білекке бар салмағын салып, шірене көтеріліп, жолбарыстың қара қабырғасына қайыра қанжар ұрды.

Шашала өксіп, буындары бүгіле бере сылқ шөккен, езуі жиырылып, аузы ашылып, желке жүні тікірейе дірілдеп, артқы аяғымен жер тырнаған тайдай жолбарыстың астынан әрең шықты.

6

Теңіз бетін көгере шытынаған, кемерлене дөңгеленіп барып, жиегі аласа, бояуы оңғақ, бозғыл, тайқы аспанмен жымдасатын жайқын мұз құрсады. Мұз үстіне алашабыр қар түсті. Арқа беттен екпіндей жел соғып, мың сан жылан сумаңдай ысқырған жылжыма боран тұрды. Аяз катайып, күн шеңбері тарылды. Сатырлай айрылып, тұтаса сірескен бозғыл меңіреу бүкіл түстік өңірді өлі алапқа айналдырған. Жер шеті, тіршілік шегі осы сияқты.

Қырдан озып, ойдан шығып, теңізге бойлай сұғынған тұйық түбек – меңіреу мен дүлей аралығындағы құт мекен сияқты. Жонның ұйтқыған бораны жоқ – қапалақтаған, жұмсақ қар ғана бар. Теңіздің өкпек желі жоқ – қамыс басы суылдаған, ағаш басы тербелген леп қана бар. Мал азғана – мініс аттары мен үйірлі қысырақ және мың қаралы қой – ұйықта, қопада бөгіп жатыр. Жел өтінен ықпайтын жылқы қырда тебіндесе де, күн райын аңдап, ақпанның кейде әлденеше күнге созылар ақырғы боранын бағып, таяу төңіректе жүр. Жалғыз Атабек аулы ғана емес, қыстауы Балқаш жағасынан бұйырған біраз жұрт ықтасын мүйістерге мінбелей қонған.

Көк теңізді жиектей көк түтін шұбалтып, ауыл мен ауыл арасына жол түсті. Соғым сойылып, ағайын-туыс, құда-жекжат, сыбай-сыйлас арасында кезек шақырысқан, қонақасы, түстік жескен, қысқа күнде құс салып, ит жүгіртіп сейіл аулап, ұзақ кештерде әңгіме, жыр тербеп, ән мен күй тыңдаған – көшпенділер өміріндегі жазғы жайлаудан соңғы ең мазаң, ең күйлі мезгіл – қыстауға жаңа орныққан дарқан шақ еді. Жаз басы – мереке болса, қыс басы – қызық. Жазда жау шабар деп кім айтпақ, қыста жұт болар деп кім қайғырмақ. Елдің көңілі жайланып, ердің белі шешілген кез еді.

Атабек ауылы – түбектің ықтасын түкпіріне қонған он бес үй. Меңсұлу – кіші әйелден туған кенже қыз екен. Атабек ақсақал үлкен үй – бес қанат ақ ордада әлі өңін жоғалта қоймаған, жүзінде қайғы табы бар, етжеңді, егде бәйбішемен ғана қалыпты. Шақанды қасынан шығармады. Күндіз табағы, қымызы бірге, кешке төсегі қатар. Жолбарыстың аран аузына

түсіп шыққан сынық білек шымырлай қышынады – жазылуға тақағаны. Бұратыла салдырып, мүлде бос қалып еді. Тері – жарақатсыз, сырты бүтін, бірақ сүйек құлпарша уатылған екен. Әлдеқайдан ат шаптырып алдырған сынықшы жылқының майымен сылап, саусағының ұшымен сипалап отырып үлкен сынық, ұсақ жаңқаларды тегіс орнына түсірді. Содан соң қайың тақтамен орап, байлап тастаған. Енді міне, кәдімгі қол қайта өсіп шыққандай. Тек сәл-пәл ғана қисая біткен сияқты. Ал беттегі, саулай аққан қаны омырауына құйылып, бүтін-тамтығы жоқ, ғаламат қорқынышты көрінген жара осы ауылдағы тәуіп әлдебір шөп май жағып, жапырақ орап емдеген соң, тез қотырланды. Жара, кәдімгі жара. Тек көзінің қиығы алайып, езу еті қаша біткен. “Бәрекелді, жарақат – жігіт көркі” деген Атабек ақсақал тәуба айтып. Алайда Шақан өз жарасының өзгеше тұрпатын анық аңдады. Адам түгілі аң шошитындай кепке еніпті. Ренжімеген. Қайта, сонысы ұнап еді.

Атабек ақсақал әңгімешіл адам екен. Елдің өткені туралы хикаясы, бүгінгі туралы кеңесі таусылмады. Осы, өздері отырған қоныстың ғана тарихы неше кешке жетердей. Ал Шақанның құлағы тыңдағанмен, ойы алыста. Кең өмірге, бұйығы тірлікке біржола беріліп кетем бе, антымнан аттап, аруаққа шет болам ба деп қорыққан. Мұңсыз пенде жоқ, бірақ дәл өзіндей шерлі қайда бар. Жалғыздық, түз кешіп, жеке жортқан жабайы өмір ғана мұның еншісі. Тек құлан-таза жазылуды күтіп отыр. Көз бүтін – бет садаға, қолдан айрылса, бәрінен айрылғаны емес пе.

– Ел иесіз, қой серкесіз, – дейді Атабек ақсақал ауыр күрсініп. – Баспақ, тана – пұл болды, ақылы кеміс – би болды. Ұлыс ұлтарактай іріп, тырнақтының шенгелінде, азулының езуінде кетті. Аға сұлтан деген ұлық шықты, майыр деген бүлік шықты. Кім пайымдап, кім уайымдап жатыр... Ұққан, баққан ерде не қайран бар. Бүгінгің мереке, ертеңің не болар... – деген.

– Арғын-Ата – алты арыстың жағасы, үш алаштың тірегі деуші еді бізді, арқа белің опырылып сынды, аяқтан әл, қолдан дәрмен кетті, ендігі үміт – қалған қазақта, – деген. Алатаудың етегін жайлап, Көкжотадан Сырдың сағасына дейінгі ұлан байтақ аймақты толтыра қоныстанған ел жайын сұрастырған. Шақан жарытымды жауап бере алмады. Айтқан азғана сөзіне ақсақал қанағаттанбаған. Бірақ жас қонағына деген ықылас-құрметі кемімеп еді. – Е-е, төсектен жеріп түз кезер жөнің бар екен, бірақ балалықпен беріден қайырып отырсың, жұртыңа өкпелеуің орынсыз, – деген.

– Тәңірі тағаланың құдыретті пәрменімен жаратылған он сегіз мың ғаламда басы артық бір нәрсе жоқ. Қара жерде қыбырлаған құмырсқадан көк аспанда шарықтаған қыранға дейін, су сүзген балықтан шөл кешкен құланға дейін қилы кейіпті, қаншама махлұқат бар екен, соның бәрінің өз несібесі, өз орны болса керек. Хақ тағала біріне бірін селбестіріп, біріне бірін бақтырып қойған. Бірақ түп иесі – адам. Ендеше, орныңды біл, қарауыңдағы жан-жануарға жазықсыз жапа шектірме. Қожайын екем деп қоқандай берген ақыр түбі қу далада қалар, – деген. – Адам арасында да атадан азған, жолдан жаңылған кісілер ұшырасады, аң алжасса не жорық,

– деген сосын. – Бір жаман естен танды деп елден қалай айнырсың, бір жыртқыш етектен шалды деп жерден қалай безерсің. Бір ауылдан жеріген бар қазақты жат көрер; жерде жазық жоқ, елде кінә жоқ, бар пәле кісісінде, ендеше, заманның ауқымын таны, адамның амалын тап, – деп, тұнжырай тоқтаған.

– Орнында бар оңалар, – деген тағы бір күні. – Кең қоныстың төрт бұрышын кернеп, сары дала, самал тау, шалқар дария – айналасы алты айлық құт мекенін лықа толтырып отырсың, ұрпағыңа қандай жау жәбір жасар. Кие – көпке қонады. Байлық – баста. Жарлылық – жалғыздықта. Тек... ердің еңсесі басылмасын, әйелдің ажары сынбасын. Елу жылда ел жаңа – жаңарып жатқан шағы болар. Жүз жылда қазан – қара боран алда болар. Біріншісі емес, соңғысы да емес. Жаңаның бәрі жаман болса, елден не қалатын еді. Қазанның бәрі қара болса, жерден не қалатын еді. Елің қонысында, жерің орнында. Ендеше, байбалам салма, байыз тап. Бұға берме, бұғананды бекіт. Есінді жи да, еліңді ұйыстыр. Заман бізден озып, сізге жетті. Алысарың аң емес – адам. Күшің білек емес, білікте, білік емес, береке-бірлікте. Түлкінің құйрығы да, бөрінің азуы да мұрат әкелмес, жолбарыстың жүрегі мен жүйкесі, ебі мен қайраты шешер ендігі істі, – деп серпіле тоқтаған.

Шақанның беті жазылды. Қолы бітті. Көңілі жайланды, көкірегі кеңіді. Іші қайнап, жаңа қатер – тарғыл перімен бетпе-бет келетін, күш пен айла, дәт пен ерлік сынға түсетін айқас сәтіне асыққан. Күн құлактанып туған, мұз құрсаулы теңіз үсті сарғыш мұнарға бөккен күндердің бірінде, ұлы сәскеде, есігі айқара түрілген, ошағында қызара шалқып от жанған бес канат ақ орда төрінде, күміс зерлі, үлкен қайың тегенені ортаға алған, қою, салқын қымыз үстінде өзін үш ай бойы бағып-қаққан, қалтқысыз сыйлаған ауыл ағасынан рұқсат сұрап еді. Атабек ақсақал жұдырығы түйілген екі қолымен тұқыра жер тіреп, үнсіз аз отырды.

– Балам, – деген сосын. – Менің төрт түлігім сай – малдан кемдігім жоқ. Жаудан өлген екі ұлдың ізін басып, жеті немере өсіп келеді – жаннан кемдігім жоқ. Бірақ... басым көп, барым түгел дей алмаймын. Жеті емес, жетпіс немере сыяр еді бауырыма. Алты ауыл емес, алты арыс қараса еді ауыма. Мына кең дала жаяудың аяғында кетпес үшін, ана мыңғырған мал жебірдің көмейінде кетпес үшін... алаштан асып туған аруақты ер керек. – Ақсақал ауыр күрсініп, тағы да бөгелді. Содан соң иығын көтеріп, еңсесін жазды, сақалын салалап, үнсіз жымыды. Өз қолымен сапырып, екі шараға да толтыра қымыз құйды. Мұртын сылап, ыдыс шетінен сыздықтай дәм алды да, сөзін қайта сабақтады. – Сені алғаш көргенде жолбарыс перісі Жауқашар атамның аруағы алдымнан шықты ма деп едім. Атаға жете туған сырттан екенсің. Адасып келген жоқсың, құдай айдап, аруақ жетелеп әкелді. Енді менің үйімнен безер жөнің жоқ. Тұрпатың – тумаса да туғандай. Мен сендей ерге әке болуға жарамайтын жаман шал емеспін. Төріме төсегінді сал. Бел балам бол. Асық жілік ұстатып, ат шаптырып той жасаймын. Ақ орда тігіп, атаулы еншіңді бөліп беремін. Ілгеріде қалың керей, артта сынсыған найман – қалаған жерімнен қалыңдық ойнатып, келін түсірем. Ұрпақ, үрімнің өз кіндігімнен өрген

немере, шөберелермен араласып, тең өседі. Асып жатса – менің мерейім, елдің қуанышы. Тәңірі тартқан сыбағаннан безбе. Осы ошақтың басында қал, – деген.

Бұл – Шақанның көңілмен аңдаған, көптен күткен сөзі еді, сонда да тосын естілді, ерекше толқытты. Ойланса, бүгежектеп, бөгелсе, қарияның ырқынан шыға алмасын анық пайымдаған. Шұғыл, әрі асығыс жауап берді.

– Әке, мен асық жілік ұстап, ақ отауыңа кірмесем де, өзімді туған ұлдай көрем. Тек...

Шақан тамағы түйіртпектеліп, сөйлей алмай қалды. Енді болмаса, еңіреп жылап, ақсақалдың аяғын құша жығылардай. Бар айтқанын құп табардай.

Атабек Шақанның көңіл күйін кәміл таныды. Бірақ басқаша ұқты. Сирек ақ сақалды, қызыл шырайлы аққұба өңіне қан жүгіріп, жанарын төмен салып, бөгеліп қалды.

– Әлде... – деді сосын тамағын кенеп, сабырлы, майда үнмен, – бөтен байыбың бар ма... Біздің... – Ақсақал мүлде қызарып кетті. – Біздің Арқа қыздары бұла өседі, ерке келеді... Қылықты, көрікті...

– Жоқ!.. – деді Шақан. Даусы шығып кетті. – Мен... мен татымаймын! Көңілің көл екен, әке. Бірақ мен... мен – құдайдың қарғысына ұшыраған адаммын. Мен... мен тірі кісі емеспін, әке. Молам қазылған, сүйегім көмілген. Айтқам өзіңізге. Енді жазмыштан озмыш жоқ. Қашан жолбарысқа жем болғанша жалғыз жортам. Обалыңызға қалам, әке. Ұл болсам отыра алмаймын, күйеу болсам, көндіге алмаймын. Қайғы арқалатам. Рұқсат бер, әке. Батаңды бер...

– Оралып, алдыңызға келем, – деді ақсақалдан бата алып, риза, қош айтысқан соң, көңілі босап. – Бес жылдан соң. Келмесем... жаназамды шығарып, құран аудартыңыз, әке...

Бірақ кете алмады. Әуелде апта бойы өзінің қысқы күркесінде жатқан. Бәлкім, жаз шыққанша жатар еді. Қашып шығуға – өзгеден емес, өзінен өзі қашуға тура келген. Содан соң тасбақа тон жамылған Көкше-теңізді кемерлеп, шығысқа жол тартты. Жүруінен еруі, ілгерілеуінен айналымы көп болды. Сөгіле ойдымданған күпсек қарда екі-ақ рет із кескен. Бой салып қудаламады. Мүлде тазартып кетсе, несіне қайтып келмек. Көп ұзамай, шатырлап мұз ашылды, теңіз беті сапырылыса толқыған шұбар сенге толып, қырдан жас көде, балауса жусан иісі есті. Күн озған сайын дымқыл ызғар жұмсарып, күн қызуы арта түскен. Қырат жасыл мақпал жамылды. Ойпанды қалың құрақ, биік шалғын басса, жар жағалаған, су кемерлеген сары қамыс көгере тарғылданып, бүкіл әлем жаңа бір кейіпке көшті. Теңіз беті тазарып, түстіктен жылы леп ескен.

Кезекті еруге кештете тоқтаған Шақан таң ата теңіз жағасына шығып еді. Қарсы бетте, созсаң қол жетер, тай шаптырым жерде теңізге сарғая үңіліп, сұғына тоқтаған қылыш жүзді түбекті көргенде қалт тұрып қалған. Бозара толқыған суға түйетайлана құлаған кенересін қалың тал, ұйпалақ қамыс жапқан, орта тұсын сирек бұталы, иір-иір құм басқан түйе мойнақ түбек қиялай түскен күн сәулесімен қызыл сары ұшқын ата құбылады.

Туған өлке Жетісу жерінің қиыр мүйісі. Көрмесе де естіген. Сары-Есік аталса керек. Балқаштың қылша белі. Осы тұста теңіз екіге бөлінеді: батыс жақ – сұрғылт, көгілжім, шығыс жақ – тұнық көк жасыл. Тұщы көл мен ащы көл тар бұғаз арқылы ғана жалғасып жатыр. Теңіз қайтқан жылдарда әлді аттың қос қабырғасына қос арқа қамыс буып, су астындағы жал құмдарды қуалай, қия жол салып, кешіп өтуге де болады дейтін. Кешіп өтуге.

Шақан келген жағына қарады. Дарқан ел. Меңсұлу ауылы. Бет алған бағытына қарады. Ащы сулы өлі теңіз. Аңызға дала. Оң қапталға – қарсы бетке көз тікті. Медиен құм. Аптап шөл. Бірақ туған жермен жалғас. Бұл атырапта Балқаштың суы тұщы. Жағалай жүрсе... шөл де, құм да жоқ..

Шақан мас адамдай сенделіп аз тұрды да, кенет белінен селебесін суырып, асыға қапалақтап қамыс оруға кірісті. Қу ағаш жинады, тал шыбық шапты. Ақыры, бау-бау қамыс буып, арқа-арқа ағаш байлап, біріне-бірін қосып, шағын сал құрады. Жапырақ, бұтағы қалың көк талдан ескек жасады. Түс ауа теңізге түскен.

Су беті тыныш еді. Бірақ әжептәуір ағыс бар екен. Шығысқа, көк айдынға қарай. Жүзгіштігі шамалы Шақан көңілі қобалжығанмен, кері бұрылмады. Қырындай тартып, асыға ескен. Егер ағысқа қарсы күшті жел тұрса, салды айдап, кең айдынға қуса, Меңсұлу ауылының тұсынан шығар едім-ау деген парықсыз ой келді. Ауыл көшіп кетті. Иен жұрт. Иен жағалау. Иен жұрт, иен жағалауда ісініп-кепкен өлік... Тірі болатын еді. Бірге көшетін еді Арқаның төсіндегі қан жайлауға. Отыратын еді боз отауда, ал шымылдық ішінде, Меңсұлумен ойнап-күліп... Тірі. Тірі аруақ. Қары талғанына қарамай, сілтей ескен. Ағыс көңіл түкпіріндегі саламат ауылдан аулаққа қарай қуған құрау-құрау жаман сал шыр көбелек айналып, солға қарай ойыса берді, ойыса берді. Ақыры, түбек тұмсығына ілінбей, ашық теңізге өте шықты. Бірақ бұл кезде ағыс әлсіреген. Тіпті, қарсы жағаға қарай толқыған сырғыма иірім пайда болды. Шақан бие сауымдай уақыт бейнеттеніп, Сары-есік түбегінің бел ортасынан, тымық мүйістен құрғаққа ілінген.

Жағаға шыққан бетте жер құшып, жер емес, құм құшып, етпетінен жата кетті. Өмір! Өмір лебі еседі. Құмның әр түйірінен, судың әр тамшысынан. Көгері бүршіктенген ешкі тал, сарғая құлақтанған камыстан...

Шақан кейінде қалған Арқа бетке қарады. Теңіз жиегі көкбуырыл шудалы, жағал-жағал толқын. Алыс қырда соншалық етене, сұрғылт сағым бұлдырайды. Өзі талақ етіп кеткен дарқан тірліктің елес, көлеңкесіндей. Тамағына өксік тығылды. Іші-бауыры езіліп бара жатты.

Кенет жер тарпып, атып тұрған. Бүгіле бере оқыс ышқынған. Ыза, кек, өкінішке толы шарасыз үн. Ашынған айқай емес, аңыраған жылау емес. Ақыра арылдаған айбат. Жолбарыс үні.

– Угха-угх! Угхх! Аоуңгх! Аунгхх! Угхх!!..

Іле, Балқашты, Лепсі, Қараталды – бүкіл Жетісуды неше мың жылдан бері еркін жайлап келе жатқан жолбарыс қауымына қара түнек ажал төнді.

Тарғыл шерінің әдіс-айласын, мінез-құлқын жетік білетін, болат қайрат, темір жүйке Шақан көп ұзамай білтелі мылтықты тастап, шақпақ тегіршекті, сегіз қырлы жаңа іштесермен қаруланбақ. Бірақ ең басты қаруы – қатерден қашпайтын, ажалдан именбейтін жолбарыс жүрек болатын.

7

Шөнжіктің қызыл тарғыл, мақпал терісі оңай сыпырылды. Алдымен бірі. Содан соң екіншісі. Үшіншісі. Үлкендігі кебістей ғана, қос езуден ит тістері жаңа қылтиған, аузы ашылып, құлақ тесігі үңірейіп, қабырғалары қанталап, омыртқасы шодырая үзілген, бірінен бірі аумайтын, бірінен бірі сұмпайы, шибиген арық үш өлексе – оның да терісі сыпырылған, айқаса қарысқан, сынық сүйем, өткір азулары ырсиған, төбе сүйегі талқандалған басы шодырайып, бұлшықты мойны білеулене түскен, сирақтары тарамыстана сомданып, құйрығы сабаулана ұзарып, ыңыршақ қабырғалары, теңкиген арам денесі тірі кезіндегіден әлдеқайда айбынды көрінген, етек толы емшек безінен сарғыш сүт сыздықтай тамшылаған жалаңаш қаншырдың баурына тасталды. Осылай жатсын. Апта бойы, ай бойы, жыл бойы. Қасқыр жуымайды жолбарыс жатағының маңына. Бірақ шыбын-шіркей бар. Құрт-құмырсқа бар. Солардың жылдық несібесі. Жаз ортасы аумай-ақ күні кеше осы төңіректі әдепкі арылымен-ақ жайқап жүрген аң патшасының саудыраған ақсөңке сүйектері ғана қалмақ. Бір үлкен, үш бала жолбарыс. Енесі ақыра тұрмайды. Ауға шықпайды. Баласы асыр ойнамайды. Күн санап өспейді. Жарық күн нұрын жансыз сүйектер ғана қызықтамақ. Саудыр сүйек. Ал мұның баласының сүйегі де қалған жоқ.

“Көкеее... Һөөкк... Һө-ө-ө...”

“Ойбай... Шақан... құрыдық... құрыдық... Кет пәлекет! Кет! Таста! Таста...”

“Һууа-а-бб!.. Һу-о-оу-у-унн!...”

Шақан-Шері, ол кезде жай ғана Шақан, тіпті қоянжүрек, қорқақ Шақан, жалмауыз жолбарыстың қамыстағы үйге қайтып ораларына кәміл сенген.

Айсыз, жұлдызсыз меңіреу түн еді. Көрдей қараңғы. Көрден де қараңғы. Әлде түн ортасы. Әлде таң алды. Әлде бір ұйқыдан соң. Тыптыныш. Ашық шаңырақтан аспан реңі байқалмайды. Қалың бұлт басқан. Қалың, қара бұлт аспанды емес, жер бетін, жетім, тұл үйді, қара шаңырақты бүркей жапқан. Аспан да, жер де жоқ. Айсыз, жұлдызсыз меңіреу түн ғана. Түннің бір шамасы. Жаралы жыландай шұбатылған, өлшеулі межесінен айрылған уақыт азаппен, әрең жылжиды.

Бір заматта, қалғып, кірпігі айқаса бере, жүрегі дір етті. Төбе құйқасы шымырлап, жон арқасынан суық тер құйылды. Төрде отырған Шақан беліндегі дәндәкуіне қол салып, шақпағы мен оттығын алды. Тізерлей түрегеп, алдында тұрған, биік мосы ағашқа құрылған мылтығының дүмін сипалады. Жылтыр, жұмыр ағаш сұп-суық екен. “Сабыр, сабыр”

дегендей. “Мен барда қауіп жоқ” дегендей. Шақан демін ішіне тартып, сыртқа құлақ түрді. Тып-тыныш. Тек өз жүрегінің атқалақтай соққан дыбысы ғана естілді. Бірақ жалғыз емес еді. Не түндіктен шайтан кірді. Не іргеде дию-пері, жезтырнақ тұр. Кенет үйге бірдеңе сүйкенгендей болды. Ізінше қинала күрсінген дыбыс шықты. Сол сәтінде сарт етіп, сүйкей ұрған ауыр соққыдан кереге шытынап, киіз дырылдаған. Жолбарыс! Шақанның қыр арқасында, үй сыртында тұр.

Шақан шақпақ шағып, майшамды тұтатты. Шақпақ жарқылымен қоса төрт қанат киіз үйді тітіреткен арыл естілген. Жолбарыс керіле түрегеп, бар салмағымен асылса керек, уық омырылып, үзік жыртыла сөгілердей, кереге басы майыса сықырлады. Кісі тұрағына келген, адам иісін аңдаған соң біржола еркінсіген жыртқыш анадағы жалмауыздың нақ өзі екеніне көзі жеткен Шақан бойына тың күш құйылғандай, кең тыныс, қажырлы байсал тапқан. “Кел! Кел бері, жалмауыз!..” – деген дауыстап. Жолбарыс қалт тынды. Өлі тымырсық орнаған. Содан соң есік алды сытыр еткендей көрінді. Шақан қу шырпыны шамға тосып, от алды. Білте тұтатуға әзір отыр. Әлсіз дыбыс оң қапталдан шыққандай. Әлде ауыр ыңыраныс, әлде ызалы ысыл. Не болса да жан түршігер, түсініксіз дыбыс. Анығы – жолбарыс үйді айналып, іште отырған адамды алып жер қуыс іздеп жүр. Шақан өзінің ақымақтығына, тым құрса керегенің екі-үш көзін жалаңаштап қоймағанына өкінді. Енді есік ашқаннан басқа амал жоқ. Бірақ ол үшін жолбарыстың үй сыртында тұрғанын анық білу керек. Қайдан білесің, жүрген ізі сезілмейді. Жоқ, міне. Есік алдына қайта келді. Ышқына өксіп, қалт тынды. Жақтауды тырнап көрді. Содан соң арылдай ақырған. Тапты. Ең жұқа жер, ең әлсіз жер – есік. “Кел!.. Кел, жалмауыз!..” – деді Шақан да ышқына ысылдап. Жолбарыс жарма есікті табанымен салып қалды. Әлде топса, әлде тиек күрт етіп сынған. Бірақ есік ашылмады. Іштен көлденең сырық байланған еді. Бәрі дұрыс, бәрі есеп бойынша. Шақан қара мылтығының білтесіне от қойды. “Кел, кел, қанішер!!” – деді тістене кезеніп. Жолбарыс аршындай ышқынды да, сірә, шегініп серпін алса керек, есікті бар салмағымен соққан. Көлденең сырық опырыла үзілді, жарма қақ айрылып, есіктен лап берген жел лебімен жалп етіп сөнген білте шам сәулесінде сап-сары жолбарыстың жасыл ұшқын атқан әзірейіл көзі, арандай ашылған қып-қызыл аузы, асты-үсті айқаса шаншылған қанжардай жарқыраған қос азуы көрінген, сол мезетте Шақан да шүріппені басты. Мылтық даусын естіген жоқ, қара түнек қақ айрыла тілініп, қу темір ұшынан отты найзағай шашылған сәтте енді мүлде дәрменсіз болып қалған қаруын тастай бере, беліндегі селебені суырды. Селебені суырар-суырмастан лып етіп, бір бүйірге секіріп түскен. Секіріп түсер-түспестен жаңа ғана өзі мылтық құрып отырған мосы ағаштың шатыр етіп сынған, әлдененің дүңк етіп құлаған дыбысын естіді. Ізінше төрдегі жүк аударылды, үй іші опыр-топыр болды. Шақан керегеге арқасын тіреп, бірі қарулы, бірі қарусыз екі қолын бірдей алға созған қалпы, тізесін бүгіп тұра қалған. Төр жақта қоламтада қалған шаладай, көгере ұшқындап, толқи сөніп, жалғыз шоқ көрінеді. Шақан күреске түсер балуандай шабынған қалпы, тұтамдай жылжып, қатерден

аулақтауға тырысты. Көгерген шоқ та толқи қозғалып, соңынан ерген. Кенет Шақанның құлағы тарс ашылды: ышқынған арыл, ақыра зәр төккен айбаттан адамның бас сүйегі қақ айрылардай. Келер мәурітте өкірген үн тұншығыңқы қырылға ауысты. Жолбарыс өкси шашалып барып, қалт тынған. Бұл кезде дәл аяқ астына жеткен жалғыз шоқ та қызара күлгінденіп барып жалп етіп сөнді. Бірақ Шақан селебесін білеген қалпы, босағада тағы қаншама замат табандап тұрған да қойған.

Таң ата көрді. Ауыр қорғасын оқ жолбарыстың сол жақ көзінен тиіп, құлақ шекесін қақырата талқандап өткен екен. Соның өзінде Шақанды алып түсуге шақ қалған, әп-сәтте орын ауыстырып үлгермесе, мойны үзіліп, бел омыртқасы сынып, жыртқыштың астына түседі екен.

Шақан жалмауыз жолбарысты артқы сирағынан сүйреп, топса, тиегі жұлына сынған есіктен әрең асырды. Ақ қар үстіне көлденең салған. Жалғыз ұлын жеген, жас әйелін өлтірген, енді өзін паршалауға шақ қалған жалмауыз арыстай болып, сұлық созылып жатыр. Бар бітісінде ызғарлы сұлулық бар. Енсіз, әрі қысқа қара жолақты, керіскедей қызғылтым сары. Тығыз, майда түгі жаңа атқан таң жарығында, кіршіксіз қар үстінде қалы кілемдей құлпырады. Әзірейіл әдемі болады деп кім ойлаған. Өлі әзірейіл.

Шақан үйді сырттап, жолбарыстың түндегі ізін бажайлай тексеріп шықты. Бір ғажабы, жолбарыс оң жақ артқы аяғын қорғаншақтап басады екен. Ізі онша батыңқы емес. Ақсақ жолбарыс болды. Бірақ төңірек тегіс шиыр. Әуелі алыстан торуылдаған. Содан соң іргеден айналған. Бір емес, неше рет. Өзі отырған тұсқа келіп, қабырғаны тырнаған кезде ғана андапты. Ұйықтап жатса, есік бұзылған сәтте ғана оянбақ екен. Ал келген ізі... Қамыс ығында, арқанда тұрған Жүндікер ат оскырына дыбыс берді. Жануар. Обалын ойламапты. Әлде, алып жесін деді ме. Алып жесін, содан соң жемтік қасында, қамыста жатып қарауылдаймын деді. Ақымақ. Ат, жай ат емес, бәйгеге шауып жүрген ат тістейді, тебеді, дәрмені жеткенше алысады. Алып жеу қиын емес, бірақ серпіле атылу керек, азмаз еңбек, бәлкім, тіпті, әжептәуір арпалыс керек. Ал адам... Тісі мен тырнағы, серпіні мен тепкісі жоқ. Жеңіл олжа. Дәніккен жыртқыш үшін ең оңай жем. Жеді ғой анада...

Шақанның өне бойын дірілді ыза буды. Асықпай, салмақпен басып, үйге кірді. Опыр-топыр қорыс екен. Шашылған, төгілген қан екен. Жинаған жоқ, қараған жоқ. Босағадан кереге басынан үлкен ақ балтаны алды. Жүзі қылпып тұр. Бойындағы зәрлі айбары тарқамаған қалпы теңкііп жатқан жолбарысты екі-үш айналып шықты. Әуелі аязбен қатайып, қарыса бастаған жуан мойынды жаңғырыққа салды. Екі-ақ ұрып, қанды басын ұшырып түсірді. Содан соң артқы аяғын. Добал сирақ тірсек үстінен қиылған. Бірақ балта жүзі қатты бірденеге тиіп еді. Жарк етіп, ұшып түсті. Оқ. Кәдімгі, мылтық оғы. Тек домалақ қорғасын емес, ұштығы болат, сопақша бітімді, өзгеше оқ. “А, жалмауыз!” – деді Шақан тістене дауыстап. – Сауап болған! Өзіңе сол керек еді, сары сапалақ!” Бірақ жолбарысты бұдан ары бұтарламады. Ашуы сап басылған. Көңілін аяныш биледі. Өзіне. Өзінің көз алдында кеткен әйелі мен баласына.

“Мен де өлдім, – деп ойлады. – Сол күні жалмауыз жыртқыш мені де алып жеді. Мен жоқ адаммын. Тәнім сау, жаным өлген. Мен – өлікпін...”

“Ендеше, мені екінші қайтара ажал алмайды, – деп ойлады. – Ажал алса да, жолбарыс алмайды. Жолбарыс алмаса, мен қорқатын ештеңе де қалған жоқ”.

“Мен ештеңеден қорықпаймын, – деп ойлады. – Неден қорқам, қатын жоқ, бала жоқ. Өзім де жоқпын. Мен – жоқпын. Жолбарыс та жоқ болуға тиіс. Еркек, ұрғашысына қарамаймын. Бауырында баласы болса тіпті жақсы. Мен жолбарыстың тұқымын құртам! Мен – жолбарыс жүректі Шақан!”

“Мен бар екем, – деп ойлады. – Бар екем. Көрім қазылған жоқ. Атым өшкен жоқ. Сонда қалай... Жоқ. Мен – өлгем. Мен алдымен баламды, содан соң әйелімді өз қолыммен ажалға бергемін. Көз алдымда жегіздім. Өзім жедім. Содан соң өлдім. Міне, қаралы үй алдында қызыл қаны ақтарылып, басы бір бөлек, аяғы бір бөлек, арыстай созылып жатқан – мен! Шапырашты Шақан! Ал мына мен – түрегеп тұрған, жаны жоқ, сүлдері бар, аты жоқ, аруағы бар – Шақан емес, тарғыл жолбарыс, ендеше, менің атым – Шері!

Қуанып кетті.

“Шері! Шері! Менің атым – Шері!” – деді үш мәрте айқайлап.

Ал Шақан... Шақан марқұмның жаназасын шығару керек. Арулап көму керек...

Әудем жердегі жатаған төбе басында, арманда кеткен Ажар марқұмның жанынан тоң топырақты сүймендеп, таяз көр қазды.

Суық сірестіріп, тоназып қата бастаған жолбарысты анада сойылған тай терісінің үстіне салып, атпен тартып әрең жеткізді. Құбылаға қаратып басын қойды, кесілген аяғын орнына салды, адамша арулап көмді.

Үйге келіп, бар қару-жарағын асынды да, атқа мініп, жүріп кетті. Басы ауған жаққа емес, Іленің ойына – қамысы қалың, жолбарысы мол иен өңірге. Жанкешті тірлікке біржола бел буып, өзіне өзі риза болып бара жатты.

Құтсыз қоныстан бір қонаға жерге ұзаған соң ес жиып, жан-жағына, өзінің бас-аяғына қараса – бәрі бұрынғыша. Кәдімгі адам. Шері де, пері де емес, Шақан. Баяғы Шақан!

Бірақ ер жігіт дәл осы арада қателескен. Шақан болса болар, баяғы Шақан емес. Ол Шақан шынында да қамысты түбекте, төмпешік басында, таяз болса да қайтып шықпас көрде қалды. Кеше қорғансыз шекеден ауыр оқ тиіп, қазаға ұшыраған – Шақанның өзі еді. Тарлан шері де табиғаттың бұла перзенті болатын. Тіршілік заңымен, ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан өмір жорасымен тиесілі несібесін жеп, тоғай аралап, қамыс кезіп, жер басып жүріп жатқан. Кісі жолын кеспеген, адам баласына жамандық ойламаған. Күндердің күнінде түрлене құбылған тарғыл теріге қызыққан бір жауыз баспалап келіп, қапыда жаралаған болатын. Жазылмас жара машықты өнерінен айырған, аштық пен ызалы кек қатарынан қысқан жолбарыс тайғақ жолға түсті, әуелде қорқақтай бастап, әдіс-айламен жеңіп, дәніге келе именбей шауып, тарпа басып, оңай олжа, тәтті тамақ

тапқан – адамның қылпуын шалса жыны құрысатын, кісі етін жеуді әдепкі кәсібіне айналдырған жалмауыз болып шықты. Кек – кекке жетелейді екен, жауыздық – тек жауыздық қана туғызады екен, ендігі кезек Шақанға жетіп еді.

Бойында жалғыз-ақ сезім қалған. Кек! Қан!

Шақан-Шері тымық ауаны, бүкіл төңіректі жаңғырықтыра, қарқылдап күлді.

Ш т а р а у

САРЫ ҚҰМНЫҢ ШАПҚЫНЫ

1

Бағзыдан бағзы, атамнан атам заманда Іле өзені Көкше теңізге қазіргідей күнбатыс тұмсықтан емес, бел ортадан құяды екен. Төбесі көк тіреген Ерен-Қабырғаның қарлы шыңдары мен мұзарт шатқалдарынан өзек жарып, меңіреу Борқора мен жасыл Кетпенді қақ айыра арна салған, ылдиға озған сайын қоры молайып, табаны кеңейе түскен, Алатауды етектей өтерде күнгеі қапталдан жамырай құлаған ағыны қатты, суы тұнық мың сан бұлақ пен ондаған өзеннен күш алып, шалки керіліп, байсал тапқан, жанат Жетісудың күре тамырындай зәмзәм дария жалаңаш шағыл, бұйрат барқан, ен-байтақ Сарықұмды белінен басып, жазираға бойлай келе, әлденеше салаға тарамданады да, кең алап атырауды нуға толтырып, мәуеге бөлеп, мөлдірей төгілген беті, көкжиекпен астасар ұшан су – Сары-Арқаға жонын төсеп, алып шортандай иірілген Балқаштың бауырында әрең тыныстаса керек. Ол кезде дарқан Іленің екі қабағы моншақтай тізілген қорғанды кент екен дейді. Ұрымнан Шынға тартылған, аралықтағы, алыс қиырдағы қаншама жұртты байланыстырған көне Жібек жолы дәл осы тұста терістікпен жалғас жаңа тармақ тауып, аралары бірер күндік, қаптаған қала арқылы теңіз шегіне – Сары-Есік түбегіне барып бір-ақ тіреледі екен дейді. Енсіз Ұзын-Арал бұғазынан қарсы бетке – қол созым жерде көрініп тұрған боз белдеулі жайпаңға қайықпен, салмен өту оп-оңай. Ар жағы – малы ыңырсыған, жұрты күңірсіген қалың ел – Сары-Арқа. Ол заманда Жетісу үздіксіз керуен, тиімді саудамен, самсаған кентімен, құнарлы топырақтан нәр тартқан, қызулы күн мен мол судан күш алған мәуелі бақ, өнімді егінімен, құйқалы қоныста қоралап өрген қой, ен далада қостап жайылған жылқысымен – дәулет, байлығымен ғана емес, інісі іждағатты, ағасы салауатты, ақсақалы абыройлы болған келісті тірлікпен, әйелі бала бағып, еркегі еңбек бағып, әркім өз шаруасын берік білген, аламан атқа мініп жер ұстаған, азамат билік құрып ел ұстаған іргелі ұжымымен, тек өз ішінде ғана емес, кең даланың төрт тарабын қоныстанған аталас ағайындардың бәрімен

ынтымақта болған ордалы елдігімен сәулетті екен дейді. Түптеп келгенде елдің байлығы да, жұрттың құты да Жер-Ананың, Су-Ананың мейіршапағатының арқасы екен.

Аңызға сенсеңіз:

Байлыққа бөккен, дәулетке масайған жұрт құдайын ұмытады. Мейманасы тасыған ел әуелі үлкен орда ішінен кішкене отау тігеді. “Ортақ өгізден оңаша бұзау артық” депті. Мұнысы рас, егер өгіз – кәдімгі соқа тартатын өгіз, бұзау – кәдімгі сүт еметін бұзау болса. Айтып отырғаны әлгі, қара жерді жалғыз мүйізімен көтеріп тұрған Көк Өгіздің өзі болса ше? Сонымен, азғана даудан соң оңаша бұзауға қол жетті. Бірақ күйлі көрінгенімен, сүтсіз қалған бұзаудың бабы табылмайды. Жаңа күтім керек, өзгеше бап керек. Төзім керек, шыдам керек екен. Бөлінбей қалған өгіздерден, тұқыл өгіз емес, мүйізді бұқалардан қорғау, сақтау керек екен. Ең бастысы – бір бұзауға қараған қаншама жұрттың береке-бірлігі керек екен. Оқшау отау, оңаша бұзау иелерінің төрт құбыласы сай келгенмен, дәл осы жағы жетімсіз шығады. Әке мен бала дауласады, аға мен іні жандасады. Ақыры, Көк ордаға батпаған, Көк өгізден именген ежелгі дұшпан оңаша отауға, жетім бұзауға бас салады. Шығыстан құжынай қаптаған қалың қол Жетісудың шегіне енсе де, еліне кіре алмапты. Жұрт жиын, әскер мол. Қарсы шауып, қаржыса айкасады. Елін сақтап, жерін қорғап қалады. Бірақ биіктен етекке төгілген, күн озған сайын іргелене, бекіне түскен жауды қайыра айдап тастауға қуаты жетпейді. Андысқан, арбасқан заман туады. Ақыры, “Андыған алмай қоймайды” деген, дұшпан жаңа бір амал тауыпты. Жын сыбырлады ма, дию кеңес берді ме, қыл мойынға – күре тамырға қол созған. Іле өзенінің тау қыспағынан өтіп, кең аңғарға шығатын тұсынан, сол кабақтағы ойпаң беттен дарияның биік қабағына қарай қиғаштай тартып, әрі кең, әрі терең ор қаза бастайды. Қарулы сан мың әскер ай қазыпты дейді, жыл қазыпты дейді, ақыры, қиялай өрлеген алып тоған – құрғақ, жаңа арнаны дарияның дәл іргесіне әкеліпті дейді. Әкеліпті де, ұлан асыр той жасапты. Той жасапты да, ойдағы елге суық жарлықпен шапқыншы аттандырыпты. Сіздің құдайдан біздің құдай зерделі шықты депті. Сіздің ұлыстан біздің ұлыс мерейлі шықты депті. Күре тамырға лөкет пышақ көлденең тіреліп тұр, жан барда тәубаға кел, аяққа жығыл, құлдыққа көш; жаныңды бер – басың өзінде, еліңді бер – еркің өзінде депті. Жүрекжұтқан жұрт жирене күліпті дейді. Арыстан туған азамат арындап ат ұстапты дейді. Сол жерде күтсін, арада апта өтпей, қан майдан үстінде көрісеміз депті дейді. Күлкі – езде тыныпты, ат – кермеде тыныпты. Елші ауыр сәлем аркалап, кері қайтқаннан соң, бір күн өтіп, екі күн өтіп, үшінші күн дегенде таңертең ұйқыдан оянған жұрт мың жыл бойы шалқып, толқып дәл іргеден ағып жатқан, жүз сан арық, мың тарау кәріз арқылы жалпақ даланы мәуелі баққа ұйытқан, сай саласы, тармақ-бұтақтары бүкіл өлкеге нәр құйған жайқын дарияның мүлде сап болғанын, кеше шүпілдей толқыған арық қуарып, лықи аққан кәріз үңірейе қарауытып бос жатқанын, тас шегенді сардоба түбінде ғана өлшеулі су қалғанын көреді. Дүркірей атқа қонған қалың әскер қуарып қалған жетім арнаны бойлай шауып, уәделі күні

майдан даласына келсе... – о, керемет! – қайран Іле – ұлыс өзегі Іле дария сол жақ биік қабақты қақ жара қазылған, ені кең, табаны төмен жаңа арнаға аунап түсіп, маң далаға – құмды, тақырлы өлі алапқа бет қойыпты... Дұшпан мерейі үстем шықты. Күре тамыры қиылған, даласы қурап, қаласы тозған – елдік емес, тірлік қуар кепке түскен жұрт қаскөй жауға табанды қарсылық көрсете алмайды. Онсыз да шаңы шыққан дала иен қалады, онсыз да қаңыраған қала қирап тозады. Күні кеше ғана неше тарау өзен жапқан жасыл жазира қуара солып, жан-жақтан жеміре жылжыған құм қыспағына түседі. Әлбетте, қылышпен қаржысып, найзамен салысып, жау тепкініне төтеп берген, жұртынан босса да, жалауы жығылмаған біраз жұрт өзен бар жерде өмір бар десіп, дарияның жаңа аңғарына – жалаңаш тақырды көктей өтіп, бұйрат шағылдар мен шұбар барқандарды сөге тіліп, тың арна тапқан, енді Көкше теңізге батыс жақ тұмсықтан тоғылған Іле бойына ірге аударады. Тек бұрынғы құнарлы қоныс жоқ, қаймағы тұтас ел жоқ – қала да тұрғыза алмапты, егін де сала алмапты. Бірақ баланың өзегі талмайды, ердің тынысы бітпейді. Жылқышы-Ата, Шопан-Ата, Ойсыл-Қара, Зеңгі-Баба – төрт түлік мал екен қазақты бар қиыннан алып шыққан. Ендігі жерде аттың жалы, түйенің қомы шешеді көп істі. Тәуба, ырысымыз шайқалғаны бар, ортайғаны жоқ, мал сүмесіне қараған ел бұл жалғанда ештеңеден кемдік көрмейді десетін ақсақалдар. Ал бұл кезде ескі қонысты – қалалы, мәуелі атырау бойын жер астынан өніп, қаптай көшкен қалың құм басып қалған еді.

Ғылымға сенсеңіз:

Шөл өзендерінің мінезі құбылма. Борпылдақ жыныс арқылы жол тартқан дарияның табанына лай батпақ пен қиыршық құм тұнады, екі қабақ жыл озған сайын кемерлене береді, ақыр түбінде, арада әлденеше жүз жыл өткенде өзен арнасы төңірегіндегі жерден әлдеқайда биік болып шығады. Су ерекше қатты тасыған, жер шытынай сілкінген бір заманда, немесе, жарды үңгіп тоздырған басқадай табиғи себептен, әлдебір тұста өзен қабағы жырылып кетеді, сол сәтінде-ақ дария лықси төгіліп, жаңа жол табады, мүлде басқа тарапқа қарай ағады, ескі арна құрғап, ол өңірдегі бүкіл тіршілік өзгереді, табиғат басқаша кепке түседі. Немесе: адам, иә хайуанаттар әлемі табиғатқа кері әсер ететін жағдайлар бар. Қалың ормандар ысыраппен қиылып, өртеліп, біржола жойылады, шөп пен бұта мал аяғында тозады, нәтижесінде жердің қыртысы бұзылады, осыдан соң бүкіл өңірді құрғақшылық жайлайды; егер әлгі орман, тоғайлар шөл мен жазира шегінде тұрса, тамыры сөгілген, тиянақ, тіректен ада жылжыма құм сырғи көшіп, тіршілік атаулыны жалмап жұта береді, жұта береді. Африкадағы Сахара шөлі сияқты, Іленің төрт тармақ, бес тармақ ескі аңғары – бір заманда Жетісудың ең шұрайлы пұшпағы болған Сары-Есік-Атырау да осындай апатқа ұшыраған...

Бізге, яғни Авторға сенсеңіз:

Аңыздың айтқаны – ақиқат, ғылымның түйгені – шындық, екеуі де рас. Күші асқан, мейманасы тасқан Адам Жер-Ананың бетіне таңба түсіреді, тәнін жаралап, тынысын тарылтады, қанын сорып, сөлін сығып, қалқан,

қорғаныштан айырып, кеселді дертке жол ашады. Өткенін бағаламаған, ертеңін ойламаған, тек бүгінгі барын ғана қызықтаған жұрт атыраудың аңын қырғаны да, ағашын тауысқаны да күмәнсіз. Өлшеусіз еккен егіннен жер тозған, есепсіз шашқан судан дария таязыған. Ағысы қайтқан, арыны басылған өзен табанына құмды лай тұнбағанда қайтсін. Тынымсыз тырмалған жерден қыртыс кетіп, құнар қашпағанда қайтсін. Ақыр түбі егін топырақтан жериді, дария арнадан жериді. Өз ісің. Жау келсе де жазық сенде. Жеріңнің азған түрін аңдаған шығар. Еліңнің тозған сиқын таныған шығар. Берекең азаймаса, беренің сөгілмесе, дәл іргеңнен көр қазуға қарымы қалай жетпек, батылы қалай бармақ. Шыққалы тұрған көз, үзілгелі тұрған омыртқа. Бұдан жүз жыл бұрын келмепті. Екі жүз жыл бұрын алмапты. Баспаған. Батпаған. Ендеше, жазық Іледе емес. Елде де емес. Ертеде. Сенде. Бәрімізде.

Пән оқымаған, ғылым тауыспаған Шақан Іленің арнасы ауғанын әлдеқалай естігені бар. Жау шауыпты. Жағаны қазыпты. Өрдегі суды етекке құлатыпты. Ел қоныстан ауыпты... Емескі аңыз. Естіген де ұмытқан. Қай ертегі жадында тұрмақ. Енді ойласа, бәрі қисынды сияқты. Бұдан неше жүз жыл бұрын суалған көне арна табан астында жатыр.

Әуелде жалаңаш шағыл, бұйра барқанды қақ жара созылған қолат аңғарды бітісі өзгеше ойпаңға балаған. Созылыңқы сайды бойлап азғана жүрген соң, көлденеңдей құлаған құм жоталы мойнақтан асып түсіп еді, жаңағы шолақ аңғардың қайтадан қазылып шыққанын, иретіле бұралып, көз көрімге дейін шұбалып жатқанын, керек десеңіз, өзгеше бітімді, суағар ойпаң екенін көрді. Етекке қайта түсіп, бажайлай қарағанда күмәні қалмады: аңыздағы ескі арна.

Екі жақ қабак та айқын бедерленген: көбіне түйетайлана құлаған жарлауыт, немесе бұйралана шошайған құм шоқымен астас қия беткей. Енді бір тұстарда заманында су кемірген, бітеу, қатқыл, тіке қабырға. Топырағы қыртыс-қыртысымен жолақтана шұбартқан биік жар шұрық-шұрық. Шақшақ пен қарлығаш ұялары. Сансыз ұя. Осы, қабырғаны қуыстай үңгіген ұяларда мың сан жұмыртқа салынған, сары ауыз балапандардың шүпірлеген шикылы байсал аққан су сылдырымен астасқан, қылыш қанат, айыр құйрық қарлығаш, бауыры мамық, тамағы үлпек шақшақ су бетін сүзе ұшып, жарды жағалай, қырды көбелей ұшып, ұядағы балаға жем тасыған. Сондай бір дулы, дарқан тірлік болған. Ал қазір суылдаған қанат та, шүпірлеген балапан да жоқ. Үңірейген ұялар ғана тұр. Көбінің аузын жел улеп, көбінің қуысы кеңіп, сондай сиқысыз, өлі кепке түскен.

Жайлы ұя қайда, жапырлаған құс қайда – шалқи төгілген дариядан тамшы қалмаған. Табан асты – жарыла шытынаған сортаң тақыр – әр жерде шоқтана шаңытқан итсигек қана көрінеді, бұл – арнаның темір астауға тірелген терең, ойпаң тұстары. Көбіне-көп жер аласарған, шаң, топырақ, құм басып, арна биіктеген. Мұндай тұстарда алашабыр өмір елесі бар: сабаны шыға қураған сирек баялыш пен шаңыта бозарған жатаған торғайоты көрінеді, сояулана түктенген сұрықсыз қарабарак, жайлы қонысын жаңа тапқан, сойдия тікенеңтенген жантақ пен теріскен

көзге шалынады. Әр тұста жар жиектей шоқ-шоқ қызыл жыңғыл өскен екен. Шөп пен бұта қысқы қар суынан, көктемде, күзде әлдеқалай сіркіреп өткен жаңбыр тамшысынан ғана нәр алатыны, Жер-Ана өз перзенттерінен біржола жеріп, бар тілек Көк-Атада ғана қалғаны айқын аңғарылады. Бір заманда, бәлкім, су деңгейі астыда, арқан бойы төменде ғана тұрғанда қақ ортаға бірнеше түп қатын сексеуіл біткен екен, жер астындағы су біржола қашқан соң ол да аптапқа шыдамай, тұқым-тұяғымен омырыла құлапты, қожыр-қожыр қара томар, жуан, бозғыл күрең, иірімек діндер жансыз ағаш емес, жапырыла жығылған адам – осы өлкені жайлаған, алапат апатқа ұшырап, қырғын тапқан кісілердің қаңқа сүйектері сияқты.

Кеше ғана құм төсінде қалың молаға ұшырасып еді. Бейуақта, дөңес үстінде жалдана қарауытқан сексеуіл тоғайы сұлбаланған. Тақап келгенде ескі, жаңасы аралас, тарамдана сербиіп, тығыз өскен қалың сексеуілден бойы озып, сұғына сорайған, қарауыта үңірейген әлдебір қабырғалар көрінді. Жақындаған сайын көңіл азынатар тылсымды сурет айқындала түсті. Шекесі кетілген, төбесі тесілген, кейде тіпті шаңырағы құлап, астыңғы орамы ғана қалған, қызыл қыштан, ақ кіріштен тұрғызылған үлкенді, кішілі, дөңгелек, қырлы күмбездер; құлағы мүжілген, есігі құлаған, қақ ортадан айрыла сөгілген, қабырғасы қисайған, көбіне жетім бұрыштары ғана сорайған төртқұлақ бейіттер; жер болған қабір, тегістелген молада есеп жоқ. Көз көрім жерді түгел алып жатқан байтақ зират – аруақтар қаласы сияқты. Қаншама заманнан бері жан жуықтамағаны бейіттердің тозған, көнерген түрінен ғана емес, бойлай өскен сексеуіл мен қалың жыңғылдан, сексеуіл мен жыңғылдың молдығынан ғана емес, бытырлаған бұта, қабаттаса айқасқан, тарбақ-сарбақ ағаш, шіріп, тозған қу томардан танылатын. Шақан аруақтар шаһарын бастан аяқ кесіп өтті. Адам ізін, тіршілік белгісін таппаған. Аң мекені, жыртқыштар жатағына айналыпты. Аруақ-шаһар шегінде, тозаңыта батқан сары күрең күннің ақырғы шапағында, бозғыл қырбақ тұзы шығып, сораң тартқан топырақты оя түскен арлан жолбарыс ізін айқын танып еді. Екі күннен бері соңына түсіп келе жатқан жұмбақты жыртқыш. Сақтықты мүлде ұмытыпты. Аруақ-шаһардың терістік шегіне шыға берістегі, қабырғалары қызыл қыш өрнекті, біршама бүтін сақталған сегіз қырлы күмбез іргесінде, дара біткен, бұтақтары тарбия жайылған биік тораңғы түбінде істікке қадаған сүр етті майын шыжылдата отқа қақтап отырғанда есіне түсті. Астапыралда – зират шегіне енгеннен бері неше өліп, неше тіріліпті. Шақан күйіп піскен еттен тарамдап нәр алды да, арқасында байлаулы жүретін, бүгін мүлде жеңілейген жалпақ көн торсықтан бірер жұтып, шөлін қайырды. Ас-су, керек-жарағын арқалап, мылтығын мойнына ілген қалпы тораңғы басына шықты да, айыр бұтаққа жайғасып отырып, ұйқыға кетті. Елес шалмай, түс көрмей, тыныш, әрі қатты ұйықтапты. Таң сәулесімен, шегіртке шырылымен оянды. Керіліп бой жаза бере көзі атыздай болған. Тораңғы түбіндегі құм ұйпа-тұйпа, жолбарыс ізінен көрінбейді. Тарғыл пері түннің бір уағында келген. Биіктегі адамды көріп, шарасыз қалыпта ағашты шыр

айналған. Содан соң Шақанның дәл астына жатып, дем алған. Ақыры, оңай олжадан күдер үзіп, жайына кеткен. Немесе, осы маңда, таяқ тастам, бір секірім жерде жемін бағып отыр. Ғажабы бұл емес, талай жолбарыстың терісін сыпырған, жыртқыштың мінез-құлқы, әдіс айласына жетік Шақанның ешқандай сыбдыр сезбеуі. Биікке шықтым деп соншама камсыз ұйықтаған. Шерінің келгенін көрмесін, тұрғанын, жатқанын андамасын, көкке қарап шыр айналғанда тысырын естімесін, тым құрса күлімсі иісін тануы, қатер белгісін түйсініп, сезуі керек еді ғой! Әлде... жолбарыс емес, жын-пері ме. Жоқ, кәдімгі тарғыл тонның өзі. Ізі сайрап жатыр. Асы аз, суы тапшы Шақан мылтығын сайлаған қалпы, тораңғы басында әжептәуір уақыт отырды. Ақыры, шөл қысып, ыза буып, тәуекелге бекінген. Мылтықтың шүріппесін қайыра ұстаған қалпы, сырғып жерге түсті. Тораңғының қара қожыр, жуан діңіне арқасын тіреп, сыбдыр шықса тарс атуға ыңғайланып тағы біраз тұрды. Сосын сығалап, баспалап, ашыққа жеткен. Шегіншектей жылжып, сексеуіл мен жыңғыл басқан Аруақ-шаһардан қырық қадам ұзағанда екі иінінен әрең дем алған. Енді қатер жоқ. Жолбарыс екеуі тең қарулы. Тең емес. Айдаладан жайратар жасын ұстаған әккі аңшы басым.

Аруақ-шаһарды іргелей із кесіп еді, жолбарыс жайымен адымдап иен қиырға – қалың құм ішіне тура тартқан екен. Әлде ашық ұрысқа шақырғаны. Әлде аулақта бас сауғаламақ. Бірақ елес болмаса, жын-пері болмаса, аңызак шөлге неге шықты? Шақан үлкендер сөзін есіне түсірген. Молалы жерде су бар. Сулы жерде ел бар. Болған. Баяғыда. Бәрі де. Әуелі су көшті. Су соңынан ел кетті. Өлі мола ғана қалды. Әйтсе де жолбарыс мінезі жұмбақ еді. Шақан артына қарайлап аз бөгелді де ізге түсті.

Тарғыл шеріні бұдан бұрын да құмда қудалағаны бар. Өнімсіз тірлік. Сен бір шағылға өрлеп келе жатқанда, ол екінші бір тұрғыдан иектеп, сексеуіл, не жыңғыл көлеңкесінде дем алып, немесе қызылша мен теріскен түбінде баспалап жатады. Сен жақындағанда орағыта жүріп, кезекті барқанға асады. Ұзағысы келмесе. Жаңа ғана ірі аң ілген тоқтықтан еріншек тартса. Әйтпесе, орғи шауып, оп-оңай ұзап кетеді. Үілдеген жел құм бетіндегі қандай таңбаны болмасын әп-сәтте тегістеп жібереді. Тапқыш болсаң іздеп көр. Бірақ қарақұйрық аулауды кәсіптеген құм жолбарыстың өзінің сусыз тірлігі жоқ, қайткенде де өзен аңғарынан, көл төңірегінен көп ұзамайтын. Ал мынау – аңшыны мазақ қылғысы келгендей, мұнарта сарғайған көкжиекке тура тартыпты.

Ауа тымық еді. Аспанда теңгедей бұлт жоқ. Шөлде күн шапақтанбай, қызара толқымай, төңкеріле дөңгеленіп, тез шығады екен. Сап-сары. Найза бойы көтерілмей-ақ көмір мен көрікте балқыған ақ болатқа айналды. Аспанның сұрқы қашып, бозғыл түске енген. Белес-белес, бұйра тарғыл құм беті тіке қадалған күн сәулесінен от алып, толқынды, шіліңгір леп шашады. Мұндай ыстықта есі түзу адам мен аң көлеңке қуса керек. Шақан жолбарыстың көп ұзамасына, әлденендей тораңғы түбіне, не сексеуіл тасасына жатып, тыным аларына күмәнданбаған. Мый қайнаған ыстықта, қапырық көлеңкеде бұйыға маужырап жатқан жолбарыстың талайын атқан. Шеңберлей айналып, көлденендей кесіп қанша шалса да,

із әуелгі, тура терістік бетке тартқан түзу бағытынан жаңылмады. Тіпті, жүрісін жеделдете түскендей. Бұйрат белестерді баса өткен із сұлбасын желсіз жылжыған қиыршық бүркепті.

Ыстық соғып, шөл қыса бастаған Шақан түс ауа осы құрғақ арнаға ұшыраған. Жолбарыс ізінен де осы тұста айрылып еді. Жай ғана із кумаған, із соңынан су іздеген, бостан-босқа қаңғымайтын құм жолбарысы әлденендей көлге, не бұлақ, өзенге бастап апарар деп ойлаған Шақан өзінің иен шөлде қалғанын, таяу төңіректе – үш-төрт күндік жерде ел де, су да жоғын, қиян құм ішінде қаталап өлуі мүмкін екенін сонда ғана пайымдады. Бар үміт көне арнада. Ойпаң тұстарына қақ тұруы мүмкін ғой. Қар суы не жаңбыр суы. Құм арқылы өтетін өзендердің үзіліп барып, қайта жалғасып кететіні болады. Әлдебір жерде сылдырап су ағып жатса несі бар. Ұшан дарияның көне өзегінде бір тамшы нәр қалмауы мүмкін емес. Жолбарыс тегіннен-тегін иенге бет түзеген жоқ. Суат бар. Таяу маңда.

Ескі арна ілгерілеген сайын қуара түсті. Тіпті, табаны таязып, жайдақтана бастаған. Тозған сексеуіл мен шытынаған жыңғылдан өзге сербиген бұта көрінбейді. Шақан жағаға шықты. Толқындала буалдырланған, мұнарта шаңытқан құм теңізінен көз қарығардай. Шетсіз, шексіз. Тіршіліксіз, тұлдырсыз. Сарықұмның қақ ортасы – жан иесіне аяушылығы жоқ, мейірімсіз, шапағатсыз, аңызак шөл, бірлі-жарым адам емес, ордалы ұлыстың басын жұтқан жеміт аран құрдым.

Шақан торсығын сарқа төңкеріп, ең соңғы тамшы суын ішті.

2

Дарияның кең арнасынан ағыс қашқан соң, сай-сала, жылға, жыраларды бойлай тамыр жайған жүз тарау бұлақ түгел тартылады. Бүкіл атырау бойындағы шақанды, қамысты көлдер тегіс кебеді. Қайнаған тұмалар мен шүпілдеген құдықтардың көзі бітеледі. Мөлдір судан нәр, қызулы күннен күш алған қара жер құрғай үгітіліп, шытынай жарылып, сән-көркінен айрылады, тірлік-тынысы тарылып, өң-шырайы мүлде өзгеше кепке көше бастайды. Алдымен бау-бақша, жасыл шөп, гүл-бәйшешек қурайды. Одан кейін тал мен шілік солып семеді. Содан соң өлім кезегі көк терек пен күміс жидеге жетеді. Бойы биік ағаштан жалғыз тұқым – жуан діңі қыртысты, мың тармақ тамыры терең, аңызак шөлге де, аптап желге де төтеп берер темірөзек тораңғы ғана қалады. Барлық жерде емес. Бір кездегі ойпаңдар мен жылғаларда, ескі арнаның терең иірімдерінде. Оның да етегін құм басқан. Бірақ еңсесі түспеген. Бағзы бір замандағы дарқан тірлік елесіндей, қарауыта бой созып, теңге жапырақтары желмен жамырап, өзінің өткенін жоқтап, жалғыздығына налып, бозара сыңсиды. Жалғызсырамас, жыламас жөні жоқ. Төңірегі – тірлік-тынысы, бітіс-болмысы өзгеше, жат нәсіл. Мекені – жаңа кепке енген, жаңа кейіп тапқан жат жер. Токтаусыз, толассыз жылжып, мындаған жылдар бойы өскен, өркендеген, шырайлы тірлік кешкен, енді

қан тамыры қиылып, әл, қуаттан, қорғаныш, қарекеттен айрылған құнарлы, құйқалы өлкені біржола жаулап, қаптай басқан сары құм – кенеусіз, келеңсіз, мархабатсыз сары құммен қоса өндіген жүзгін мен түйесіңір, ақсора мен қоянсүйек, жыңғыл мен сексеуіл... Әйтсе де... Құм топаны көмген, тапалған, тұл қалған, бар сөлі құзар тереңге қашқан Жер-Ана тіршілік нәрін үзбеген соң, бейнет шеккен жарлы болса да, азап шеккен жалқы болса да тамыр тартып, жапырақ жайып, ұрпаққа-ұрпақ жалғап, ғасырдан-ғасыр озып, күн кешіп келеді...

Аспан мұнарта айналып, жер сағымдана қызып, ауа өкпе өртер ыстық, тыныс буар қапырық, қоймалжың, әрі құрғақ буға айналған сәске түс әлетінде шөл қысқан, тілі ісіп, бар тамыры тарылған Шақан терең арнаны бойлай біткен тораңғы тоғайына жетіп жығылды. Ес пен түс, өң мен елес арасында қыбырсыз, қимылсыз ұзақ жатқан.

Қалтырай сыбдырлаған бозғылтым, теңге жапырақтар қоңыр самал желпиді. Ауа кең, жерде салқын сыз бар. Шулыға кепкен қан жылымық ағыс тауып, құрысқан тері, қатқан тарамыс, құраған талшық атаулы дымды нәр тартқандай, жанары буалдырлана ашылып, өн-бойы салыға сергіген Шақан әлдебір кезде қос қолдап жер тірей бас көтерді. Қарсы алдында жылан көздері сығырая мөлиіп, шұнақ типыл құлаққа жете сыналай айрылған, қарыс сүйемге жуық, кеберсі, қу жағынан қос айыр, қызғылтым сары, ұзын тілі жалаңдай сумаң қағып, тұрқы сала құлаш, жуандығы бура мойнындай, тарғыл келес тұр екен. Кәдімгі, шөл иесі – жақын туысы шегіртке, аталас бауыры жылан, алысырақ ағайындары бақа-шаян, тышқан – тінтінектеп күн кешкен жәндік атаулыны түгел алып жейтін, тынымсыз қарақшылық құратын алып кесіртке. Өзі тіршілігінде талай көрген, кісінің қылпуын шалса болды құм боратып, тұра қашатын сұмпайы мақұлық. Желкесі күжірейіп, тамағы бүлк-бүлк етіп, сынап қарайды. Әлде бұдан бұрын адам көрмеген. Әлде дымы құрып, жалпасынан жатқан жалғыз жаяуды қатер санамайды. Шақан аяғын жиып, еңсесін жазғанда білеу құйрығы шұбала шиырылып, көн қабыршақты қызыл тарғыл арқасы дір етті де, сұрғылт шұбар бүйірін солықтай соғып, бақайшақтары құмға кіре, төрттағандап тұра қалды: “Неше күндік азығым...” Кенет Шақанның күлкісі келді. Жолбарыс батпаған батырды жыбырлаған кесіртке алып жейді. Қызық емес пе. Шынында, мына келес өзін неше күнде жеп тауысар екен?.. Ыза болған. Тамағы кеуіп, тілі оратылмай тұрса да, көмекейден әрең дем тартып, айбаттана ақырды. Ақырғанға ұқсас дыбыс шығарды. Төрт аяқтай секірді ме, әлде ұзын, білеу құйрығымен серпілді ме, қызыл тарғыл келес астындағы құмын бұрқ еткізе шашып, атқи қашқан. Ақымақ. Ақымақсың деді Шақан өзіне өзі. Жаңа сонша үрейленбей, бойын үйретіп, аз-маз алдарқатсаң ғой, таякпен ұрып алатын едің. Содан соң күре тамырын қиып, қызыл қанына тоятын едің. Көн қабыршақты келесте қан болса. Қан. Кесіртке қаны. Шақанның көзі қарауытып, жүрегі лоблыды. Кесіртке қаны аузына желімдей жабысып, ішкі, сыртқы бар ағзасын былғағандай. Созалаңдап, орнынан әрең тұрды. Мүмкін су бар шығар. Иретіле шатқаяқтап жүріп кеткен.

Самалды, көлеңкелі тораңғы тоғайының аумағы ауыл қотанындай ғана екен. Бір жағы – жіңішке саршұнақтардың іні шұрық-шұрық тескен, түйетайлы, биік жар. Екінші жағы – қураған текесақал, қараматау өскен, кей тұста бұратыла шиырылған жолақ құммен астасатын сортаң тақыршақ. Ал тоғай іші қата семген құмдақ топырақ еді. Бір тамшы су жоқ. Судың нышаны жоқ. Қазса... неше құлаш жерден су шығар еді. Неше күн қазбақ, немен қазбақ...

Күн екінтіге ауыпты. Бірақ өзгеше тымырсық көрінеді. Жер мен көк демін ішіне тартып, күңірсіген ауа көкірекке зіл батпан салмақ түсіргендей. Шақан қарсы бетке – аспаны кірлеуіт, бозғыл күрең, жер мен көк арасында тұлдыры жоқ терістік шығысқа көз салып еді. Көкжиектен қылтия будақтап, ірімшіктей ақ сары бұлт көтерілді. Жалдана ширатылып, жоғары өрлеп барады. Өрлеген сайын аумақтана, айдындана түсті. Аздан соң жайыла тарап, жарым көкжиекті жапқан. Төңкеріле аударылған, толқына тулаған астыңғы қабаты лайсаң қара қошқыл, бүктеле шумақталып, серпіле суырылған, деме-демде биікпен таласа шалқыған үстіңгі жағы отқа түсіп шыққан жез қаңылтырдай қызғылтым бурыл түске енген, кенеусіз күш, тегеурінді екпінмен лықи төгілген ғаламат бұлт жарым дүниені булықтыра басып, гуілдей азынап, уақыт озған сайын жақындап келе жатты. Шақанның құлағына саршұнақтардың бей-берекет шақылдасқан дыбысы жеткен. Оларға жауап ретінде шөл торғайының әлсіз, үрейлі шикылы естілді. Әлдеқайдан қара ала қанат көк тағанақ ұшып келіп, тораңғының қалың жапырағының арасына сүңгіп кетті. Анадайдан, кәрі тораңғы түбінен дүңкие домаланған құлақты кірпі тонқандай жүгіріп өтті. Аяқ астынан шыға келген жұмыр бас, жасыл кесіртке құйрығын шиыра шошайтып сәл тұрды да, кенет төрт аяқпен бірдей бората құм қазып, суға батқандай жоқ болды. Мана жансыз ағаштан бөтен тірлігі танылмаған құмды шөл жау шабар алдындағы көшпелі ауыл сияқты, абыр-сабыр кепке түсіпті. Шақан сонда ғана айқын таныды. Құм дауылы. Құм дауылы келе жатыр.

Гуіл жақындай түсті. Төбедегі күн оқыс тұтылғандай, аспан қарауыта үңірейіп, төңірек түнекке батты. Сол сәтінде-ақ жер-дүние шулай азынап, ауаны қызыл күрең түтек көмген. Пана іздеп қалыңға қарай қашқан Шақан қосарлана біткен, жуан, биік тораңғының түбіне әрең жетті. Сол сәтінде-ақ жын-перінің ордасы қалың пердемен қалқалағандай сезінді. Таяқ тастам жер көрінбейді. Қу жапырақтар қалбалақтай жүзіп, ұсақ құм түйіршіктері үйіріле ұшып, бетті, қолды шымши ұрғылап жатыр. Бірақ түтек те, дауыл да жоқ. Құм ойранының бар салмағын көтеріп алған, мұндай апаттың талайын басынан өткерген тораңғы тоғайы – алапат толқын ұрған, асты үстіне төңкерілген долы теңіздің жан жағынан күрке жартастармен қоршалған тымық қойнауы тәрізді. Аздан соң ағаш басын тербей шулаған жел үніне, төңіректі тегіс тұмшалаған, уақыт озған сайын қалыңдай түскен тылсым түнекке бойы үйренген Шақан еркін дем алып, тораңғының жуан, қара қожыр діңіне арқасын сүйеп, көкке мойын соза, көзін жұмып, сұлық отырды да қойды.

Мәңгіре мүлгіп, көзі ілініп кеткен екен. Селк етіп оялды. Түннің бір уағы. Немесе кеш әлі батпаған. Бәрібір. Қараңғы. Қоюлана түскен, тұтаса түскен дүлей қараңғылық. Тораңғы басы шуылдап, жел азынап тұр. Құм бораны күшейе түскен сияқты. Шақан қайтадан көзін жұмды. Көзін жұма бере тағы да селк етті. Атып тұрған. Бұл жолы анық. Бетін сипалап еді. Қолы дымға тиді. Жаңбыр! Сап-салқын, ірі, ірі болғанда бұршақтай жаңбыр тамшысы. Шақан қармалай сипанып, ашыққа шыққан. Шығаршықтастан қаңғалақтай шайқалып, кері шегінді. Қойын-қонышы ыстық құмға, әлі ыстық, жай ғана ыстық емес, шыны ұнтағындай өткір, жан тітірентер сүйкімсіз қиыршық құмға толып кеткен. Құлақ, мұрны кептеліп қалса керек, ал аузы шықыр-шықыр етеді. Қайдағы жаңбыр. Мұндай аптап шөлде жаңбыр жауа ма. Жаңбыр емес, топан төгілсе жерге түсе ме. Шақан қалыңға қайта кірді. Бірақ жаңағы, егіз өскен жуан тораңғыны таба алмаған. Түбінде мылтығы қалып еді. Мейлі. Сипалап жүріп, басқа бір жуан ағаш ығына жайғасты. Аузы толған шыны құмды құрғақ, үлкен, үлкен болғанда сиырдың тіліндей, жансыз тілімен қанша толғаса да тазарта алмаған. Ақыры, тісі шықырлаған, ұрты толған қалпында тағы да мәңгіріп ұйықтап кетті. Есеңгіреген қалпы, тозақтың қақ ортасында, жынның ойнағында жатқандай, мәңгүрт хал кешкен.

Сап тыныштықтан оялды. Тамыр тарылып, құлақ шулаған, тыныс бітіп, дене салыққан қатерлі тыныштық. Дауыл да, боран да жоқ. Лүп еткен леп білінбейді. Төңірек көз шағылар жарық. Дөңгелене толысқан аппақ күн найза бойы биікте тұр. Жер әлемді қуыра шыжғырып барады. Азан емес, тал түс кезіндегідей. Ешқашан батпаған, бетін көлеңке шалмаған. Сәт озған сайын қызуын күшейтіп, бозамық жалын шашып, неше жыл, неше ықылымнан бері шақырайып тұра берген. Бар ғаламдағы өмір анасы күн құмды шөлде тіршілік атаулының жауы екен. Бұған қарағанда кешегі түнекті дауыл жанашыр досың сияқты. Тым құрса шыжғырмай, тірідей қақтамай өлтіреді ғой.

Шақан сандала қалталақтап жүріп, мылтығын әрең тапты. Тапқан беті бүктетіліп отыра кеткен. Сол сәтінде бетіне салқын тамшы тиіп еді. Шақан тер деп ойлаған. Өлім алдындағы ең соңғы ащы тамшы. Қан кеуіп, бар тәнің қурай бырысқан шақта да тер шығады екен. Ажал тері. Жағын сипай бергенде қол сыртына тағы бір тамшы тамды.

О, тәңірі! О, қасиетті тораңғы! Қара қожыр қабықты жуан діннің кісі бойы жердегі томпақтана біткен безінен ақ мөлдір сөл тамшылап тұр екен. Тораңғыны құшақтай екпеттеген Шақан дымдана жарылған қабық арасынан сынаптай жылтырап шығып, көз жасындай домалана үзілген өмір нәріне ауыз тосты.

Білмейді, әлде сүт пісірім, әлде бие сауым уақыт өтті. Шөлі қанбаған, керісінше, қаталай түскен, бірақ тамағы жіпсіп, ұрты дымданған Шақанның дымы құрып, тізесі бүгіле берді. Жүрелей отырған. Ауыз ашулы – көкте. Енді тәңірі тамшысы да нәрлене, молыға түскендей. Үзіле мөлдіреп, тынымсыз құлап жатыр. Тырс етіп кебір тілге түскен, ыстық діріл қуа тамаққа қарай жылжыған әр тамшы денге қуат, қанға тыныс

әкелгендей. Шақан созыла босап, қолын жастанып, тораңғы түбін орай үйірілген тығыз, әрі жұмсақ құм үстіне шалқалай жатты.

Бір кезде көзін ашса, зәулім биіктегі теңге жапырақтар тасасынан көктей озған сәуле тіпе-тік, өткір екен. Талтүс. Енді өлмейді. Бір заматта тораңғы басы көлеңке тартты. Қатерлі көлеңке. Кеш. Тағы қаншама уақыттан соң төбеден жұлдыздар сығалады. Қыр сәулелі, ірі, аппақ. Артында не тұрғаны белгісіз қараңғы түн.

Әл жимаса да, ес жиған, бүгіні мен ертеңін анық байыптаған Шақан таң атқанша жатса да шөлі қанбасын ұқты. Шөлі қанса да ажал араны жақындай түспек. Қаталап өлген мен аштан өлгеннің қанша айырмасы бар. Ай бойы, жыл бойы жата алмайсың ғой бұл жерде. Ертеңгі аптапты күтпеуге, тезірек жолға шығуға, бойда қуат барда алға ұмтылуға бекінді. Басқаша амал да жоқ еді.

Ширақ қимылмен орнынан тұрды. Тек... қалай қарай жүруі керек? Келген жолы – анық. Үш күндік шөл. Көлденең кесіп Ілеге жеткенше тамшы су жоқ. Өлесің. Жол қандай анық болса, қаталап өлерің де сондай анық. Алдағы жол... ол тіпті ұзақ. Он күн. Бәлкім он бес, жиырма күн. Кепкен арна. Аңызак шөл. Ол да өлім. Әйтсе де мүлде сәулесіз емес. Бейтаныс жер, сырмінез өңір болғандықтан. Шақан жіті адымдап тораңғы тоғайынан шықты да, үңірейе қарауытып тұрған арнаны бойлай, төмен құлдап жүріп кетті.

Күн арқан бойы көтеріле, жер-дүние шайқала толықсып, сағымдана балқи бастағанда биік арнаны көбелей құлаған төрт-бес түп тораңғы көлеңкесіне аялдады. Әр ағаштың түбіне бір барып, қаншама тіміскілесе де көзіне ештеңе шалынбады. Пышағымен тораңғы тонын жарып, тым құрыса дымданған белгі берер ме екен деп қаншама тұрды. Жоқ. Шақанның өмірін, бәлкім, өмірін емес, азабын ұзартқан нәрлі ағаш артта қалыпты.

Күн еңкейе жүріп кетпек еді. Басы зеңгіп, өне бойы қорғасындай ұйып, орнынан тұра алмады. Аңызак леп кешкі салқынмен алмасып, төңіректі тегіс түн лебі – ажал лебі жайлағанда әрең көтерілді. Алға – тек қана алға жылжуы керегін, сүйектері саудырап төгілгенше жүре беруі қажетін кәміл ұққан.

Айсыз қараңғы түн. Екі қабағы үңірейе өңкиіп, табаны бозара созылған кең арна. Жаһаннамаға бастайтын даңғыл сияқты. Әр жерде бытырай сербиген сексеуіл – қаншама жылдан бері мұның жолын тосқан аруақтар. Итсигек екені, жантақ, теріскен екені белгісіз, төмпешіктене үдірейген – мұны осы қиян құмға айдап әкелген жын-шайтан. Рабайсыз, қазанның түп күйесіндей қараңғы аспандағы суық жылтыраған жұлдыздарға дейін төңкеріле айналып, шәт-шәлекей араласып кеткен, айнымас темірқазық қана қақ маңдайда мүсіркей жымыңдайды.

Кейде тұзы бұрқыраған сортаңды, кейде, пышырай жарылған тақырды, көбіне жыланжондана үйірілген құмды басып, бірқалыпты, тоқтаусыз жүрген Шақан таң ата жер бедеріне әлденендей өзгеріс енгенін аңдады. Бұл кезде арна таязып, көлденең құм жоталармен бітеле бастап еді. Шақан өзеннің (бір кездегі өзеннің) оң жақ қабағынан, құланиектей

бозарған жарық сұлбасында созыла үйілген, өркеш-өркеш бірдеңеге көзі түсті. Өзі құмда ұшыратқандай бейіттер ме деп еді. Тағы біраз жүрген соң, енді сол қабақтан, жаңағыға қарағанда шағындау, өркештене құлазып жатқан, бітіс-болмысы айқын, құм төбелерден мүлде бөлекше, аумағы ауыл орнындай ескі дөмпеш көрінді. Түстік бұрышы қырлы, тіпе-тік екен, жаңа шапақтанған күн нұрымен қызара толқынады. Қабырға. Адам қолымен қаланған әлде қорған, әлде зират қабырғасы.

Өзен арнасы қайтадан төмен түсті. Алдынан тағы бір түсініксіз сурет тартылған. Кеше мән бермеп еді. Құрғақ сала кейде оңнан, кейде солдан ойыла кертіліп, төменгі беті биік, жал топырақты тарам шығатын. Енді мүлде айқындалып көрінді. Тоған – даладағы егінге су түсіретін алып тоғандардың көмейі екен! Мұның өзінің аулы Талғар, Алматы мен Қаскелең өзендерін жиектей қазып, арық тартатын да, тары суғаратын. Ал мынау – әрқайсысы сондай бір-бір өзенге парапар кең тоған!

Соңғы күндері көзбен көргендерін санамен салмақтамапты. Енді демін ішіне тарта таңырқады. Шөл қысып келе жатса да. Қаны ұйып, басы зеңгіп тұрса да. Ертегі... бала кезінде естіген ертегі еліне жетіпті. Бәрі рас болғаны ғой. Бәрі рас... Әкесі айтып еді. Іленің ескі атырауы құтты қоныс екен, құжынаған ел, бықыған мал екен деп. Атабек ақсақал айтып еді. Біз Жетісу мен Жайықты, Сыр-Дария мен Сары-Арқаны – жарым дүниені алып жатқан дарқан даланы керней толтырып отырғанда... пай-пай, кім сенер, сондай да сондай болыппыз... деп. Тындап отырсаң... күн – мейірлі, жер – шырайлы, ер – әлді, су – нәрлі... су... бір жұтым су... бір тамшы... жарты тамшы... күн... қуыра шыжғырып барады. Қан шулықты... Бас – темір. Аяқ – ағаш. Темір балқып барады. Ағаш қатайып, ауырлай түсті. Әлде керісінше. Бас – ағаш. Аяқ – темір. Ағаш лап етіп өртенеді. Темір – қаықтай қағылып, құмға сіңеді. Өзімен бірге Шақанды да ала кетеді...

Шақан кешке жетпесін анық білді. Жүрсе де. Жатса да.

Қадам қысқара берді. Неше рет сүрініп тұрды. Әйтеуір мылтығын тастамаған. Жастанып өледі. Жатса... Тыныш қана ұйықтап кетсе...

Арна тақырлана түсіп еді. Тіпті, құмды лай тілгілеген ағыс ізі бар. Көктемгі қар суының, әлде, кездейсоқ жауған нөсердің ізі. Мұндай қуара тұлданған шөлге қар жауады, жаңбыр тамады деп ойлаудың өзі қисынға келместей. Бірақ анық. Арна табаны көктемде – биыл болмаса былтыр, алдыңғы, одан арғы жылы, немесе бұдан он, жиырма жыл бұрын, әйтеуір бір заманда су іркіліп, батпақ болған, артынша шақырайған күн қызуымен быт-шыт жарылып, қылтанақ шықпас қу тақырға айналған. Жауын жауғаны, су келгені қызық болғанмен, дәл осындай жерде өлу қызық емес. Шақан өзінің күн қақтаған, тарамысы үзіліп, бырдай шашылған ақсөңке сүйектері көктен құйылған, жылға, сайлардан құлаған, әлдеқайдан пайда болған мол су ішінде – өзі тірі кезінде бір жұтымы табылмаған, қарғыс атқан қырсық су ішінде шөлі қанып, қалқи жүзіп жүргенін ойша елестетті. Қызық. Бұл да қызық екен. Қаркылдап күлді. Күлдім деп ойлады. Бірақ желімдей жабысқан ауыз ашылмаған. Құрғақ, құрғақ емес, бырыса кеуіп қалған жансыз көмейден күңгірт қырыл – төрт

аяғы байланып, өткір пышақпен бауыздалған малдың тәсілім дыбысына ұқсас бірдеңе естілген.

Шақан жиекке шығып, көлеңкеде – таяу маңда тораңғы көрінбесе, сексеуіл түбінде, сексеуіл болмаса, жыңғыл, жыңғыл болмаса, жантақ, жантақ болмаса... ештеңе болмаса... әйтеуір ашық жерде, мына көр табанынан, кең даланы, іргелі ұлысты сусыратқан, сан мың халықтың түбіне жеткен, енді мұның да басын жұтуға ыңғайланған опасыз арнадан аулағырақ өлуге бекінді. Әлде қазіргі тышқан ізі, әлде бір замандағы су торғайлардың ұясы, шұрық-шұрық тесік, кей тұста қуара қабақтанған, кей тұста түйетайлана аласарған жарға қарай жүрді. Ыңғайлы жер тауып, еңбектей тырмысып, кең дүниеге шыққан.

Шыққан бетте кеудеге мөлдір леп ұрды. Көл! Кәдімгі көл! Жағасы құрақты, сирек қоғалы. Суы бар, су болғанда адам ішетін сұйық, тәтті суы бар көгілдір көл. Дөңгелене біткен, ұзыншақ. Бір жақ ұшығы көгере бой түзеген қалың тораңғы. Самалды, саялы, сұлу көл. Мұнарға асылып, толықси тұнып тұр.

Шақан кеңкілдеп күлді. Әлде жылады. Жоқ, күлді. Аузын ашып, өкіре дыбыстап тұрып. Күлмегенде. Аяқ астында қаншама су жатыр. Ай жатып іш, жыл жатып іш. Айлап ішсең, жылдап ішсең, ғұмыр бойы ішсең таусылмайды. Тауыса алмайсың. Іше де алмайсың. Өйткені көл жоқ. Су жоқ. Сағым. Сағым ол. Сорлы-ы, сорлы-ау, шөлдегі сағым. Ғайыптан шықпаған, елестен тумаған. Бар. Дүниеде бар көлдің суреті. Бірақ ол көл қырық күндік жерде... Қиямет қайымның қыл көпірінің ар жағында. Солай, Шақан-Шері!..

Кенет көгілдір көл толқи тербетілді. Бұйрат жоннан бір үйір құлан шұбыра төгіліп, суға жақындап келеді екен. Құлан болғанда да ерекше. Аяқтары құрықтай ұзын, жіңішке, сұрғылт белдеу, үзік-үзік. Жондары жоталы, қабырғалары биік, шолақ жалдары ауамен астаса желпінеді. Ең алдындағы, үйірден озғындай шыққан келте құйрық, құмық бауыр құбақан айғыр ойқастай көлденендеп, алдын, жан-жағын шолды да, аршындай желіп, көлге тура түсті. Соңынан бүкіл үйір – тай, қодығы аралас он бес-жиырма құлан тегіс суға бас қойған. Тұнықтан бойлай ішіп, еркін сулап жатқан құландардың үстіне бір қора қарақұйрық құлады. Жапырлай қаптап, тізіле су сүзген қалың қарақұйрық көлдің бір жақ бетін бурыл бояуға көмген. Кенет көлдің екінші жақ шетінен соңына үш шөнжік ерткен таудай жолбарыс көрінді. Балпаңдай басып, жиекке тақаған да, көкке бауырын төсеп, жата кеткен. Шөнжіктер кимелей асығып, суға түсті...

Шақан қалт тоқтады. Өзінің жүгіріп – шайқалақтай толқып, өкпесі өшіп, дымы құрып, алға қарай еңкендеп келе жатқанын сонда ғана аңдаған. Қолында мылтығы жоқ. Бірақ жолбарыс та жоқ. Көл де жоқ. Қаптаған қоңыр да жоқ. Бәрі елес. Шақан еміне ұмтылды. Тонқалаң аса, құм қаба жығылып, қайта тұрғанда құландардың қырға көтерілгенін, қарақұйрықтардың да біртіндеп суаттан шығып жатқанын көрді. Ал жолбарыс көбейіпті. Үлкенінің өзі әлденешеу. Бірақ әп-сәтте айналып өтер шағын көлдің екінші жақ бетіндегі анда шаруасы жоқ, олар да сулап,

салқындап жатыр. Көзі тұманытып, буын-буыны босаған, екі иықтан, жон арқадан, қақ төбеден – бар жүйке, тамырдан неше жүз батпан салмақ езіп, дымы құрыған Шақан ышқына түрегеп, бірнеше қадам басты, етпеттей жығылып, еңбектей жылжыды, қайта тұрып, тағы жығылды. Бір кезде манадан бері көз алдында, тымық ауада асылып тұрған көлдің құлдырап төмен түскенін, бірақ жоғалып кетпегенін, кенересі айқын сызылып, суы толқына буланып, еңісте – қарсы алдында жатқанын көрді. Сағым емес. Елес емес. Түс емес.

Шақан сенді. Алда көл жатқанына. Осы жаңа ғана сол көлден қаншама қоңыр аң суаттағанына. Өзінің соның бәрін көргеніне. Қазір де шын көрініп тұрғанына. Бір-ақ нәрсеге сенбеген. Өзінің тірі екеніне. Мана, құрғақ арнадан биік қабакқа шығар сәтте жан тәсілім қылса керек. Содан соң алдынан (о дүниеден) мол су ұшыраған. Шыны сол. Өлген. Құр сұлдер, қу аруақ. Ақыл, ес жоқ. Дәрмен, дауыс жоқ. Аяқ, қол, кеуде мен бас жоқ. Тек ине жасуындай сәуле – жан сәулесі ғана бар.

Тұрды ма, жүрді ме, еңбектеді ме, домалады ма – білмейді. Су – асты құмдауып, сәл жылымық суды, кәдімгі, қолмен ұстап, көзбен көруге болатын, сұйық, ауыр, мөлдір суды шалп еткізіп, етпеттей жығылды. Басын батырып, тұншыға шашалып, қомағайлана жұтты. Әуеп деп дем алып, қайтадан батты. Сүңгіп ішті, қылқылдата ішті, сораптап ішті. Белден аса жалдаған қалпы, бар киімін сыпырып, бүкіл денесімен ішті. Шөлі қанбаған. Қарны қампып кетті. Іші сыздап, кеңірдектей ықылық атты. Бәрібір шөл. Ындын құртып, аңқа кептірген, дария, теңіз тілеген жеміт шөл. Шақан тереңге бойлай түсті. Көл табаны қиыршық екен. Салқын. Түбі тұмалы көз сияқты. Шұғыл тереңдеді. Бойына күш құйылған Шақан сүңги малтып, су бетіне қайта шықты. Көзі шырадай жанған.

Дәл осы сәтте – дүние бұлдырай сұлбаланып емес, бар бітіс, бояумен айқын бедерленіп, нық танылған шақта тура қарсы бетте – арқан бойындай ғана жерде, тықыр құрақты жайпақ жағалауда бірі шоқиып, бірі жер бауырлап, енді бірі көлденеңдей созылып, қатарынан үш жолбарыс жатқанын көрді. Үш үлкен жолбарыс. Әріректе, шалғынды көгалда әлде үшеу, әлде төртеу – бір топ қара құлақ, қызыл шөнжік алысып ойнап жүр.

Шақан қалт тынған. Шегініп, сырт айнала бере, қайтадан жолбарыс жағалауға бет бұрды. Қияс шіркін әдетте арттан шабатын. Бір емес, үш жыртқышқа қатарынан желке тосу – өзінді өлімге байлағанмен парпар... Мұнысы да өнімсіз әрекет екен. Қапысыз катер аузында тұр. Ен қамыс ішінде, жолбарыс жымында адасқан лақтан дәрменсіз. Әйтсе де шалқалай жүзіп, ажалды жағадан аулақтауға тырысты. Ептеп алыстай берді. Кенет мойнына ұп-ұзын, сұп-суық бірдеме оратыла соққандай болды. Су жылан ба деп сескене шошып еді. Дәл қасынан суға қарыс сүйемдей батқан ұзын, сұлу денесі толқына тербеліп, сары жолақ, тығыз, мақпал түктері жайыла құбылып, тайдай жолбарыс жүзіп өте шықты. Мөлдір суды қак айырып, тұмсығының ұшы ғана көрініп, бір қырын тартып барады. Шақан тереңге шым батып, қайта шыққанда жолбарыс та қарсы жағаға – самалдап, жайбарақат жатқан ағайындарына қарай бұрылып еді. Шақан

қарбаңдай жүзіп, қара жерге аяғы әрең тиді. Бар ісі бос далбаса екенін сонда ғана ұқты. Аумағы әудем жер, алақандай ғана көл пана да, таса да бола алмайды. Жолбарыстар жүзіп те, айналып та өте алады. Қашса қуып жетуі тіпті оңай. Шақан жағаға тақаған қалпы, су ішінде отырып, әртүрлі амал ойластыра бастады. Ана шетте биік тораңғылар өсіпті. Қазір судан шыға жүгірсе, жетіп үлгереді. Үлгермеуі де мүмкін. Үлгерсін. Биік ағаш басында апта отыра ма, ай отыра ма. Әлде түрегеп, ештеңе көрмегендей, салмақпен аяндап, аулаққа – ен далаға тура тартса қайтер еді?..

Жағадағы жолбарыстар Шақанның басын көп қатырған жоқ. Әуелі судан шыққан қызыл тарғыл, зау шері дүр сілкініп алып, шұбала аяндап, қырға беттеген. Одан соң екіншісі тұрды. Одан соң үш шөнжігін соңынан ертіп, бауыры салпы сары қаншыр кетті. Ең соңында жалғыз шөнжікті шұбалаң жолбарыс та салқау басып, су жағасынан аулақтаған. Сілейген қалпы ысына суынып, дірдектеп отырған Шақан дәл желкеден пысқыра тасырлаған дыбыс естілгенде даусы шыға жаздап, әрең жүрек тоқтатты. Құйрық-жалы күнмен шағылысқан, омырауы салқы, бүйірі тоқ, жоны жалпақ ақбоз айғыр құлағын қайшылап, мойнын ие көлденендеп тұр екен. Әріде құлын, тай аралас, баранды, қылаңды он шақты жылқы көрінді. Шақан жиекте, суға жартылай батып, қорбиып жатқан киімдерін алып, жағаға шықты. Боз айғыр оскира үдірейіп, тарпа ұмтылуға – жаңа ғана үйірлі жыртқыш ортасынан шыққан иесіне – адамға шабуға ыңғайланып тұр. Шақан шегіншектей жылысып, бір заманда қолда өскен, енді неше буыннан бері түз жайлап, тағы болып кеткен жылқылар тобынан әрең сытылды. Сирек біткен сексеуіл мен жыңғыл шоқтарын тасалап, әжептәуір ұзаған соң ғана өзін біршама қауіпсіз сезінген.

Әуелі кісесін көрді. Көлге құлай берер еңістен. Одан ары өзінің жүрген ізі сайрап жатыр. Із емес, шиыр. Кейде сүйретілген. Кейде домаланған. Шайқалақтай басып, қилы-қилы шимай сызған. Сол жобамен мылтығын оңай тапты. Жар басында қалыпты. Екі-үш шақырымдай ғана жер екен. Көл де, суатқа түскен аң да көрінбейді. Бірақ бар. Оған куә – үстіндегі, әлі дымы кеппеген киім. Аяқ басқан сайын солқылдай шайқалған, су толы мес қарын. Көл ойда. Көл деген – су. Көл деген – өмір.

Шақан мылтығының ұңғысын құмнан тазартып, жақсылап тұрып оқтады. Сол сәтінде жарым дүниедегі – жалғыз атырау емес, бүкіл Сарықұмдағы ең күшті махлұқат болып шыққан.

3

Шөлі қанған, қайраты қабындап, тірлік-тынысы қалыпты жүйе тапқан, сол сәтінде-ақ өзін жарым дүниенің патшасы сезінген жалғыз адам қарны қанша ашып тұрса да ең әуелі жолбарыс жатағын барлау қажетіне ден қойды. Көлшікпен қапталдас, мана жыртқыштар шұбыра асып кеткен дөңге баспалай шықты. Құм мен топырақ бей-берекет үйілген, аумағы қозыкөш жерді алып жатқан өзгеше кеспірлі бұйрат екен. Бір жағы тораңғы тоғайына тірелсе, бір жағы шағылды, жансыз, жалпақ құммен

ұласады. Ал ойқы-шойқы бұйраттың өзін қалың сексеуіл басқан. Бұқпасы, тасасы көп. Мынадай төңірегі тегіс тақыр өлкеде жолбасар жыртқыш паналауға аса қолайлы. Иек артпадан бақылап, қу даладан көріп отыруы да оңай, дәл қасына келгенше бой тасалап жата беруі де оңай. Із кесу, жер шолу аса қатерлі еді. Жолбарысты суат басынан тосқан ұтымды. Әлде қырқалай шалып, жыртқыш жатағының аумағын, бітіс-тұрпатын барлап шыққан дұрыс па. Алай да, былай да жөн. Су – қасында, тамақ та алыс емес. Ай жүреді, апта жатады, тарғыл қарақшыны түгел қырып бітпей кетпейді. Осыған тоқтады.

Ал қазір... Ұшар биікке шыққан, алыстан көрінген боз отаудай дөп-дөңгелек, ақшаңқан күн қоңыр топырақ аралас сарғыш құмды өртей лапылдап барады. Күн қызуын, өзінің аш, әлсіз халін жаңа сезінген Шақан кенет қаталай шөлдеп, самалды көлеңкеге, салқын суға қарай бұрыла берген. Әлденеше шақпақ қатарынан шағылғандай, қарсы алдан, түйетайлы беткейден бірнеше жерден қызғылтым от ұшқындады. Қалт тұра қалып, қайта қозғалақтап еді, құм топырақ тағы да күнмен шағыла жарқылдады.

Ілгерінді-кейінді, қатар-қатар, қорыс қазылған саршұнақ іні екен. Ін аузындағы бос топырақ үсті бата түскен, шашырай төгілген алтын теңгелер. Шақан алдымен біреуін алып көрді. Бедері өшуге айналған, сәлпәл сопақша қызыл манат. Екіншісін, үшіншісін алды. Топырақты аяқ ұшымен қопарыстырып көріп еді, астынан тағы шықты. Әр ін аузында алтын жылтырайды. Үлкенірек індердің біріне үніліп қарады – көлеңкелі қуыс ішінде де асыл теңге жатыр.

Шақан жан-жағына бажайлай қарады. Тек теңге ғана емес. Қыш көзенің сынығы. Көкала өрнекті сыр аяқтың түбі. Әр түрлі түсті, әр қилы кейіпті шыны моншақтар. Келесі төмпешікке шыққан. Етекте бір жақ бүйірі тесілген үлкен қыш құмыра жатыр екен. Шашылған ыдыс сынығынан аяқ алып жүргісіз. Әріректе тіке құлаған жарлауыт – қызыл кесек қабырғаның жер бетіне шығып тұрған бұрышы екені байқалады.

Шөлге түскеннен бері көз алдынан өткен қаншама төмпешік сонда ғана жинақты жүйе тапқан. Қала! Кешегі, одан арғы күнгі, бүгінгі барлық төмпешік – бір кездегі адам тұрағы. Керуен сарай, қарауыл мұнара. Ал мынау – қозы көш аймақты тегіс алып жатқан шұбар белес – үлкен шаһар. Бәлкім, бас қала! Құм жұтқан өлі қала...

Сыртқы – жалдана созылған жота – қамал қабырғасы болса керек. Жел улеп, күн қуырып, мүжілген, тозған, құм, топырақ басып, табаны биіктеген түйетайлы жотаның әр жерінде – оқ шалым шамада өңкие бой көтерген, аумақты дөмпектер көзге шалынады – тірек мұнаралар сияқты. Солай екен. Ортасы түсіп, қабырғасы жемірілген, кейде, тіпті, бір жағы омырыла ойылған, бірақ әлі де еңселі, айбынды. Қорған дөңгелене қайрылған бұрыштағы ең биік мұнара-төбеге шығып тұрған Шақан көне кенттің байтақ көлемін толық аңдағандай болды. Қатар-қатар созылған, қайшыласа орналасқан ойыс сайлар. Әр түрлі көлем, кейіптегі, тақталана орналасқан жыпыр-жыпыр төмпешіктер. Сол көп шұбардың арасында, көр қаланың ортасында абылайша қос бітімдес оқшау төбе аңдағайлап

көрінген. Өзге үйіктерден еңселі, әрі жинақы. Шақан өлі шаһарды белінен басып, тура солай тартты.

Аяқ басқан сайын өткен өмір, өшкен тірлік белгісі көбейе берген. Жасыл кенере, көк ала оюлы аяқ, табақ, кесе сынықтары. Қызыл қыштан күйдірген, сырты бедер өрнекті көзе, әлде құман сынықтары. Бордай шашылған, тас па, сүйек пе, әйтеуір адам қолынан шыққан, әйтеуір бір әжетке жараған, енді тозып, үгіліп, құм-топыраққа көміле ағарандап жатқан әлденелер. Осының бәрі тырбия өскен қатын сексеуіл түбінен, қызара тікенденген жүзгін тамырынан, қураған теріскен мен жантақ сабағынан өндіп жатқандай. Бір жерде жасыл таты көгере қабықтанған үлкен тай қазанның қисая батқан кенересі көзіне шалынды. Бозғыл тозаң, күлдей құмды ысыра қазып, айнала тазартып еді, аузын аша ақырған жолбарыс кейпіндегі үлкен құлағы көрінді. Шақан шірене тартқан, жер қойнына бата сіңген өлі қазан былқ етпеді. Тек Шақан қос қолдай ұстаған жолбарыс құлақ қана, қабыршық таты сөгіле көгеріп, үнсіз ышқынғандай. Кет! Кет жайыңа! Мен – қараң қалған, азалы қазанмын! Елден бірлік кашқан соң менен де ырыс көшкен. Ішім толған құм-шер. Бұзба тынышымды. Қазба көрімді. Өз тірлігінді ойла. Аулақ! Аулақ! Шақан жаңа аршылған кенерені қайта жапты. Топырағын қалыңдап, үстінен сексеуіл томарымен бастырып қойған.

Нысаналы төбешікке де жетті. Төңірегі ашық, тегіс екен. Базар орны, немесе орталық майдан. Ал мынау – әлде хан отырған, әлде би отырған тұғыр болса керек. Іргесі толған сүйек. Күнге күйген, бордай үгілген. Аң ба, мал ма, тіпті, адам ба – айырып болмастай. Шақан сары топыраққа табанын тіреп, тырмыса өрлеген. Аяқ асты күтір-күтір етеді. Әлде құман, әлде көзе. Топырақ асты толған сынық сияқты. Арқан бойы түйетай төбенің ортан беліне жете бере төменге қарап еді. Бас айналар биікке шыққандай, жүрегі лобылып, табаны от басқандай шаныша шымырлаған. Сол кезде көрді. Жаңа ғана жүріп өткен жолында ортасы ойылған, доп-домалақ, аппақ бірдеңе жатыр. Жоғары өрлегенде табанына тіреліп, төменге домалаған нәрсе. Құман да, көзе де емес. Бас – маңдайы үңірейе тесілген қу бас – адам басы екен. Бітқи ұмтылып, төбе басына шықты.

Төбе басы жап-жалаңаш. Қылтанақ өспеген, тасы жалтыраған, топырақтан ада жалаңаш емес. Қылтанақ бар. Ұсқынсыз, сарбақ, тырбық, бұтақты, қалай өсіп, қашан қурағаны белгісіз бір түп жүзгін. Топырақ та бар. Қабыршақтана қатқан майда, ақсұр топырақ. Тек... тас жоқ. Тас орнында ағара жалтыраған маңдай, үңірейе қарауытқан көз, кетіле тізілген тіс... бас... бас... бас... қаптаған қу бас! Шоқ жүзгіннің бір жақ етегі, жел қаққан ба, жауын шайған ба, сойыла үңірейіпті. Топырағы көшкен тоқымдай жерден қаншама қу бас сығалап тұр. Шақан қураған жүзгінді шыр айналып бой тасалады. Сол мезетте аяқ астына, етекке көзі түскен. “Алла! – деді түршігіп. – Алла, өзін сақта!!..” Шақан тұрған төбенің терістік беті бірнеше жерден ала-шабыр жолақтанып, ақсөңке, теңбіл қоңыр түспен шұбарта сөгілген екен. Қатар-қатар бас сүйек. Қаракұсы ойылған, жағы сынған, тісі кетілген, бірақ айрықша іждағатпен

бірінің үстіне екіншісі бастыра қаланған мың сан қу бас. Шақан адам басынан – өзінің бабаларының басынан үйілген төбенің үстінде тұр екен.

Қалай қашқанын, қайтіп түскенін білмейді. Жан-жағына қараса, өлі қаланың екінші шеті екен.

4

Қасап қырғынды көзімен көрген. Осыдан нешеме жыл бұрын.

Арқадан қайтқан жаз еді. Өте сәтті жаз. Шақан Іленің етегін ұялы қаншырдан тазартқан. Табу оңай. Аңду оңай. Атып түсіру тіпті оңай. Қайткенде де жолбарыс перісі Шақан-Шері үшін машықты кәсіп. Содан соң саяқ арландардың соңына түсті. Серік іздеген қаншырдың мауыққан үнімен аңырай шақырады. Баспадан қорғасын оқпен тосып алады. Тіпті, жолбарыстың терісін сыпыруға ерінетін болды. Жаңа қалаға екі-үшеуін апарып, оқ-дәріге молыққан соң артық жұмыс көре бастаған.

Міне, сол, қаншама сәтті олжа әкелген мешін жылының күзінде Шақанды әлдебір жас жігіт іздеп келді. Іздеп тапты. Батыр аға, асыл аға деп ізетпен сәлем берген, құрметпен сөзге тартқан. Ал батыр аға сұңғақ бойлы, ашаң өңді жас жігіттің сәлемін алмаған. Сөйлескісі келмеген. Тек кешіне, от басында, күңірси үйтілген қарақұйрықтың етін жеп, қырыстырысы жазылған соң ғана әңгімеге құлақ асып еді. Онда да, хабаршыға келген жас жігіт өзіне жақын ағайын болып шыққандықтан емес, баяғыда батақұрға келіп, жолбарыс қапқан бала екенін білген соң ғана. Бәрібір шешілмеген. Келіспеген. Менің ақ патшада ақым жоқ деген. Өз ғазауатым өзімде деген. Сұлтаныңа сәлем айт, азуы алты қарыс хан да он жыл алысып ештеңе шығара алмады, құр әурешілік болады, қарындас жұрттың қанына қалады, қойсын деген. Қамыстан қамыс сүзіп, соншама қиындықпен кездескен бауырының үлкен үмітін шорт кесіп, өзінің дүние ісінен аулақтығына тәнті көңілмен жалғыз қала берген. Кетерінде інісінің көңілін аулап, иығына жолбарыс жақысын жауып еді, шиті мылтықты қоса сұрады, жолы жеңіл деп, қиылып тұрып алды. Орнына қуатты, әрі жаңа қару – білтесіз атылар орыс мылтығын ұсынды. Шақан бала үшін тиімсіз айырбасқа амалсыз келісті. Келіспеске қоймаған. Әлде ағасының жарағы жетік болсын деді. Әлде елге сенімі артар, ойланар деді...

Ал Шақан өз тірлігінен таймады – жолбарыс әулетіне қарсы жанкешті соғысын одан ары жалғастырды. Іленің басына өтіп, Шелектің бойын, Шарынның шатқалын сүзді – қан жайлау, қаптаған ел, қаншама жұрттың көзіне түсіп, шаршап, шалдығып, бос оралған. Бірақ нәтижесіз емес – Жетісуда жолбарыс әулеті тек Іленің етегінде ғана қалғанына анық көзі жетті. Әйтсе де, дарияның таудан құлаған тармақ, салаларын түгендей кеткісі келді. Сол оймен Күртіні өрледі.

Бұл кезде сарбалақ күз туған. Күн жылы, кеш салқын. Екі өңіріне көк тал, сида терек өскен, қамыс, қоғасына дейін мыртық, бірақ ағыны қатты өзенді бойлап, биігінен қар мен мұз салбыраған ақжағал шыңдар алдан көлденеңдей тартылғанда кері бұрылып еді. Кенет күн күркіреді.

Дүмпіген дауыс тау жаңғыртып, жазыққа төгілгендей, қабаттаса шатырлап, ашық аспан, тымық ауа түсініксіз дірілге толды. Келер мезетте тағы да көк тітіреген. Содан соң бей-берекет арсыл-гүрсіл басталып кетті. Шақан сонда ғана іс мәнісін ұқты: зеңбірек! Зеңбірек пен мылтық – үсті-үстіне атылып жатқан. Тек бұл жақта қала да, қамал да жоқ сияқты еді. Ендеше, ашық далада...

Күн ұясына қонған кешкі қаракөленкеде жетті. Көк белес етегіндегі жасыл шалғын үсті жусаған өлік. Көбіне қырдан ойға қарай созыла, қатарласа құлапты. Қылышты, найзалы шидем шекпен, ала шапан. Аяқ үзілген, қол жұлынған, қарын ақтарылған, кеуде қақыраған – адам денесі ғана емес, қанға малшынған қара жер де дал-дұл. Жоғарыда, төбе басында зеңбірек артқан арбалар сұлбаланады. Етекте қаптаған адам, алаулай жағылған оттар. Шаң-шұң дауыстар естіледі. Жеңісті ұрыстан соң жаңа ғана тыным тапса керек. Мыналар да тыным тапты. Біржола. “Ғазауат!” О, бейшара! Қан иісі кеңірдегіне тірелген Шақан локси құсты. Ішек-қарны аузынан ақтарыла жаздап, қатты қиналған. Әп-сәтте бүкіл алапты қараңғы түн жапты. Шақан әлдекімдердің күбірлей сөйлесіп, майдан даласын аралап жүргенін аңдады. Жолбарысша жылысып, бой тасалаған. Алысқа ұзаған жоқ, шөп басын қырау көмген бозғыл тұманды суық түнде таң атқанша қалшылдады да отырды. Таң ата бойы жылынды, есін жиды, бірақ қайта баруға жүрегі дауаламап еді. Біреулер атып салар, немесе ұстап алар деп емес, қасап суретін күн жарығында көруге қорыққан. Апта бойы ауырды. Ішкі ағзасы. Жүрек, жүйкесі. Бар денесі. Ақыры, кездейсоқ ұшырасқан, қашпай, көлденеңдеп тұра қалған жас жолбарыс, жолбарыс емес, әлі тұрқы да толыспаған екі жасар жетім шөнжікті тапа тал түсте атып алып, шашырай шапшыған қызыл қан – болашақ қарақшының қызыл қанын көрген соң ғана қалыпты күйге көшіп еді.

Енді ойлап тұрса, қорқынышты ештеңе жоқ. Өзінде де қан бар. Шүмектей төгіледі. Өзінде де бас бар. Дүңгіршекке айналады. Тісі ақсиып, танауы сәңірейіп, көзінен құм саулап, домалап жатады. Аңда. Немесе мұнда. Іленің етегін жартқыштан арылтқан, ен далада алшаңдай басқан жолбарыс жүрек Шақанның басы. Іленің ұзына бойын мәуеге бөлеген, Жолбарыс-кентте салтанат құрған бабаның басы.

Аңыз айтушы еді:

Шалқар дала қаңсып қураған. Өзен жағалаған шаһарлардың бәрінің тамыры суалған. Тек бір-ақ жерде тыныс бар – өзені құрғаса да, көлі сарқылмаған бас орда – Жолбарыс-кент. Қаптай жылжыған жау күндердің күнінде астананы да қамайды. Ойдағы үйсіннің ең соңғы тірегі – жапандағы жалғыз шаһар апта соғысады, ай соғысады. Ақыры суы таусылған, тынысы тарылған, қару ұстар азаматы түгелге жуық жер құшқан қамал қақырай сөгіледі. Құлаған қабырға, қаусаған қақпа арқылы лап берген қанқұйлы жау мың жылдық шаһарды әп-сәтте дию-перінің ойнағына айналдырады: әуелі бала-шаға, қатын-қалаш, кәрі-жас демей, қарусыз мың сан халықты харап қылады, содан соң сәнді сарайларды, мұнаралы ғимараттарды қиратады. Кеш батпай-ақ, көк күмбездері күндік жерден көрінетін байтақ қала күл-топырақ үйіндісіне айналады. Жау

мұнымен тынбайды. Қираған шаһардың қақ ортасынан бар төбеден биік жаңа төбе – Жолбарыс-кент тұрғындарының басынан қаланған биік мұнара тұрғызады. Іленің ескі атырауындағы тіршілік біржола тоқталды деген сөз. Енді бұл өңірде өлім елесі ғана қалды деген сөз. Әзірейіл мұрасы. Ажал ескерткіші.

5

Шаһардың терістік беті еніс тәрізді. Жал топырақ – яғни көне қорғанның арғы жағы – тораңғы тоғайы. Аумақты, әрі қалың. Манағы топ жолбарыс мекені осы болды. Қайратты жыртқыш шөл даладағы қоңыржай көлеңке, самал салқынды тек өзі ғана иеленсе керек. Өте жақсы. Ну қамысты шарламайды. Сары далада сандалмайды. Тарғыл қарақшының өрісі өлшеулі. Суат – тораңғы. Тораңғы – суат. Үркітіп алмай (үріккенде қайда бармақ) еппен қимылдаса, апта өтпей, тегіс жамсатады. Қай жерден қарауыл қарап, қай тұстан тоспа жасайтынын шамалап келе жатқан. Жатаған төмпешікті орай біткен, тырбық, қалың сексеуілді айнала бере тұмсыққа тұмсық түйісе қарсы кездесті. Алыстан іздеп келе жатқан жолбарысымен. Жаңа ғана, көлеңке бетте сұрғылт сары томар жатқан сияқты еді. Құм жолбарысы құм түстес деп ойламапты. Енді міне, басып кетуге шақ қалған кезде жыртқыш құм шаша атып тұрды да, төрттағандап, жербауырлай бере, азулары сояулана күнге шағылып, құлағы жылмиып, мұрты жиырылып, айбаттана ақсиды.

Шақан таңырқап та, сескеніп те үлгермеді. Тек ажал сағаты соққанын кәміл түйсінген. Тағы да анық ұққаны – қыбыр етсе бітті, жолбарыс бас салмақ. Қаны суып, жүрегі мұздап, буын-буынынан әл кетіп, мелшиді де қалды. Жолбарыстың жасыл ұшқын шашқан дөп-дөңгелек, үлкен көздеріне тесіле қарап, соңғы сәтін күткен. Ал жолбарыс серпіле атылуға әзірленгендей, мысықтабандап шегінді. Шегіне-шегіне шылбыр бойы алыстады. Содан соң жер бауырлай бере құйрығымен құм сабалап, басын шайқап, езуінен ырылдады да, бүктеле бұрылып, аулаққа қарай екі-үш аттады. Артына қарай бере ышқына ақырды да, бір-ақ секіріп, дөңестен асып жоғалды. Сары құйын сияқты, сапалақ пері сияқты.

Құйын да, пері де емес. Оған сексеуіл көлеңкесіндегі, ойылып, төсекке айналған жатағы, құмдақ сары топырақ үстіне бадырайып басылған тарбақ ізі куә. Ендеше, неге алып түспеді? Тышқан ілген мысықтай тарпа бас салмағаны қалай? Әлде, өз атымен аталатын өлі қаланың киелі қожасы ма. Мүмкін, аң емес, адам шығар. Бұдан нешеме жүз жыл бұрын осы қаланы қорғап қаза тапқан батырлардың бірінің қасиетті рухы. Жоқ, аң. Шақан аңның ізіне түсті. Сақ. Жинақы. Тақыс. Бұл – өзі де есебінен жаңылыпты, – жүз бірденесінші жолбарысы...

Аздан соң биік жар басында тұрғанын көрді. Жары – етегін жел сойған, құмнан, топырақтан ада қамал қабырғасы – қамал қабырғасының бір бөлігі екен. Биік. Дәл ірге – жарлауыт ойыс. Терең ор ізі. Ор бойы, қамал іргесі қалың итмұрын. Шақан қамалдың жайдақ төбесінен жағалай

сығалап, қанша қараса да сезікті белгі көрмеді. Адамнан қорықпас аң жоқ. Жаңа секіре қашқан шері бұл араға аялдамаса керек. Шақан жолбарыс ізіне қайта келді де, қамал қабырғасы аласарып, жал топыраққа айналатын түйетайлы тұстан етекке түсті. Көне қамалдың қаншалық еңселі болғанын сонда ғана аңдап еді. Үш құрық. Бәлкім, төрт құрық бойы. Сіресе қатқан сары балшық балталасаң қайыспастай. Қара жермен қоса жаралғандай мығым. Қаһарлы. Жыртқыш дұшпан жақындап келу қайда, айдаладан айбындардай.

Кенет Шақан таяқ тастам жердегі қалың итмұрын арасынан өзіне әлдекімнің тесіле қарағанын аңдады. Шегіне бере мылтық дүмін иығына тіреді. Бірақ атып үлгермеген. Қуатты серпіннен шалқалай жығалды.

Еш жері ауырған жоқ. Естен танған жоқ. Бірақ оң мен ұйқы арасында, үрейден де, үміттен де ада, мәңгүрт күй кешкен. Бөренедей добал, темірдей салмақты орақ тұяқ, тарғыл аяғын кеудеге тіреп, дәл үстінде тайдай қызыл жолбарыс тұр еді. Астында жатқан адамнан жиренгендей, бет-аузы рабайсыз тыржиған, мұрты жиырылып, сойдақ азулар сарғая қайшыласқан. Ажалдың суық зәрі сасық лепті болады екен. Шақан өзінің бетіне – жолбарыс тырнағы мәңгіге таңбаланған жарақат бетіне жылымық, қоймалжың, бір тамшы сілекейдің үзіліп түскенін бар жүйкесімен сезінді. “Өлдім!..” – деген ой келді. Сол сәтінде оң қолы белдегі селебеге қарай баяу жылжып бара жатқанын аңдады. Болмашы қимылды қалай байқағанын кім білсін, жолбарыс та ар ете түскен. Ажал шарпуы Шақанның бет-аузын өртей күйдірді. Кірпігін қақпай, безірейіп қатып қалған. Тек қол – басқа денеден бөлектенген, өз жаны, өз тірлігі бар оң қол ғана межелі бағытына қарай ептеп сырғып барады.

Жолбарыс қатерлі қолдың суық қаруға қашан жетерін күтіп тұрмады. Басын шайқап, мойнын бұра бере қоңыр белдеулі, қызыл тарғыл, сабау құйрығымен бүйірін соғып, көкке қарап, іші тартыла өксіді. Содан соң салқау қимылмен Шақанның үстінен түскен. Баяу бұрылып, қырындай шегінді. Бөгелмей, артына да қайрылмай, балпандай басып ұзай берді. Шолақ құйрық қызыл арлан.

Шақан селебе сабын қыса ұстаған, қимылсыз, тілсіз қалпы ұзақ жатты. Жүрегі салқын. Жүйкесі берік. Күш, қайраты бойында. Бірақ ақыл, ойдан шет. Дәл осы сәтте өзінің тірі адам екенін, иә өлі аруақ екенін анық бағымдамас халге жеткен.

6

Көкбелес бүлігінен соңғы жазда. Орыс мылтығының аузына жыртқыштың өзі келіп оралатындай. Шақпақ шақпайсың. Білте тұтатпайсың. Кезеніп үлгерсең бітті. Шақан жолбарыс қанына кеңірдектей жүзген. Тіпті, көңілінде әлденендей қоңылтақ сезім – аяушылық емес, айыз тарқамаған кірбің пайда болып еді. Сондай бір жолы серпімі ауада қырқылған, дәл аяқ астына бүктеле шиырылып, жансыз қапшық болып түскен тарғыл сары қаншырдың бауыр көтеріп, ет

жеуге жараған, тіпті, асты-үстілі азулары да шыққан екі шөнжігіне рақым жасап еді. Екеуінің де құйрығын қақ ортадан кертіп қысқартқан. Осыдан соң үлкен, кішісіне қарамай, шөнжіктерге тиіспейтін болды. Бәрі де таңбалы. Жер басып жүрсе Шақанның құтыла алмайды. Өссін. Қайраты толсын. Адал, ашық ұрыста беттессін.

Көп ұзамай мұнысы – кеңшілік емес, азапты өлімге байлаған ауыр жаза екенін ұқты. Өз бетімен аң аулап жей алмайтын шөнжік бәрібір аштан катады екен. Егер оған дейін шибөрі мен сілеусінге жем болмаса. Бір қар басқан ересегінің өзі дәрменсіз. Осы ересектерінің өлігін көрген соң, кішілерінен мүлде күдер үзгені. Тек бір жолы ғана тірі шөнжікке ұшырасты. Су жағасында, тал түбінде бұратылып жатыр екен. Шақан кәміл таныды. Қара жолағы аз, өте еңсіз, қызыл сарыдан қоңыр күреңге бейім, өзгеше тұрпатты шөнжік. Сақина белдеулі шұп-шұбар құйрығы осыдан он шақты күн бұрын кесіліп еді. Қызыл шөнжік басын әрең көтеріп, сүйретіле қашпақ болды. Қолға алғанда қоқақтап аузын ашып, тістеуге, тыпырлай бұлқынып, тырнауға әрекеттенді. Шақан осының алдында ғана ұрып алған қырғауылдың ішін жарып, бауыр, жүрегін алып беріп еді.

Ертеңіне тастап кетуге қиындайды. Мойнына жіп тағып, жетектеп алған. Апта бойы қасына ертіп жүрді. Әбден тойғызды. Бірақ өлтіре салуға қолы батпаған. Асырап алсам ба деген ой келіп еді. Тез жеріді. Жетекте жүрсе де жұғысар емес. Тамақты қолдан жемейді. Әліне қарамай, алыса кетуге бейім. Жарайды, үйренсін. Сонда қайтеді мұны. Жүгіртетін ит емес. Мінетін ат емес. Босатып қоя берген. Бірақ жетім шөнжік соңынан қалмады. Ерген де отырған. Күн емес. Апта емес. Ай бойы. Із қуып арттан жүреді. Баспалап алыста жатады. Орағытып алдан шығады. Қайткенде тым тақау келмейді. Ұзап та кетпейді. Шақан өткен жолына, ерулеген, қонған жеріне жем тастауды әдетке айналдырды. Ал күзге жақын Іле жағасындағы бітеу қамыс ішінен дөкей қабан атып берді. Бұл – қоштасқаны еді. Шөнжік мол етке еріксіз аялдамақ. Өзінің анасын өлтірген, енді амалсыз асыраушыға айналған Шақаннан көз жазбақ. Ар жағы... әрине, аштық, өлім...

Екі-үш күн бойы бүйрек-бауыры шымырлап, ұйқысы бұзылды. Қызыл шөнжік көз алдынан кетпей қойған. Тағы бір жыртқыштың көзін жойған жаңа айқастан соң ғана тыншыды.

Бірақ ұмытпапты. Арада... арада қаншама заман өткен соң, желтоқсандағы алғашқы сонарда із кесті. Бедерлі, салмақты, дөп-дөңгелек. Толысқан арлан ізі. Көп ұзамай қуып жеткен. Тарғылы жоққа тән, тайдай қызыл шері. Жұқа, күпсек қар үстінде керіле басып, салпаңдай аяндап барады. Шақан мауыққан қаншыр үнімен үздіге шақырып еді. Арлан қалт тоқтады. Көлденеңдей бере, созылып тұра қалған. Сол кезде көрді. Құйрығы шолақ екен. Шақан жолбарыс үнінен жаңылып, ішін тартты. Қорбаңдай ұмтылып, ашыққа шықты. Шолақ жолбарыс кеудеге ұрғандай шегіншектей бере шабынып, ар ете түскен. Сабау құйрығы шолтаңдап, бүйірін қамшылап, қар шаша етпеттеген.

Адамнан ығар түрі көрінбейді. Аралық жақын болса, бөгелмей атылатындай. Қазір де тұра ұмтылуға шақ жатыр.

Шақан тағы бірнеше қадам басты. Қызыл шері жылмия арылдаған қалпы орнынан көтеріле берген. Дәл осы сәтте жойқын мылтық та тарс атылды. Қарсы алдындағы көбік қар бұрқ еткен жолбарыс секіре тұрып, ытқи қашты. Көздегені қате кетпеген Шақан өмірінде бірінші рет мүлт басыпты. Бірақ өкінген жоқ. Қуанған да жоқ. Таңырқаған. Өзінің мүлт ұрғанына емес. Баяғы жетім шөнжіктің тірі қалғанына. Әлде тәңірі асырады. Әлде ұялас үйір тапты. Қайткенде де кешегі дәрменсіз, добал шөнжік бүгін қайратты, келбетті жыртқышқа айналған. Әккі, қу. Бәлкім, ағайындарының бәрінен қатерлі.

Шақан қызыл шолақ шеріні бұдан соң ұшыратпады. Тек осы жолы... құмға бет бұрған кезінде бір түйткіл тапқан. Ізіне түскен жолбарысы жатып, тыныстаған жерде құм бетінен доға сызық көріп еді. Шолақ құйрық таңбасы. Көре, біле тұра нық сенбеді. Қалай сенсін. Одан бері қаншама заман. Тіпті, қыстың қыраулы күндерінің бірінде шолақ шерімен кездейсоқ ұшырасқан суреттің өзі күңгірт. Еміс елеске, бұлдыр ертегіге айналған.

Енді міне... бар екен. Рас екен. Әуелі енесінен айырған. Содан соң шолтитып құйрығын кескен. Кейін ақ қарда қақ басынан көздеп атқан. Кеше құмда ізіне түскен. Жаңа ғана бетпе-бет келді. Қызыл жолбарыстың, тоғайдағы, қамыстағы, құмдағы бар шерінің есесі түгенделетін сәт туды. Бір-ақ тарпитын еді. Оп-оңай боршалайтын еді. Тарпымады. Боршаламады. Таныды...

Таныды... Есіне түсті... Көп қиянаты емес, азғана жақсылығы. Дәмнен аттамады. Дәті бармады. Дұшпандығын біле тұра кеңшілік жасады. Жығылған жаудың кеудесінен түсті де жүре берді... Әлде... адам емес, аруақ екенін көрді ме...

7

Өлі мүрде. Тірі аруақ. Мана, көл бетінде сұлделенген суретінен көрді. Жақ сорайып, көз адырайған. Шеке шодырайған, мойын қылқиған, соншама ұсқынсыз кепке түскен. Бас сүйегі дүңгірлеп тұр. Іші толы құм. Әлде қан. Іші толы жолбарыс қаны. Қуыс қауашақ емес. Өйткені бұл – тірі адам. Тірі. Шөлдеді – су ішті. Қарны ашты – кісе түбінде қалған-құтқан бірденелерді талғажау етті. Ешқашан мұндай ашығып көрмепті. Суатқа түскен қарақұйрықтың бірін атып алуы керек. Содан соң ақылы кіреді, амалын табады. Амал – бұдан соңғы тірлік жайы. Бірақ қандай тірлік? Есін жияды, ойлап табады.

Таба алмады. Адам – табар еді. Бұл – құбыжық екен. Күн еңкейе көлге құлаған топ киік суатқа жете бере оқыс ошарылды. Дүркірей жиырылып, құм белеске қайта шыққан. Дөмпіш танауларымен жел сүзіп, бытырай шашылып, тағы да ойға түсті. Бірақ суға жақындамады. Аздан соң шаңдата шапқан көп қарақұйрық көрінді. Олар тіпті алыстан тоқтаған. Не

кетпейді, не келмейді. Кетейін десе, шөл қысып барады. Келейін десе, қатер бар. Қатер – тағы жыртқыш емес. Жыртқыш кейіпті адам. Жолбарыстан именбеген қоңыр аң менен де қорқа қоймас деп, онша көп бой тасаламап еді. Жыртқыштан да қорқынышты екен. Түрі қайда, көлеңкесінің өзі жан шошытар құбыжық екен. Шақан көл басындағы бейбіт тірлік мәнін сонда ғана пайымдады.

Жолбарыс ыстық қан, жас еттен жеріген жоқ. Бірақ ертеден кешке дейін қаншама аң түсіп, қайтатын кең суат – айналасы неше күндік шөл ортасындағы бірден бір тіршілік көзі. Сол жалғыз көзді лайласа, өзі де ұзаққа бармайды. Жолбарыс өмір заңына бағынған – екі күндік оңай олжадан, ақыры апатқа, аштыққа бастайтын жеміт қорқаулықтан бой тартып, аңшылық аймағын аулаққа – қалың құм ішіне көшірген. Ал адам... аң құрлы ақыл таппағаны ма! Тапты. Шақан созалаңдап, әрең бой көтерді. Басы айналып, шайкалақтап тұрып, торсығына су толтырды. Мылтығын арқасына асып, кеше келген жолына – Іленің ескі арнасына түсті. Құбыжық. Тірі аруақ.

Түн қараңғы. Қап-қара мақпал. Тұңғыық. Жұлдыздар жарық. Аппақ, ірі. Жерге соншама жақын.

Кенет Арқадағы Атабек ауылы есіне түсті. Меңсұлу... күнгірт. Бет бейнесін елестете алмады. Ал ақсақалдың өзі... Күні кеше ғана қасында отырғандай. Аялы көзі, қалың түкті, буырыл қабағы, тарам-тарам жібек сақалы... Жеті жыл! О, тәңірім! Адамға көрсетпегің көп екен... Не салсам да көтере берер деп қалай ойладың?!..

8

Екі жыл!.. Бес емес, екі жыл! Екі жылда оралмасам, үмітіңді үз деген. Өлгенім, жолбарысқа жем болғаным деген. Бағыңды байлама, ерге бар деген. Меңсұлу!.. Бар бақыты, бар тірлігі...

Артынан іздеп келіп еді. Атабек ауылынан кеткен күннің ертеңіне. Теңіз жағасындағы тал үйшікке. Құшағына құлаған. Жарақат басқан тыртық бетінен өпкен. Тамағының асты, қос анар жарыса біткен жұпар иіндік үсті қаптаған торы мең екен. Шақан есінен адаса жаздаған. Бірақ әдеп сызығынан аттай алмады. “Қал, – деген Меңсұлу. – Біржола мендік бол. Сонда... менің өмірім сенің жолыңа тігіледі...” “Мен мұнда тұра алмаймын...” – деген Шақан. “Ақ некемді қи да, алып кет, – деген Меңсұлу. – Әкем риза, батасын береді. Қамыс күркеде асынды қамдап, жолыңды бағып отырам. Алатау айналсаң да ізінді басам. Бақиға дейін бірге боламыз...” Шақан жапанда жатқан жігітке өз аяғымен келген, өз аузымен сөз салған өжет қызға шұбалана қарап еді. Меңсұлу қып-қызыл болып кетті. “Пәк шықпасам, бетіме түкір де жүре бер...” – деген жүзін жасырып. Шері атанса да жолбарыс емесі – аз күн серіктесіп, бір сәт құмарласып, жайына кетер аң емесі сонда ғана санасына жеткен Шақан шынымен босап еді. Күнәдан, енді қыздың өзі тілеген қызықтан бас тартты. Ақиқат сеніммен айтып еді. Келем деп. Оралам деп. Екі жыл күт

деп. Және осы сөзді жадына тұт деп. Екі жылдан соң келсем, күйеу болармын, бес жылдан соң келсем, бауыр болармын деп. Бірақ оралмаспын, ажалым жолбарыс тырнағынан деп.

Екі жыл өтті – өлмеді. Бес... жеті жыл болды – әлі тірі. Жоқ. Сол күні – Меңсұлудың бота көзін моншақ жасқа толтырған қатыгез күні өліпті. Екі жыл бойы, және үш, тағы екі – жеті жыл бойы неше мәрте өліпті. Өлі мүрдесін сүйретіп жүре беріпті. Ай сипатты Меңсұлу... Жылай-жылай бекінді. Шақан-Шерінің ерлік өліміне нық сенген мұңды көңілмен басқа біреудің босағасын аттады. Омырауы толы жұпарлы мең еді. Өліге емес, тіріге бұйырды. Бұл да медеу көңілге. Тірі – тірлігін жасайды. Өнеді, өседі, өмір кешеді. Өлі – өткен күннен алыстай бермек. Қурайды, тозады, топыраққа айналады. Шақан-Шері де өлген еді. Әйелі мен баласын жыртқыш жеген күні емес. Жаңадан тігілмек жылы ұядан қашқан күні. Осыдан жеті жыл бұрын.

9

“Жоқ! Мен – тірімін! – деді Шақан ышқынып. – Мен – тірі Адаммын!” Онысы рас еді. Тірі. Адам. “Менің үйім бар! Елім бар! Жерім бар!” Үйі жоқ еді. Осы түнде ғана иен тоғайда, жиде ағашының түбінде қонып шыққан. Үй деген – шаңырақ. Үй деген – киіз болар, тас болар, балшық болар, қабырғасы, төбесі бар қуыс. Ашық аспан, шетсіз күмбез – үй емес. Бірақ елі де, жері де бар еді. Байтақ ел, кенішті жер. Жүзі сынық, көңілі кірбең. Әйтсе де өмір өзегі – күре тамыры қиылмаған. Хан, сұлтан кетті – халық орнында қалды. Жұрт өзгеше тірлік кебін тапқан. Намысы сөнбеген, болашақтан түңілмеген ер-азамат тұман серпілер, күн ашылар жаңа бір жол қарастыра бастаған. Ана – құрсақтанып, бала – аяқтанып жатыр. Қазан – ошақта, ошақ – отта, от – ортада. Бай болмас, бірақ бар өмір – арнасы ауған Іле дариядай үйіріле толқып, ағып жатыр. Қалай бұрсаң да теңізге құяды.

10

Шақан десе шақан – бір тал қамыс құрағы екен. Үлкен өмір арнасынан тысқары қалыпты. Қурамаса – тамыры нәрлі топырақтан үзілмегені. Бірақ қуанышы қане? Өткенге өкінбейді – болашағы қайда?

“Мен – жапанда өскен тораңғы, – деді Шақан, – тұрған жерім шөл. Мен – жалғыз жортқан жолбарыс – төңірегім түгел жат”.

Бірақ тораңғы да түйін тастайды – төңірегіне қаулап жаңа өскін шығады. Жолбарыс та ұрпақ жалғайды – өзі кеткен күні орнын басады.

Тұлдырсыз екен, тұл екен.

“Менде бәрі де болған, – деді Шақан. – Соның күйігі. Соның кегі...”

Ештеңе ойламауға тырысты. Ойламау тағы мүмкін емес-ті.

“Мені елден айырған...”

Кенет өзін осы жолға түсірген жалмауыз жолбарыс көз алдына келді. Балаға шапқан, әйелді шайнаған кезі емес. Өлім сәті. Өлгеннен соңғы, бұтарлап шабылған сәті. Артқы аяққа шор болып байланған қорғасын оқ. “Жолбарыс өз бетімен кісіге тимейді”. Құба-мерген айтқан. Қара-батыр айтқан. Атабек Ақсақал айтқан. Өзі де көрді. Сонда, жалмауыз кек қуғаны ма. Бір кісіден көрген жапасын бар адамға артқан. Жүрген ізін қанды соқпаққа айналдырған. Бұл да қазаға ұшырады. Қорғасын оқ емес, тас қайғы – екі бірдей қаза жүрек басына түйіртпектеліп жабысты. Бір жыртқыштың кінәсін тарғыл тонды барлық шеріге артыпты. Сонда не тапты?

Кек... Кегі аңда емес, адамда болуға тиіс екен. Елден аң емес, адам айырыпты...

Бұл кезде Жалтақ Жантай өліп қалған. Кеше емес, алдыңғы күні емес. Көк белесте. Патша туының астында. Тарғыл тонды Тоқай-мерген кара шитімен қапысыз ұрған.

Бірақ ағайын ортасына бара алмайтын еді. Әуелде қалмаған, тындамай кеткен. Ол кездегі ел ағасынан ешкім жоқ. Кіммін деп барады, не іздеп барады. Нағашы жұртқа тағы сыймайды. Шақырғанға көнбеді. Пана тілеген кембағал кімге керек. Жақсы ит өлімтігін көрсетпейді. Алысқа кетеді. Жат емес. Жақын.

Әуелі Ілені құлдап, Көкше теңізге түседі. Көкше теңізді жағалап Атырауға – анада ұшығына шыға алмаған ескі арнаның күйғанына жетеді. Ұшан суға сұғына біткен Сары-Есік түбегі бар онда. Үшкіл тұмсығына шықса, Сары-Арқа таяқ тастам жерде тұрмақ. Тар бұғаздан сал буып өте шығады. Өз елі. Өз ағайындары. Мүмкін, онда да тұрақтамас. Бірақ амандығын, барлығын білдіреді. “Бес жылда келмесем, жаназамды шығар” деген. Бұл – тірі. Тірі адамға жаназа дарымайды. Мүмкін, біржола тұрақтап қалар. Құрметтеп күткен, қимай қоштасқан қаншама жұрт бар еді. Өз жұрты.

Тек ата-баба моласы... Дәл іргесіне қала орнаған. Бармағалы, көрмегелі көп болыпты. Аруақтан аттап қалай кетер.

Шақан өзінің ескі қонысына бет түзеді.

Төбесі ойылған, босағасы құлаған ескі күмбез басында темір кісен күтіп тұр деп ойламаған.

ЭПИЛОГ

немесе автордың соңғы сөзі

“Отважный туркестанский охотник Шахан” – ер жүрек түркстан аңшысы Шақан туралы ең алғаш рет Петербургта 1871 жылы шыққан “Военный сборник” журналынан оқыған едім. Есімі бүгінгі қауымға беймәлім әскери журналист жаңа өлкені игерудегі табиғи және саяси қиындықтар туралы айта келе, түземдіктердің әскери ұйымына,

жауынгерлік қабілетіне арнайы тоқталады. Ерліктің, тағылықтың мысалы ретінде “истребитель тигров“ – жолбарыс перісі Шақанның аты аталып, оның азулы жыртқышпен жеке айқасқан бірнеше оқиғасы баяндалған екен. Өткен заман, ескірген ұғымдар таңбасын көңілге алмасақ, өте қызғылықты материал еді. Мен үшін автордың: “Асау бас ақыр түбінде азапты ажал тапты“, – деген сөздерінің мағынасы да айқын көрінген. Жолбарыс аулау – аса қатерлі кәсіп.

Алайда, көп ұзамай, бұрынғы Жетісу өлкесіне қатысты архив материалдарын қарастыру кезінде “басбұзар қырғыз Шақан-Тигрдің“ іс қағаздарына кездесіп қалғаным. Өзінің жақын туысы Малтай Жантаевтың куәлігі бойынша, өкіметке пиғылы теріс, қоғамға қатерлі адам деп танылған екен. Іс қағаздарының арасында сот үкімі жоқ болып шықты.

Менің бар машақатым осы арадан басталған. Қаншама шаң қопарылды. Ресми қағаздар, өлең, жыр, аңыздар. Ел әңгімелері. Бір хикаяның үш түрлі шешімі шыққан алдымнан. Біріншісі – Шақан аяқ-қолына бұғау салынып, Сібірге – Якут өлкесіне жер аударылады. Екіншісі – Шақан тергеу бітер қарсаңда түрмеден қашуға әрекет үстінде (“при попытке к бегству“) оққа ұшады. Үшіншісі – әлде түрмеде, әлде этап кезінде қашып, аман құтылады.

Оқырманға қайсысын ұсынарымды білмей көп қиналып, ақыры соңғысына тоқталдым. Оған дәлелім де жоқ емес. Бірінші – осыдан тура жүз жыл бұрын, 1884 жылы шыққан “Природа и охота“ журналының он үшінші санында қазақтардың аңшылық өнері туралы көлемді мақала бар, сонда Сыр бойында жолбарыс аулаған Шақан дейтін мерген туралы айтылған. Екінші – жаңа тарихи деректерге қарағанда, Шымкент, Әулие-Ата өңіріндегі Ұлы жүз қазақтарының патшалық тәртіпке қарсы көтерілісіне (1867-1869) басшылық еткен батырлардың бірінің аты Шақан, жай ғана Шақан емес, Жолбарыс Шақан, яғни Шақан-Шері. Үшінші... Үшінші дәлелімізді ең соңынан айтамыз.

Әлбетте, кейінгі қос Шақан – алғашқы Шақанның жалғасы болмауы да мүмкін. Екеуі екі Шақан. Яғни, Сырдағы аңшы Шақан, Әулие-Атадағы батыр Шақан екеуі екі адам. Ал Жетісудағы – басқа Шақан. Оның да біреу емес, екі кісі болып шығуы әбден ықтимал. Яғни, төрт Шақан. Сонымен қатар, төртеуі – төрт адам деп айтарлық дәлел тағы жоқ. Тіпті, төртеу болған күннің өзінде мәселе біздің пайдамызға шешілмек. Әдебиетте типтендіру (жинақтау) дейтін ұғым барын жақсы білесіз, құрметті Оқырман. Төртеуін қосып бір кісі жасаймыз. Міне, біздің үшінші және ең салмақты дәлеліміз осы. Қажет десеңіз үстеме, қосымша дәлел тағы бар. Ол – Шақан-Шерінің мінез-құлқы, болмыс-бітісі, өмір жолынан туындамақ. Қайраты мен ебі, айласы мен ерлігі аңызға айналған аң патшасына қарсы жалғыз шығуға жүрегі дауалаған, жүз мәрте жанкешті айқасқа түсіп, бәрінде де мерейі үстем болған Шақан-Шері тек жолбарыс өлімімен ғана өлсе керек.

Айтпақшы, Жолбарыс... Жетісудың ең соңғы жолбарысы 1940 жылы оққа ұшыпты дейтін нақты дерек келтіріледі. Арада бірнеше жыл өткен соң Іленің төменгі етегінен әлдекімдердің жолбарыс ізін көруі тағы анық.

Шақан-Шері туралы айғақ, деректер жинастыру үстінде Іленің екі жағасын, Тауқұмды, Атырауды – бүкіл Сарықұм өңірін жоғары, төмен, оңды, солды талай шарладық. Ешқандай із кездеспеді. Түлкі ізі, қоян ізі, қосаяқ, саршұнақ ізі... Тарғыл шеріден қалған белгі жоқ. Бар жұқана Қазақстанның Орталық музейінде ғана сақталыпты. Аумағы арба дөңгелегіндей жолбарыс қақпаны. Тот басқан, қарысып қатып қалған. Темір де тозады екен.

Ал адам... адам өмірі жалғаса бермек. Туған топырағына терең тамыр тартқан халық жаңғырады, жаңарады, бірақ жоғалмайды. Өйткені ол... ол – төрт аяқтылар қауымы емес. Өзі де, ізі де сақталуға тиіс. Тасқа кашалған мың жарым жылдық көне ескерткіште айтылғандай, Анамыз – Қара Жер, Атамыз – Көк Аспан, Кісі ұғлы, яғни мына Біз – осы екеуінің ортасында, алғашқы Күн шапағымен бірге жаралыппыз. Бұл – мәңгіден келеміз, мәңгі жасаймыз деген сөз. Осыған сенейік. Тек... суыра соққан меңіреу құм, қылтанақсыз тақыр, тамшы сусыз шөл... – адам баласы аласталған өлі аймақтардың барлығы да бір заманда нулы, дулы, жасыл жазира болыпты деседі. Осыны ұмытпайық.

12.V. –10.VIII, 1984,
Алматы.